

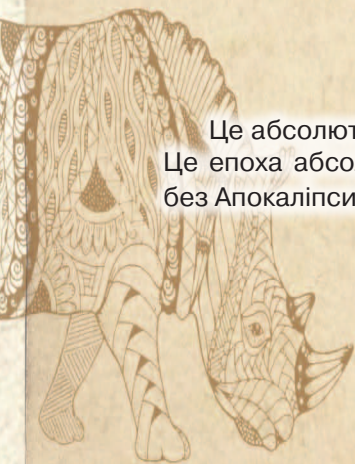
Руйнуючи канони
і створюючи нове:
з літератури другої
половини ХХ —
початку ХХІ століття

Незнаний нам початок і кінець,
Не розуміємо таємну міру,
Коли життя сплітає у вінець,
В нежданій черзі — віру і зневіру.

*Олена Теліга,
українська поетеса і громадська діячка*

Це абсолютна епоха; це не абсолютне знання або кінець історії,
Це епоха абсолютного знання [...], абсолютного саморуйнування
без Апокаліпсису, без одкровення, без абсолютного знання...

Жак Дерріда, французький філософ

Театральний авангард другої половини ХХ століття, або Про формування «театру абсурду»

Щоб передати жорстокість життя, література має бути в тисячу разів більш жорстокою, більш жахливою.

Ежен Йонеско

Починаючи з 50-х років ХХ століття на різних театральних сценах світу дедалі частіше почали з'являтися п'єси з безглуздим сюжетом, що представляли глядачам, здавалося б, несумісні речі. Таким новим театральним явищем, що руйнував традиційні драматичні закони, не визнавав жодних авторитетів, став так званий театр абсурду (або драма абсурду). Це своєрідний театр парадокса, «трагедії мови», театр-експеримент, що вимагає імпровізації не тільки від актора, а й від глядача. Театр абсурду кидав виклик культурним традиціям і навіть, певною мірою, політичному й соціальному устрою.

Біля витоків такого дивного театру стояли Ежен Йонеско, Жан Жене, Артюр Адамов і Семюель Беккет.

Бажаючи дати назву таким незвичайним п'єсам, англійський критик Мартін Есслін у 1961 році ввів поняття «театр абсурду». Водночас Ежен Йонеско пропонував іншу назву для цього явища — «театр глузування».

Серед загальних рис, характерних для творів театру абсурду, назовемо такі:

- ❖ наявність фантастики, що представлена паралельно з реальністю;
- ❖ домінування так званих «змішаних» драматичних жанрів (трагікомедія, трагіфарс, комічна мелодрама тощо);
- ❖ використання елементів різних видів мистецтва (пантоміма, хор, мюзикл тощо);
- ❖ на відміну від природної для сцени динамічності дії, часто спостерігається статика. За висловом Е. Йонеско, «агонія, у якій немає реальної дії»;
- ❖ змін зазнає мова персонажів, які часто просто не чують і не бачать одне одного, вимовляють «паралельні» монологи в порожнечу.

ТЕАТР АБСУРДУ

- ✓ жодних авторитетів
- ✓ безглуздий сюжет
- ✓ статика замість дії
- ✓ фантастика паралельно з реальністю
- ✓ домінування «змішаних» драматичних жанрів
- ✓ виклик традиціям
- ✓ «паралельні» монологи персонажів
- ✓ імпровізація
- ✓ елементи різних видів мистецтва

театр-експеримент

театр глузування

театр парадокса

С. Беккет

Е. Йонеско

М. Мрожек

А. Адамов

Події будь-якої п'єси театру абсурду далекі від реальності й навіть не прагнуть до неї наблизитися. Наймовірне й дивне в ній може проявлятися як у персонажах, так і в навколишніх предметах і подіях, що відбуваються. Місце і час дії в таких драматичних творах, зазвичай, досить складно визначити. Логіки немає ні у вчинках персонажів, ні в їхніх словах.

Кінець 60-х років XX століття ознаменувався міжнародним визнанням театру абсурду. Один з його засновників, франко-ірландський письменник Семюель Беккет (1906–1989), 1969 року за «новаторські твори у прозі та драматургії, у яких трагізм сучасної людини стає її тріумфом» був удостоєний Нобелівської премії з літератури.

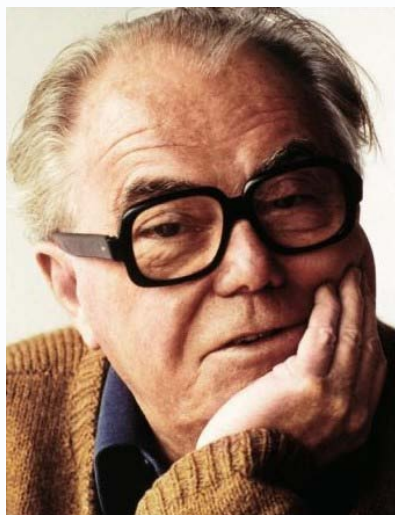
У його найвідомішій п'єсі «*Чекаючи на Годо*», що була написана 1949 року, Беккет утверджує думку про приреченість людини до страждань. У цій п'єсі фактично нічого не відбувається. Недолугі діалоги, відсутність дії увиразнюють трагічну безвихідь існування людини.

А фраза однієї з дійових осіб: «...нічого не відбувається, ніхто не приходить, ніхто не йде — жахливо» — стала справжньою візитівкою драми абсурду.

Деякі дослідники вважають, що цей твір — алегорія на тему війни, яка несе знищення і смерть. Так, літературознавець Олександр Геніс стверджує, що п'єса Беккета розкриває, «як жити, коли знаєш, що помреш». Цікаво, що достеменно невідомо, і хто такий Годо. Коли американський режисер Алан Шнайдер запитав про це в самого драматурга, той дав таку доволі дивну відповідь: «Якби я знав, я б сказав про це в п'єсі».

Уважно спостерігаючи за європейським суспільством, французький письменник румунського походження **Ежен Йонеско** дійшов висновку про неспроможність реалізму і, насамперед, драматургії, і вирішив привнести щось нове в сучасне життя. Так виникла ідея п'єси, яка руйнувала б усі наявні канони драматургії. Якимось під час самостійного вивчення англійської мови за посібником він з подивом виявив, що в звичайних словах міститься безліч абсурду, завдяки чому часом розумні й красиві фрази повністю втрачають сенс. Драматург згодом так пояснював свій задум: *«Ми хотіли вивести на сцену і показати глядачам саме екзистенціальне існування людини в її повноті, цілісності, в її глибокому трагізмі, її долі, тобто усвідомленні абсурдності світу»*.

«Людська душа — ось постійний гральний майданчик», — вважав відомий швейцарський драматург **Макс Фріш** (1911–1991). Своє творче кредо він сформулював так: *«Як автор п'єс я вважав би своє завдання виконаним, якби в моїй п'єсі вдалося так поставити запитання, щоб глядачі з цього часу вже не могли б жити без відповіді, без своєї відповіді, своєї власної, яку вони можуть дати лише своїм життям...»*. Перша його п'єса *«Сант-Крус»* (1944), дія якої відбувається водночас у теперішньому й минулому, що передає, як зазначав сам автор, момент *«переживання колись пережитого»*, у багатьох своїх аспектах сприяла розвитку театру абсурду. Притчовий характер твору, відкритий фінал п'єси замість традиційної розв'язки сприяють тому, що читач не стільки розмірковує над долями головних персонажів, скільки для себе сам вирішує одвічну проблему вибору між мрією та реальністю.

Макс Фріш

«П'єси пишуть для того, щоб розібратися у світі. А розібратися в ньому можна, тільки вдаючись до притч. Усі мої п'єси — це притчі», — наголошував відомий швейцарський драматург **Фрідріх Дюрренматт**, якого по праву вважали справжнім «майстром гротеску», адже гротеск, на його думку, *«це одна з надзвичайних можливостей бути точним. Немає сенсу заперечувати, що гротескне мистецтво віддзеркалює жорстокість об'єктивної дійсності [...] Воно є незручним, але необхідним»*. У своїх творах Дюрренматт не повчає читача, а просто розмірковує разом з ним, що означає — бути людиною в цьому сучасному світі.

Вплив театру абсурду на розвиток сучасного мистецтва важко переоцінити: у світову літературу він привніс нові теми, забезпечив новими прийомами й засобами драматургію, сприяв розкріпаченню сучасного театру в цілому.

Такі п'єси стали своєрідним викликом уже відомим канонам театру, вони шокували глядачів безглуздістю персонажів й абсурдністю ситуацій.

Відповідаючи на питання «Чи є майбутнє в театру абсурду?», Ежен Йонеско стверджував, що цей напрям буде жити вічно, адже «абсурд так заповнив собою реальність, ту саму, яку називають “реалістична реальність”, що реальність і реалізм здаються нам настільки ж правдивими, як і абсурдними, а абсурд здається реальністю: озирнемося навколо себе».

Визначити для себе, у чому секрет популярності п'єс театру абсурду й чи будуть вони, справді, жити вічно, ви зможете, тільки прочитавши їх.

1. Розкрийте поняття «театр абсурду». Поясніть, чим він відрізняється від традиційного театру.
2. Прокоментуйте інформаційний плакат, розміщений у тексті статті. Розкажіть, які новації характерні для «театру абсурду».
3. Підготуйте розгорнуте повідомлення про одного із засновників «театру абсурду».
4. На прикладі одного з творів (на ваш вибір) розкрийте основні ознаки п'єси абсурду.
5. Розкажіть про постановки п'єс абсурду на українській сцені.

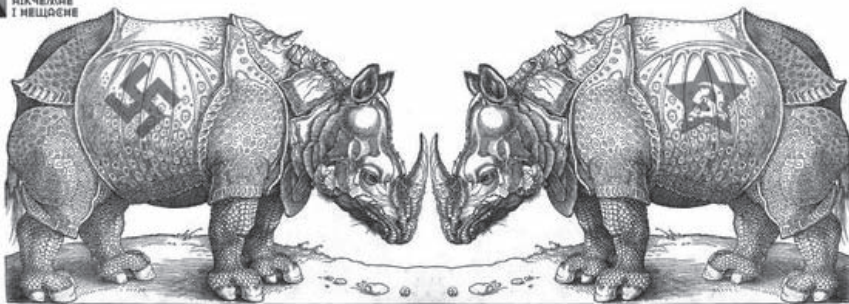
ЕЖЕН ЙОНЕСКО

НАШЕ ЖИТТЯ,
ЯК І ЛЮДИ ТЕАТРУ,
АБСУРДНЕ,
СЛУШНЕ,
НЕКРАСНЕ
І НЕЩАСНЕ

ТЕАТР НА ПОДОЛІ

ПЕРЕКЛАД З ФРАНЦУЗЬКОЇ
ПЕТРА ТАРАШУКА

НОСОРОГИ

П'ЄСА АБСУРДУ

Андрій Будник.
Плакат «Ежен Йонеско» (2017)

Фрідріх Райнхольд Дюрренматт

Friedrich Reinhold Dürrenmatt

(1921–1990)

Письменство — це завжди спроба в чомусь розібратися — у собі, у цій дійсності. І ці спроби доводиться постійно поновлювати.

Фрідріх Дюрренматт

Цитати для душі від Дюрренматт

- ◆ Людська байдужість страшніше за всякі лиха.
- ◆ Боятися треба не людей, а бога, не смерті тіла, а загибелі душі.
- ◆ Дитяча мрія має збуватися.
- ◆ Не можна жартувати з ідеалами, за ідеали люди проливають кров.

ГОСТИНА СТАРОЇ ДАМИ

Трагічна комедія
(скорочено)

Переклад з німецької Віри Вовк

ДІЙОВІ ОСОБИ:

ГОСТІ:

КЛЕР ЦАХАНАСЯН, з дому Вешер, мультимільйонерка

ЇЇ ЧОЛОВІКИ VII-IX

МАЖОРДОМ

ТОБІ, РОБІ — весь час жують гуму

КОБІ, ЛОВІ — сліпі

ГОСПОДАРИ:

ІЛЛЬ

ЙОГО ДРУЖИНА, ЙОГО ДОНЬКА

ЙОГО СИН

БУРГОМІСТР

УЧИТЕЛЬ

ПАРОХ

ЛІКАР

ПОЛІЦАЙ

ПЕРШИЙ
ДРУГИЙ ТРЕТІЙ
ЧЕТВЕРТИЙ міщани
МАЛЯР
ПЕРША ЖІНКА, ДРУГА ЖІНКА
ПАННА ЛУІЗА
ІНШІ:
НАЧАЛЬНИК СТАНЦІЇ, НАЧАЛЬНИК ПОТЯГА, КОНДУКТОР
ПОДАТКОВИЙ АГЕНТ
ВЛІЗЛИВИ: ГАЗЕТЯР І, ГАЗЕТЯР ІІ
РАДІОКОРЕСПОНДЕНТ, ОПЕРАТОР
МІСЦЕ: ГЮЛЛЕН
ЧАС: СУЧАСНІСТЬ

ДІЯ ПЕРША

Заки підійметься завіса — дзвінок станції. Потім напис: Гюллен. Очевидно, назва містечка, що ледь позначене в глибині: зруйноване, зниділе. Будинок станції також неохайний, залежно від країни — з рампою чи без рампи, напівздертий розклад потягів на мурі, заржавілий семафор, двері з написом «Вхід заборонено». Далі, посередині, нужденна дорога до станції. Вона також тільки позначена. Ліворуч — будка: гола, череп'яний дах, обшарпані плакати на безвіконнім мурі. Зліва табличка «Для жінок», справа «Для чоловіків». Усе тоне в гарячому, осінньому сонці. Перед будкою — лавка, на лавці четверо чоловіків. П'ятий, неймовірно занедбаний, як і ті решта, малює транспарант червоною фарбою, немов на демонстрацію: «Ласкаво просимо, Клері». З гуркотом пролітає швидкий потяг. Начальник станції на пероні пропускає ешелон. Чоловіки на лавці повертають голови зліва направо — видно, проводжають очима експрес.

ПЕРШИЙ: «Гудрун», Гамбург — Неаполь.

ДРУГИЙ: Об одинадцятій двадцять сім прибуде «Шалений Роланд», Венеція — Стокгольм.

ТРЕТІЙ: Нам тільки й лишилося втіхи, що дивитися на потяги.

ЧЕТВЕРТИЙ: П'ять років тому «Гудрун» і «Шалений Роланд» зупинялись у Гюллені. І ще «Дипломат» і «Лорелея» — усі важливі потяги.

ПЕРШИЙ: Світового значення.

ДРУГИЙ: А тепер навіть звичайні пасажирські потяги не зупиняються. Тільки два з Каффігену і о першій тринадцять з Кальберштадту.

ТРЕТІЙ: Нам кінець.

ЧЕТВЕРТИЙ: Фабрика Вагнера луснула.

ПЕРШИЙ: Бокман збанкрутував.

ДРУГИЙ: Пансіонат «Місце-на-сонці» занепав.

ТРЕТІЙ: Живемо з допомоги для безробітних.

ЧЕТВЕРТИЙ: Та з громадської юшки.

ПЕРШИЙ: Живемо?

ДРУГИЙ: Животіємо.

ТРЕТІЙ: Здихаємо.

ЧЕТВЕРТИЙ: Ціле містечко.

Дзвінок.

ДРУГИЙ: Давно пора вже приїхати мільярдерці. В Кальберштадті вона мала начебто побудувати лікарню.

ТРЕТІЙ: У Каффігені — ясла, а в столиці — пропам'ятну церкву.

МАЛЯР: Захотіла, щоб той партач Ціпт, натураліст, вималював їй портрет.

ПЕРШИЙ: Капшук з грошима! Їй належать Armenian-Oil, Western Railways, North Broadcasting Company і квартал розпусти в Гонг-Конгу.

Гуркіт потяга, начальник пропускає його. Чоловіки проводжають потяг рухом голови справа наліво.

ЧЕТВЕРТИЙ: «Дипломат».

ТРЕТІЙ: До того ж ми були містом культури.

ДРУГИЙ: Одним з найпередовіших у країні.

ПЕРШИЙ: В Європі.

ЧЕТВЕРТИЙ: Тут ночував Гете. В господі «Золотий Апостол».

ТРЕТІЙ: Брамс тут скомпонував кuartет.

Дзвінок.

ДРУГИЙ: Бертольд Шварц тут винайшов порох.

МАЛЯР: А я блискуче навчався в Ecole des Beaux-Arts. А що тепер роблю? Малюю транспаранти!

Гуркіт потяга. Ліворуч з'являється кондуктор, наче щойно зіскочив з потяга.

КОНДУКТОР (*протяжно гукає*): Гюллен!

ПЕРШИЙ: Пасажирський потяг із Каффігену.

Виходить один пасажир, минає чоловіків на лавці ліворуч і зникає в дверях з написом «Для чоловіків».

ДРУГИЙ: Ліцитаційний інспектор.

ТРЕТІЙ: Іде ліцитувати ратушу.

ЧЕТВЕРТИЙ: І з політичного погляду нам край.

НАЧАЛЬНИК (*підносить жезл*): Потяг рушає!

З містечка надходять БУРГОМІСТР, УЧИТЕЛЬ, ПАРОХ і майже шістдесятп'ятирічний ІЛЛЬ, усі поганенько повдягані.

БУРГОМІСТР: Висока гостя приїде пасажирським потягом о першій тридцять, із Кальберштадту.

УЧИТЕЛЬ: Співає мішаний хор, молодіжна група.

ПАРОХ: Дзвонить пожежний дзвін. Його ще не віддали в заставу.

БУРГОМІСТР: На ринку грає міська оркестра, а гімнастичне об'єднання робить піраміду в честь мільярдерки. Потім обід у «Золотому Апостолі». На жаль, не вистачить коштів, щоб освітити ввечері собор і ратушу.

ЛІЦИТАЦІЙНИЙ ІНСПЕКТОР виходить із будки.

ЛІЦИТАЦІЙНИЙ ІНСПЕКТОР: Доброго ранку, пане бургомістре! Сердечно вітаю.

БУРГОМІСТР: Чого вам тут треба, інспекторе Глюце?

ЛІЦИТАЦІЙНИЙ ІНСПЕКТОР: Це вже ви знаєте, пане бургомістре. Передо мною стоїть велетенське завдання. Спробуйте взяти в заставу ціле місто.

БУРГОМІСТР: Крім старої друкарської машинки, ви в ратуші нічого не знайдете.

ЛІЦИТАЦІЙНИЙ ІНСПЕКТОР: Ви, пане бургомістре, забуваєте про гюлленський краєзнавчий музей.

БУРГОМІСТР: Проданий три роки тому до Америки. Наші каси порожні. Ніхто не платить податків.

ЛІЦИТАЦІЙНИЙ ІНСПЕКТОР: Треба перевірити. Країна процвітає, а якраз Гюллен з пансіоном «Місце-під-сонцем» банкрутує.

БУРГОМІСТР: Для нас самих це економічна загадка.

ПЕРШИЙ: Це все — витівки масонів.

ДРУГИЙ: Жидівська робота.

ТРЕТІЙ: За цим стоїть великий капітал.

ЧЕТВЕРТИЙ: Міжнародний комунізм пряде своє павутиння.

Дзвінок.

ЛІЦИТАЦІЙНИЙ ІНСПЕКТОР: Я вже щось знайду. В мене очі, як у яструба. Піду глипну на міську касу.

Відходить.

БУРГОМІСТР: Краще, коли він нас пограбує тепер, ніж по візиті мільярдерки.

Маляр закінчив свій транспарант.

ІЛЛЬ: Так не годиться, пане бургомістре. Напис надто інтимний. Треба б написати «Ласкаво просимо, Клер Цаханасян».

ПЕРШИЙ: Але ж вона — Клері.

ДРУГИЙ: Клері Вешер.

ТРЕТІЙ: Тут виросла.

ЧЕТВЕРТИЙ: Її батько був будівничий.

МАЛЯР: Тоді я зроблю просто: напишу «Ласкаво просимо, Клер Цаханасян» на зворотному боці. А як мільярдерка розчулиться, ми завжди зможемо обернути до неї ще й цей бік.

ДРУГИЙ: «Біржовик», Цюріх-Гамбург.

Ще один швидкий потяг проїздить справа наліво.

ТРЕТІЙ: Завжди точний, хоч годинника по ньому наставляй.

ЧЕТВЕРТИЙ: Ото мудро! Ніби хтось тут ще має годинника!

БУРГОМІСТР: Панове, мільярдерка — наша єдина надія.

ПАРОХ: Крім Бога.

БУРГОМІСТР: Крім Бога.

УЧИТЕЛЬ: Але він грошей не платить.

БУРГОМІСТР: Ви, Іллю, дружили з нею; тепер усе від вас залежить.

ПАРОХ: Тоді ви розійшлися. Я чув якусь невиразну історію... Ви маєте що звірити своєму душпастиреві?

ІЛЛЬ: Ми були найкращі друзі... Молоді й палкі... З мене був таки добрий хлопець, панове, сорок п'ять років тому... А її, Кляру, я ще й досі немов бачу перед собою... Як вона світилася мені назустріч у п'їтьмі Петрової стодоли чи босоніж ішла по моху й листю в Конрадсвайлерівському лісі, з розмаяним рудим волоссям, струнка, гнучка як лозина, ніжна, до біса гарна відьма. Нас розлучило життя, тільки життя, як то буває на світі.

БУРГОМІСТР: Для моєї невеличкої доповіді на бенкеті в «Золотому Апостолі» мені треба було б знати кілька подробиць про пані Цаханасян. Витягає з кишені нотатника.

УЧИТЕЛЬ: Я перевірив давні шкільні документи. Оцінки Кляри Вешер, на превеликий жаль, дуже погані. Із поведінки також. Тільки з ботаніки й зоології «задовільно».

БУРГОМІСТР (*записуючи*): Добре. З ботаніки й зоології «задовільно». Це добре.

ІЛЛЬ: Тут я можу пригодитися вам, пане бургомістре. Кляра любила справедливість. І то не абияк. Раз арештовували якогось волоцюгу, то вона закидала поліцає камінням.

БУРГОМІСТР: Любов до справедливості. Не зле. Завжди робить враження. Але історію з поліцаєм краще не згадуймо.

ІЛЛЬ: Вона була також милосердна. Що мала, те й роздавала. Крала картоплю для бідної вдови.

БУРГОМІСТР: Почуття милосердя. Це, панове, конче треба відзначити. Це найважливіше. Чи хто пригадає собі, яку будову спорудив її батько? Було б добре згадати про неї в промові.

ВСІ: Ніхто не пригадає.

Бургомістер згортає нотатника.

БУРГОМІСТР: Ну, я готовий; решту мусить зробити Ілль.

ІЛЛЬ: Я знаю. Цаханасян має труснути своїми мільйонами.

БУРГОМІСТР: Мільйонами, це дуже добре сказане.

УЧИТЕЛЬ: Нам не допоможуть ясла для немовлят.

БУРГОМІСТР: Дорогий Іллю, ви вже віддавна найпопулярніша постать у Гюллені. Я навесні залишаю свою посаду і вже порозумівся з опозицією. Ми домовилися, що запропонуємо обрати вас моїм наступником.

ІЛЛЬ: Але ж, пане бургомістре...

БУРГОМІСТР: Я можу тільки підтвердити те, що сказав.

ІЛЛЬ: Панове, до діла. Насамперед я поговорю з Клярою про нашу біду.

БУРГОМІСТР: Але обережно... делікатно.

ІЛЛЬ: Ми повинні діяти розумно, не забувати про психологію. Вже саме невдале вітання на станції може звести все нанівець. Міською оркестрою і мішаним хором ми нічого не досягнемо.

БУРГОМІСТР: Ілль має рацію. Це ж бо надзвичайна хвилина. Пані Цаханасян ступає на землю своїх предків, повертається додому і, зворушена, з очима повними сліз, бачить давні, любі картини. Я, звичайно, стоятиму не в самій сорочці, як оце тепер, а в святковому чорному вбранні і в циліндрі, коло мене дружина, а переді мною, у всьому білому, дві внучки з трояндами в руках. Господи, аби тільки все було готове вчасно!

Дзвінок.

ПЕРШИЙ: «Шалений Роланд».

ДРУГИЙ: Венеція-Стокгольм, одинадцята двадцять сім.

ПАРОХ: Одинадцята двадцять сім! У нас є ще майже дві години, щоб причепуритись.

БУРГОМІСТР: Транспарант «Ласкаво просимо, Клер Цаханасян» піднесуть угору Кюн і Гавзер (*показує на ЧЕТВЕРТОГО*). Решта всі найкраще — хай махають капелюхами. Тільки прошу вас, не горляйте, як торік під час відвідин урядової комісії; враження не було ніякого, ми ще й досі не дістали дотації. Тут личить не криклива зовнішня радість, а внутрішня; майже хлипання співчуття до віднайденої дитини нашої батьківщини. Будьте невимушені, щирі, але все має котитися, мов по шнурочку, пожежний дзвін мусить озватися зараз після хору. Передовсім слід звернути увагу...

З гуркотом наближається потяг і заглушує його промову. Скрегочуть гальма. На всіх обличчях проступає страшенний подив. П'ятеро чоловіків на лавці схоплюється.

МАЛЯР: Експрес!

ПЕРШИЙ: Зупиняється!

ДРУГИЙ: У Гюллені!

ТРЕТІЙ: В найзлиденнішому

ЧЕТВЕРТИЙ: Найжалюгіднішому

ПЕРШИЙ: Наймізернішому закутку на лінії Венеція-Стокгольм!

НАЧАЛЬНИК СТАНЦІЇ: Диво предивне! «Шалений Роланд» має з'явитися на закруті біля Льюїтенау, промайнути і темною цяткою зникнути в Пюкенрідській долині.

Справа надходить **КЛЕР ЦАХАНАСЯН:** шістдесяти двох років, руда, намисто з перлин, широченні золоті браслети, видженджурена далі нікуди неможлива, але якраз тому світова дама, з дивною грацією, попри всю свою сміховинність. За нею почет, **МАЖОРДОМ БОБІ**, приблизно вісімдесяти років, у чорних окулярах, її **ЧОЛОВІК VII** (високий, стрункий, чорні вуса) з повним добором рибальського знаряддя. Роздратований **НАЧАЛЬНИК ПОТЯГА** йде за ними; червоний кашкет, червона тека.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Це Гюллен?

НАЧАЛЬНИК ПОТЯГА: Ви потягли за рятункове гальмо, мадам!

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Я завжди тягну за рятункове гальмо.

НАЧАЛЬНИК ПОТЯГА: Я протестую! Категорично! В цій країні ніхто не тягне за рятункове гальмо, навіть як треба рятунку. Точне дотримання розкладу їзди — найвищий наш принцип. Можу я попрохати у вас пояснення?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Ми таки в Гюллені, Мобі. Я пізнаю цей сумний закуток. Он там по той бік Конрадсвайлерський ліс із потоком, де ти можеш ловити собі пстругів і щук, а он праворуч дах Петрової стодоли.

ІЛЛЬ (*наче прокидаючись*): Кляра.

УЧИТЕЛЬ: Цаханасян.

ВСІ: Цаханасян.

УЧИТЕЛЬ: А тут не готовий мішаний хор, ні молодіжна група!

БУРГОМІСТР: Ні гімнасти, ні пожежники!

ПАРОХ: Ні паламар!

БУРГОМІСТР: Господи Боже, а я без убрання, без циліндра, без унучок! **ПЕРШИЙ:** Клері Вешер! Клері Вешер!

Схоплюється і біжить до містечка.

БУРГОМІСТР (*гукає йому вслід*): Не забудь про дружину!

НАЧАЛЬНИК ПОТЯГА: Я чекаю на пояснення. Офіційно. Від імені дирекції залізниці.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Ви йолоп. Мені саме захотілося відвідати це містечко. То що, я мала вискочити з вагона?

НАЧАЛЬНИК ПОТЯГА: Ви зупинили «Шаленого Роланда» тільки тому, що вам забажалося відвідати Гюллен?

Він насилу стримується.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Певне.

НАЧАЛЬНИК ПОТЯГА: Мадам, якщо вам хочеться відвідати Гюллен, то прошу дуже, до ваших послуг є пасажирський потяг із Кальберштадту о дванадцятій сорок. Як і до послуг кожного. Прибуває до Гюллenu о першій тринадцять.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Пасажирський потяг, що зупиняється в Локені, Брунгюбілі, Байзенбаху і Льюйтенау? Невже ви гадаєте, що буду півгодини паритися по цих околицях?

НАЧАЛЬНИК ПОТЯГА: Мадам, це вам буде дорого коштувати!

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Дай йому тисячу, Бобі.

ВСІ (*мурмочуть*): Тисячу.

Мажордом дає йому тисячу.

НАЧАЛЬНИК ПОТЯГА (*спантеличено*): Мадам...

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: А три тисячі на фонд для вдів залізничників.

ВСІ (*мурмочуть*): Три тисячі.

НАЧАЛЬНИК ПОТЯГА (*збентежено*): Такого фонду нема, мадам.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: То будьте його фундатором.

БУРГОМІСТР шепче на вухо НАЧАЛЬНИКОВІ ПОТЯГА.

НАЧАЛЬНИК ПОТЯГА (*вражено*): Достойна пані — Клер Цаханасян? О, прошу пробачення! Це, звичайно, зовсім інша справа. Якби в нас був хоч найменший здогад, що це ви, то ми, певна річ, затрималися б у Гюллені. Ось вам ваші гроші, шановна пані, чотири тисячі... Боже мій...

ВСІ (*мурмочуть*): Чотири тисячі.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Лишіть собі цю дрібничку.

ВСІ (*мурмочуть*): Лишіть собі...

НАЧАЛЬНИК ПОТЯГА: Може, достойна пані, ви бажаєте, щоб «Шалений Роланд» зачекав, заки ви оглядатимете Гюллен? Дирекція залізниці радо схвалить нашу затримку. Портал собору, либонь, вартий уваги. Готичний. Зображенням Страшного Суду.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Забирайтеся геть зі своїм потягом.

ЧОЛОВІК VII (*плаксиво*): А преса, мишко? Преса ще не висіла з потяга. Репортери обідають у вагоні-ресторані спереду і навіть гадки ні про що не мають.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Хай собі обідають, Мобі. Мені, поки що, не потрібна преса в Гюллені. А потім вона вже з'явиться.

Тим часом ДРУГИЙ приніс БУРГОМІСТРОВІ фрак. Бург'омістр урочисто підступає до КЛЕР ЦАХАНАСЯН. МАЛЯР і ЧЕТВЕРТИЙ на лавці підносять

вгору транспарант «Ласкаво просимо, Клер Цахана...» Маляр не встиг його домалювати.

НАЧАЛЬНИК СТАНЦІЇ (*піднімає жезл*): Потяг рушає!

НАЧАЛЬНИК ПОТЯГА: Аби ви тільки, достойна пані, не поскаржилася в дирекції залізниці. То було чисте непорозуміння.

Потяг рушає. НАЧАЛЬНИК ПОТЯГА вскакує у вагон.

БУРГОМІСТР: Шановна, ласкава, пані. Як бургомістр Гюллену я маю честь привітати вас, ласкава, шановна пані, дитя нашого містечка...

Гуркіт потяга заглушає решту промови БУРГОМІСТРА, що невтомно говорить далі.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Дякую вам, пане бургомістре, за гарну промову. Вона підходить до ІЛЛЯ, що трохи збентежено рушає їй назустріч.

ІЛЛЬ: Кляра!

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Альфред.

ІЛЛЬ: Гарно, що ти приїхала.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Я завжди хотіла приїхати. Ціле своє життя, відколи покинула Гюллен.

ІЛЛЬ (*непевно*): Дуже мило з твого боку.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Ти також думав про мене?

ІЛЛЬ: Звичайно. Завжди. Ти й сама це знаєш, Кляро.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Чудові були ті дні, що їх ми провели разом.

ІЛЛЬ (*гордо*): Отож. (*До ВЧИТЕЛЯ*). Бачите, пане вчителю? Вважайте, що вона вже в мене в кулаці.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Називай мене так, як завжди звав.

ІЛЛЬ: Дика моя кіточко.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН (*муркоче, наче стара кітка*): А ще як?

ІЛЛЬ: Моя відьмочко.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: А я тебе називала: «Мій чорний леопарде».

ІЛЛЬ: Я ще й чорний леопард.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Дурниці. Ти потовщав. І посивів, і розпився.

ІЛЛЬ: Але ти лишилася така, як була. Відьмочка!

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Де там. Я постарілася і потовщала. Крім того, втратила ліву ногу. Автомобільний випадок. Я їжджу ще тільки швидкими потягами. Але протеза — чудова, правда? (*Підносить спідницю і показує ліву ногу*). Нею можна добре орудувати.

ІЛЛЬ (*витирає ніт з чола*): Я ніколи не здогадався б, кіточко.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Чи можна познайомити тебе з моїм сьомим чоловіком? Він має плантації тютюну. Ми — щасливе подружжя.

ІЛЛЬ: Прошу дуже.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Ходи, Мобі, вклонися. Властиво, його ім'я Педро, але Мобі звучить краще. Та й краще римується з Бобі, так зветься мій мажордом. Зрештою, мажордом буває один на ціле життя, тож чоловіки мусять допасовуватися до його імені.

ЧОЛОВІК VII вклоняється.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Правда ж, він гарний із своїми чорними вусами? Думай, Мобі.

ЧОЛОВІК VII думає.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН. Дужче.

ЧОЛОВІК VII думає дужче.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Ще дужче.

ЧОЛОВІК VII: Я вже дужче не можу думати, мишко, справді не можу.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Певне, що можеш. Спробуй-но.

ЧОЛОВІК VII думає ще дужче. Дзвінок.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: А бачиш, зміг. Правда ж, Альфреде, він робив майже демонічне враження? Наче бразилець. Але це тільки здається так. Він православний. Його батько був росіянин. Нас вінчав піп. Незвичайно цікаво. А тепер я хочу оглянути Гюллен.

Вона дивиться крізь інкрустований самоцвітами лорнет на будку ліворуч.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Цю потрібну інституцію збудував мій батько, Мобі. Добра праця, ретельно виконана. Дитиною я годинами сиділа на даху і спльовувала вниз. Але тільки на чоловіків.

У глибині сцени тепер зібралися МІШАНИЙ ХОР і МОЛОДІЖНА ГРУПА. УЧИТЕЛЬ в циліндрі виступає наперед.

УЧИТЕЛЬ: Шановна пані, дозвольте мені, як ректорові гюлленської гімназії і amatorові шляхетного музичного мистецтва, привітати вас просто народною піснею у виконанні мішаного хору і молодіжної групи.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Шкварте, вчителю, свою просту народну пісню!

УЧИТЕЛЬ дістає камертона, дає тон, і МІШАНИЙ ХОР та МОЛОДІЖНА ГРУПА починають урочисто співати, але саме тієї миті над'їжджає новий потяг з лівого боку. НАЧАЛЬНИК СТАНЦІЇ підіймає жезл. Хор мусить змагатися з грюкотом потяга, вчитель у розпуці. Нарешті потяг проїздить.

БУРГОМІСТР (*невтішно*): А пожежний дзвін! Мав же задзвонити пожежний дзвін!

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Ви гарно співали, гюлленці. Особливо своєрідний був той білявий бас ліворуч скраю, з великим борлаком.

Крізь мішаний хор проштовхується ПОЛІЦАЙ і стає струнко перед КЛЕР ЦАХАНАСЯН.

ПОЛІЦАЙ: Поліцай Ганке, шановна пані. До ваших послуг.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН (*оглядає його*): Дякую. Я не маю на думці нікого заарештовувати. Але, може, ви ще будете потрібні Гюлленові. Чи ви часом заплющете одне око?

ПОЛІЦАЙ: Авже ж, шановна пані. Бо як ні, то що б з мене було в Гюллені?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Заплющте краще обоє очей.

ПОЛІЦАЙ стоїть трохи спантеличений.

ІЛЛЬ (*сміється*): Справжня Кляра! Справжня моя відьмочка!

Він задоволено плеще себе по стегнах. БУРГОМІСТР накладає собі на голову вчительового циліндра і підводить до неї своїх онучок. Вони близька, семи років, з білявими косами.

БУРГОМІСТР: Мої внучки, шановна пані, Герміна й Адольфіна. Тільки дружини нема.

Він утирає піт з чола. Дівчатка присідають і дають пані Цаханасян червоні троянди.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Вітаю вас з цими дівулями, бургомістре. Натє!

Вона тицяє троянди в руки НАЧАЛЬНИКОВІ СТАНЦІЇ. БУРГОМІСТР тишенько передає циліндр ПАРОХОВІ, який накладає його собі на голову.

БУРГОМІСТР: Наш пан-отець, ласкава пані.

ПАРОХ знімає циліндра і кланяється.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Ага, пастор! Потішаєте людей на смертному ложі?

ПАРОХ (*здивовано*): Стараюся.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: І тих, кого засуджено на смерть?

ПАРОХ (*збентежено*): У нашій країні скасовано смертну кару, шановна пані.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Може, її знову запровадять.

ПАРОХ, трохи спантеличений віддає циліндра БУРГОМІСТРОВІ, який знову накладає його на голову.

ІЛЛЬ (*сміється*): Дика моя кіточко! Що в тебе за дивні жарти!

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Тепер я хочу в містечко.

БУРГОМІСТР подає їй руку.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Що вам спало на думку, пане бургомістре! Де я годна маршувати цілісінькі милі на протезі!

БУРГОМІСТР (*перелякано*): Зараз, зараз! Лікар має авто. Мерседеса з 32-го року.

ПОЛІЦАЙ (*клацає закаблуками*): Все буде зроблене, пане бургомістре! Я службово прижену сюди машину.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Не треба. Після нещасного випадку я пересуваюсь тільки в носильниці. Робі і Тобі, давайте носильницю!

Зліва надходить двоє геркулічної статури ПОЧВАР, що весь час жують гуму. Вони з носильницею. В одного висить за плечима гітара.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Два гангстери з Мангетену. Засуджені в Сінг-Сінгу до електричного крісла. На моє прохання, звільнені носити мою носильницю. Кожне прохання коштувало мені по мільйонові доларів. Носильниця — з Лувру, дарунок французького президента. Чемний пан, виглядає зовсім як у газетах. Понесіть мене до міста, Робі й Тобі!

ОБИДВА: Yes, Mam.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Але перше в Петрову stodолу, а потім до Конрадсвайлерського лісу. Я хочу відвідати з Альфредом місця, де ми колись любилися. Віднесіть речі й домовину до «Золотого Апостола».

БУРГОМІСТР (*отетеріло*): Домовину?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Я привезла її з собою. Може, пригодиться. Рушаймо, Робі і Тобі!

ПОЧВАРИ, жуючи гуму, несуть КЛЕР ЦАХАНАСЯН до міста. БУРГОМІСТР дає знак, усі кричать «Слава», та вигуки затихають, коли двоє СЛУЖНИКІВ з'являються з чорною, дорогою домовиною і рушають з нею до Гюллєну. Тієї самої хвилини починає дзвонити ще не заставлений пожежний дзвін.

БУРГОМІСТР: Нарешті! Пожежний дзвін!

Люди йдуть за домовиною, ззаду видно покоївок Клер Цаханасян з ван-тажем. Гюлленці допомагають їм нести незчисленні валізки. ПОЛІЦАЙ на-лагоджує рух і хоче й собі податись за почтом, але справа надходить двоє малих і товстих дідків з пискливими голосами. Вони тримаються за руки. Обидва чепурно повдягані.

ОБИДВА: Ми в Гюллені. Ми нюхаємо, нюхаємо, нюхаємо повітря, гюлленське повітря.

ПОЛІЦАЙ: Хто ви такі?

ОБИДВА: Ми належимо старій дамі, ми належимо старій дамі. Вона зве нас Кобі й Лобі.

ПОЛІЦАЙ: Пані Цаханасян поселилася в «Золотому Апостолі».

ОБИДВА (*весело*): Ми сліпі, ми сліпі.

ПОЛІЦАЙ: Сліпі? Тоді я вас проведу.

ОБИДВА: Дякую, пане поліцаю, красно дякую.

ПОЛІЦАЙ (*здивовано*): Як же ви знаєте, що я поліцай, коли ви сліпі?

ОБИДВА: З інтонації, з інтонації, всі поліцаї мають однакову інтонацію.

ПОЛІЦАЙ (*недовірливо*): Ви, либонь, мали досвід з поліцією, чоловіки?

ОБИДВА (*дивуючись*): Чоловіки! Він нас уважає за чоловіків.

ПОЛІЦАЙ: А хто ж ви, в біса, такі?

ОБИДВА: Ще побачите, ще побачите!

ПОЛІЦАЙ (*збараніло*): Принаймні, ви завжди веселі.

ОБИДВА: Нас годують котлетами й шинкою. Щодня, щодня.

ПОЛІЦАЙ: Так і я танцював би. Ходіть, дайте мені руку. Чудний гумор у чужинців.

Він веде їх до міста.

ОБИДВА: До Бобі й Мобі, до Робі й Тобі!

[...]

Всі сідають. КЛЕР ЦАХАНАСЯН — між БУРГОМІСТРОМ та ІЛЛЕМ, поруч Ілля — ПАНІ ІЛЛЬ, а поруч БУРГОМІСТРА — його ДРУЖИНА. Праворуч, коло іншого столу, УЧИТЕЛЬ, ПАРОХ і ПОЛІЦАЙ. Ліворуч — чотири ЧОЛОВІКИ. Дальші гості з жінками — в глибині, де ясніє транспарант «Ласкаво просимо, Клер!» БУРГОМІСТР, сяючи з радості, підводиться вже з обв'язаною серветкою, і стукає в свою склянку.

БУРГОМІСТР: Шановна пані, дорогі мої гюлленці. Минуло сорок п'ять років відтоді, як ви покинули наше містечко, що його збудував курфюрст Гассо Шляхетний і що так мирно розташувалось між Конрад-свайлерським лісом і Пюкенрідською долиною. Сорок п'ять років, понад чотири десятиріччя, шмат часу. Багато чого сталось від тієї пори, багато прикрого. Невесело було в світі, невесело в нас. Але все ж таки ми не забули вас, шановна пані, наша Клер. (*Оплески.*) Ні вас, ні вашої родини. Ваша чудова, міцна мов горіх мати, (*ІЛЛЬ шепче йому щось на вухо*), що, на жаль, надто рано померла на сухоти, ваш популярний батько, що спорудив при залізничній станції будову, яку дуже часто відвідують (*ІЛЛЬ шепче йому щось на вухо*), яку високо ставлять фахівці й аматори, ще жи-

вуть у наших споминах як найкращі, наймоторніші з нас. А особливо вас, шановна пані, коли ви білявим (*ІЛЛЬ шепче йому щось на вухо*), рудим, кучерявим дівчиськом гасали нашими, на жаль, занепалими тепер вулицями — хто вас не знав! Уже тоді кожний відчував чар вашої особистості, здогадувався про майбутній ваш злет до запаморочливих вершин суспільства. (*Він достав нотатник.*) Ви лишилися в нашій пам'яті назавжди. До речі: ваші успіхи в школі ще й досі правлять учителям за приклад, бо ж вони були просто дивовижні якраз у найважливішому предметі: в ботаніці й зоології, що свідчить про ваше співчуття до всього живого, яке потребує охорони. Ваша любов до справедливості і ваша добротність уже тоді викликали подив широких кіл. (*Гучні оплески.*) Наша Клер добувала їжу для однієї вбогої вдови, купувала їй картоплю за свої гірко зароблені в сусідів гроші і тим рятувала її від голодної смерті, — це тільки один із її добродійних учинків. (*Гучні оплески.*) Шановна пані, дорогі гюлленці, ніжні паростки цих чудових нахилів вибуяли потім: руда вітрогонка стала дамою, що ущедряє світ своєю ласкою: варто тільки пригадати собі її громадські фонди, її санаторії для матерів, її харчувальні заклади, її допомоги мистцям, її дитячі ясла, тому я хочу гукнути тепер: хай живе наша крайнка, що повернулася на батьківщину: Слава! Слава! (*Оплески.*)

КЛЕР ЦАХАНАСЯН підводиться.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Бургомістре, гюлленці. Ваша безкорислива радість з приводу моєї гостини зворушила мене. Щоправда, я була дитиною трохи не така, як змалював бургомістр у своїй промові: у школі мене періцили, а картоплю для вдови Боль я крала, разом з Іллем, не на те, щоб врятувати стару звідницю від голодної смерті, а щоб раз полежати з Іллем у ліжку, де було приємніше, ніж у Конрадсвайлерському лісі чи у Петровій stodолі. Та, щоб додати вам ще більше радості, хочу зразу заявити, що я ладна подарувати Гюлленові один мільярд. П'ятсот мільйонів містові, а п'ятсот мільйонів розділити на кожную родину.

Мертва тиша.

БУРГОМІСТР (*заїкуючись*): Мільярд.

Всі ще зацікавлені з дива.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: При одній умові.

Усі вибухають несамовитим радісним галасом: танцюють, вилазять на крісла, гімнаст робить фігури і т.д. Ілль захоплено барабанить собі в груди.

ІЛЛЬ: Кляро! Золота! Чудова! Луснути можна! Чисто моя відьмочка!

Цілує її.

БУРГОМІСТР: Ви сказали, з однією умовою, шановна пані. Чи міг би я довідатись про цю умову?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Я її назву. Я даю вам один мільярд і купую собі за неї справедливість.

Мертва тиша.

БУРГОМІСТР: Як це розуміти, шановна пані?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Так, як я сказала.

БУРГОМІСТР: Але ж справедливість не можна купити.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Все можна купити.

БУРГОМІСТР: Я й досі вас не розумію.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Виходь, Бобі.

Справа між столи виходить **МАЖОРДОМ** і знімає окуляри.

МАЖОРДОМ: Не знаю, чи хто з вас пізнає ще мене.

УЧИТЕЛЬ: Головний суддя Гофер.

МАЖОРДОМ: Так. Головний суддя Гофер. Сорок п'ять років тому я був головний суддя у Гюллені, потім перейшов до кафедрального апеляційного суду, а двадцять п'ять років тому пані Цаханасян запропонувала мені працювати в неї мажордомом. Я погодився. Може, це трохи й дивна кар'єра для людини з вищою освітою, але платню запропоновано таку фантастичну...

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Ближче до справи, Бобі.

МАЖОРДОМ: Як ви почули, пані Клер Цаханасян дає мільярд і хоче за нього справедливості. Іншими словами: пані Клер Цаханасян дає мільярд, коли ви направите зло, яке їй заподіяв Гюллен. Прошу, пане Іллю.

ІЛЛЬ встає, зляканий і здивований водночас.

ІЛЛЬ: Чого ви хочете від мене?

МАЖОРДОМ: Підійдіть сюди, пане Іллю.

ІЛЛЬ: Прошу.

Він підходить до столу праворуч. Збентежено всміхається.

Здвигає плечима.

МАЖОРДОМ: Це було 1910 року. Я був головним суддею в Гюллені і мав розглядати позов про батьківство. Клер Цаханасян, тоді Кляра Вешер, позивала вас, пане Іллю, що ви були батьком її дитини.

ІЛЛЬ мовчить.

МАЖОРДОМ: Ви тоді заперечили своє батьківство, пане Іллю. Ви привели двох свідків.

ІЛЛЬ: Давні історії. Я був молодий і легковажний.

МАЖОРДОМ: Тобі й Робі, приведіть Кобі й Лобі.

Двоє **ПОЧВАР**, жуячи гуму, вводять на середину сцени сліпих **ЄВНУХІВ**, що весело тримаються за руки.

ОБИДВА: Ми тут, ми тут!

МАЖОРДОМ: Ви пізнаєте їх, пане Іллю?

ІЛЛЬ мовчить.

ОБИДВА: Ми — Кобі й Лобі, ми — Кобі й Лобі.

ІЛЛЬ: Я їх не знаю.

ОБИДВА: Ми змінилися, ми змінилися.

МАЖОРДОМ: Назвіть імена.

ПЕРШИЙ: Якоб Гюнляйн. Якоб Гюнляйн.

ДРУГИЙ: Людвіг Шпарр. Людвіг Шпарр.

МАЖОРДОМ: Ну, пане Іллю.

ІЛЛЬ: Я нічого про них не знаю.

МАЖОРДОМ: Якобе Гюнляйне, Людвігу Шпарре, ви знаєте пана Ілля?

ОБИДВА: Ми сліпі, ми сліпі.

МАЖОРДОМ: Пізнаєте його з голосу?

ОБИДВА: З голосу, з голосу.

МАЖОРДОМ: 1910 року я був суддею, а ви свідками. Що ви присягали перед гюлленським судом, Людвігу Шпарре і Якове Гюнляйне?

ОБИДВА: Що ми спали з Клярою, що ми спали з Клярою.

МАЖОРДОМ: Ви так заприсяглись переді мною. Перед судом, перед Богом. Чи то була правда?

ОБИДВА: Ми фальшиво присягали, ми фальшиво присягали.

МАЖОРДОМ: Чому, Людвігу Шпарре і Якобе Гюнляйне?

ОБИДВА: Ілль нас підкупив, Ілль нас підкупив.

МАЖОРДОМ: Чим?

ОБИДВА: Літром горілки, літром горілки.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Розкажіть тепер, що я з вами зробила, Кобі й Лобі.

МАЖОРДОМ: Розкажіть.

ОБИДВА: Пані веліла нас розшукати. Пані веліла нас розшукати.

МАЖОРДОМ: Так, Клер Цаханасян веліла вас розшукати. Вас шукали по цілому світі. Якоб Гюнляйн емігрував до Канади, Людвіг Шпарр до Австралії. Але вона вас знайшла. Що вона з вами зробила?

ОБИДВА: Вона віддала нас Тобі й Робі. Вона нас віддала Тобі й Робі.

МАЖОРДОМ: А що зробили з вами Тобі й Робі?

ОБИДВА: Осліпили й кастрували, осліпили й кастрували.

МАЖОРДОМ: Ось і ціла історія: Суддя, оскаржений, два фальшиві свідки, фальшиве оскарження 1910 року. Правда, позивачко?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН встає.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Так.

ІЛЛЬ (*тупає ногою*): Задавнене, все давнене! Давня, дурна історія!

МАЖОРДОМ: Що сталося з дитиною, позивачко?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН (*тихо*): Вона жила один рік.

МАЖОРДОМ: Що сталося з вами?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Я зробилася повією.

МАЖОРДОМ: Чому?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Мене зробив нею вирок суду.

МАЖОРДОМ: А тепер ви хочете справедливості, Клер Цаханасян?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Я можу собі її дозволити. Один мільярд Гюлленові, коли хто вб'є Альфреда Ілля.

Мертва тиша. ПАНІ ІЛЛЬ кидається до ІЛЛЯ і обіймає його.

ПАНІ ІЛЛЬ: Фреді!

ІЛЛЬ: Відьмочко! Ти не можеш вимагати цього! Життя давно йде далі.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Життя йде далі, але я нічого не забула, Іллю. Ні Конрадсвайлерського лісу, ні Петрової стодоли, ні спочивальні вдови Боль, ні твоєї зради. Тепер ми обоє постарілися, ти скапцанів, мене пошматували ножами хірурги, час нам розрахуватися: ти вибрав своє життя і змусив мене вибрати мое. Ще недавно в лісі нашої молодості, повному спогадів про минуле, ти хотів стерти час. Тепер я його стерла і жадаю справедливості, справедливості за мільярд.

БУРГОМІСТР устає блідий, сповнений гідності.

БУРГОМІСТР: Пані Цаханасян: ми ще в Європі, ми ще не дикуни. Від імені міста Гюллена я відкидаю вашу пропозицію. В ім'я людяності. Краще ми залишимося бідні, ніж поплямлені кров'ю.

Гучні оплески.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Я почекаю.

ДІЯ ДРУГА

[...]

Зміна декорацій з правого боку. Напис «Ратуша» спускається вниз. Приходить ТРЕТІЙ, забирає касу з прилавка, посуває його так, що він може правити за бюро. З'являється БУРГОМІСТР. Кладе револьвер на стіл, сідає. Зліва надходить ІЛЛЬ. На стіні висить план будови нової ратуші.

ІЛЛЬ: Мені треба з вами поговорити, бургомістре.

БУРГОМІСТР: Сідайте.

ІЛЛЬ: Як чоловік з чоловіком. Як ваш наступник.

БУРГОМІСТР: Будь ласка.

ІЛЛЬ стоїть і дивиться на револьвера.

БУРГОМІСТР: Утік леопард пані Цаханасян. Лазить по собору. Доводиться носити зброю.

ІЛЛЬ: Певне.

БУРГОМІСТР: Я поскликав людей, які мають рушниці. Дітей затримують у школі.

ІЛЛЬ (з підозрою): Надто великі заходи.

БУРГОМІСТР: Полювання на дикого звіра. [...]

Що вас турбує? Скажіть щиро.

ІЛЛЬ (підозріло): Ви курите добрі цигарки.

БУРГОМІСТР: «Білястий Пегас».

ІЛЛЬ: Досить дорогі.

БУРГОМІСТР: Зате пристойні.

ІЛЛЬ: Раніше ви, пане бургомістре, курили щось інше.

БУРГОМІСТР: «Коник», ґатунок п'ятий.

ІЛЛЬ: Дешевші.

БУРГОМІСТР: Надто міцні.

ІЛЛЬ: Нова краватка?

БУРГОМІСТР: Шовк.

ІЛЛЬ: І черевики також, мабуть, купили?

БУРГОМІСТР: Замовив із Кальберштадту. Смішно. Звідки ви знаєте?

ІЛЛЬ: Тому я й прийшов.

БУРГОМІСТР: Що з вами? Ви такі бліді. Захворіли?

ІЛЛЬ: Я боюся.

БУРГОМІСТР: Боїтеся?

ІЛЛЬ: Добробут зростає.

БУРГОМІСТР: Це новина для мене. Добре було б.

ІЛЛЬ: Я вимагаю від влади охорони.

БУРГОМІСТР: Он як. Чому?

ІЛЛЬ: Це ви знаєте, пане бургомістре.

БУРГОМІСТР: Не довіряєте?

ІЛЛЬ: За мою голову обіцяно мільярд.

БУРГОМІСТР: Зверніться до поліції.

ІЛЛЬ: Я був у поліції.

БУРГОМІСТР: То мали б заспокоїтися.

ІЛЛЬ: В роті у вахмістра блищить новий золотий зуб.

БУРГОМІСТР: Не забувайте, що ви в Гюллені. В місті з гуманістичними традиціями. Тут ночував Гете. Брамс скомпонував тут квартет. Це до чогось зобов'язує.

Зліва надходить ЧОЛОВІК з друкарською машинкою. (ТРЕТІЙ.)

ЧОЛОВІК: Нова машинка, пане бургомістре. Ремінгтон.

БУРГОМІСТР: Несіть до канцелярії.

ЧОЛОВІК відходить праворуч.

БУРГОМІСТР: Ми не заслуговуємо на вашу невдячність. Якщо ви не можете довіряти нашій громаді, то мені вас тільки шкода. Я не сподівався від вас такого нігілізму. Кінець-кінцем ми живемо в правовій державі.

ІЛЛЬ: Тоді заарештуйте ту даму.

БУРГОМІСТР: Дивно. Дуже дивно.

ІЛЛЬ: Це саме казав і вахмістр.

БУРГОМІСТР: Поведінка тієї дами їй-богу не така вже й незрозуміла. Врешті ви намовили двох лобурів до кривоприсяги і штовхнули дівчину в безвихідь.

ІЛЛЬ: Та безвихідь, все ж таки, обернулася кількома мільярдами, пане бургомістре.

Мовчанка.

БУРГОМІСТР: Поговорім відверто.

ІЛЛЬ: Якраз цього я й хочу.

БУРГОМІСТР: Як чоловік із чоловіком, ви ж так бажали. У вас немає морального права вимагати арешту тієї дами, і на бургомістра ви також ніяк не надаєтеся. Мені прикро, що я мушу вам це сказати.

ІЛЛЬ: Офіційно?

БУРГОМІСТР: З доручення наших партій.

ІЛЛЬ: Розумію.

Він поволі підходить до вікна, повертається до БУРГОМІСТРА спиною, дивиться на двір.

БУРГОМІСТР: Коли ми засуджуємо пропозицію дами, то це ще не означає, що ми схвалюємо злочини, які довели до тієї пропозиції. До посади бургомістра ставляться деякі вимоги морального роду, яким ви вже не відповідаєте, ви ж це мусите самі визнати. А що ми до вас ставимось, як і досі, з тією самою пошаною і приязню, річ цілком певна.

Ліворуч РОБІ і ТОБІ знову проносять вінки і квіти через сцену і зникають у «Золотому Апостолі».

БУРГОМІСТР: Краще про все це мовчати. Я прохав також «Народного Вісника» не розголошувати цієї справи.

ІЛЛЬ обертається.

ІЛЛЬ: Вони вже оздоблюють мою домовину, бургомістре! Мені здається, що мовчати тут небезпечно.

БУРГОМІСТР: Але ж чому, дорогий Іллю? Ви повинні бути вдячні, що ми огортаємо цю прикру справу покровою забуття.

ІЛЛЬ: Поки я говорю, то ще маю якусь можливість урятуватися.

БУРГОМІСТР: Ну, це вже занадто! Хто ж вам загрожує?

ІЛЛЬ: Один із вас.

БУРГОМІСТР підводиться.

БУРГОМІСТР: Кого ви підозрюєте? Назвіть ім'я, і я розслідую справу. Якнайсуворіше.

ІЛЛЬ: Кожного з вас.

БУРГОМІСТР: Проти цього наклепу я урочисто протестую від імені міста.

ІЛЛЬ: Ніхто не хоче сам мене вбити, кожний сподівається, що хтось це зробить, і колись таки хтось не зробить.

[...]

Зліва надходить ПАРОХ з рушницею через плече. Він розстеляє на столі, біля якого перше сидів поліцай, білий обрус з чорним хрестом, ставить рушницю під стіною готелю. ПАЛАМАР помагає йому вдягнути реверенду. Темнота.

ПАРОХ: Заходьте до захристії, Іллю.

ІЛЛЬ надходить зліва.

ПАРОХ: Тут темно, зате прохолодно.

ІЛЛЬ: Я не хочу вам заважати, панотче.

ПАРОХ: Божий дім для кожного відчинений.

Він помічає Іллів погляд, спрямований на рушницю.

ПАРОХ: Хай вас не дивує зброя. Тут шастає чорний леопард пані Цаханасян. Щойно був тут на хорах, а тепер у Петровій stodолі.

ІЛЛЬ: Я шукаю допомоги.

ПАРОХ: Від чого?

ІЛЛЬ: Я боюсь.

ПАРОХ: Боїтесь? Кого?

ІЛЛЬ: Людей.

ПАРОХ: Що люди вас уб'ють, Іллю?

ІЛЛЬ: Вони полюють на мене як на дикого звіра.

ПАРОХ: Треба боятися не людей, але Бога, не загибелі плоті, але загибелі душі. Запни мені ззаду рясу, паламарю.

Усюди попід стінами на сцені видно гюлленців: перше ПОЛІЦАЯ, потім БУРГОМІСТРА, чотирьох ЧОЛОВІКІВ, МАЛЯРА, УЧИТЕЛЯ — всі скрадаються, вдивляються в темряву з націленими рушницями.

ІЛЛЬ: Ідеться про моє життя.

ПАРОХ: Про ваше вічне життя.

ІЛЛЬ: Добробут росте.

ПАРОХ: Це все тільки ввижається вашому сумлінню.

ІЛЛЬ: Люди веселі. Дівчата завітчуються. Хлопці вбираються в барвисті сорочки. Місто готується до свята мого вбивства, і я гину з жаху.

ПАРОХ: Все на добре, все те, що ви переживаєте, на добре.

ІЛЛЬ: Це пекло.

ПАРОХ: Пекло у вас самих. Ви старші за мене і думаєте, що знаєте людей, але людина знає тільки себе саму. Колись, багато років тому, ви зрадили одну дівчину задля грошей, і тепер думаєте, що люди вас також зрадять задля того самого. Свої вчинки накидаєте іншим. Це найприродніша річ. Причина нашого страху — в нашому серці, в нашому гріху: коли ви це зрозумієте, то переборете й те, що вас мучить, матимете чим подолати його.

ІЛЛЬ: Зіметгофери купили собі пральну машину.

ПАРОХ: Хай це вас не обходить.

ІЛЛЬ: У кредит.

ПАРОХ: Хай вас обходить безсмертя вашої душі.

ІЛЛЬ: А Штокери купили телевізор.

ПАЛАМАР одягає на ПАРОХА коляретку.

ПАРОХ: Дослідіть своє сумління. Ідіть дорогою покути, а ні, то світ щоразу наново розпалюватиме ваш жах. Це єдина дорога. Ми нічого іншого не можемо вдіяти.

Мовчання. ЧОЛОВІКИ з рушницями зникають. Тіні по краях сцени. Озивається пожежний дзвін.

ПАРОХ: Тепер я мушу виконувати свої обов'язки, Іллю, мушу христити. Паламарю, Біблію, святу літургію, книгу псалмів. Дитина заходиться плачем, треба їй забезпечити спасіння, дати те єдине світло, що опромінює наш світ.

Озивається другий дзвін.

ІЛЛЬ: Інший дзвін?

ПАРОХ: А що? Звук пречудовий. Повний і дужий, на краще, тільки на краще.

ІЛЛЬ (*вигукує*): І ви також, панотче, і ви також!

ПАРОХ кидається до ІЛЛЯ і судомно чіпляється за нього.

ПАРОХ: Утікай! Ми всі слабі, християни і нехристи! Утікай! Дзвін гуде в Гюллені, дзвін зради. Утікай, не веди нас у спокусу своєю присутністю.

Лунають два постріли. ІЛЛЬ спускається додолу, ПАРОХ присідає коло нього.

ПАРОХ: Утікай! Утікай!

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Бобі, стріляють.

МАЖОРДОМ: Авжеж, шановна пані.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: А чому?

МАЖОРДОМ: Леопард утік.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: І його влучено?

МАЖОРДОМ: Він лежить мертвий перед Іллевою крамницею.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Шкода тваринки. Жалобний марш, Робі.

Жалобний марш на гітарі. Балкон зникає. Гуде дзвін. Та сама сцена, що на початку першої дії. Тільки розпис руху потягів на стіні новий не по-

дертий. В іншому місці наліплено великий плакат з променистим жовтим сонцем «Подорожуйте на південь». Далі «Відвідайте Страсті Христові в Обераммергав». У глибині сцени можна помітити кілька кранів між будинками, а також декілька нових дахів. З важким суркотом пролітає швидкий потяг. Ззаду надходить ІЛЛЬ зі старою валізкою в руці й оглядається. Поволі, наче випадком, надходять з усіх боків гюлленці. ІЛЛЬ нерішуче зупиняється.

БУРГОМІСТР: Здорові були, Іллю.

ВСІ: Здорові були! Здорові були!

ІЛЛЬ (*нерішуче*): Доброго здоров'я.

УЧИТЕЛЬ: Куди ви йдете з валізкою?

УСІ: Куди ви йдете?

ІЛЛЬ: До станції.

БУРГОМІСТР: Ми вас проведемо.

УСІ: Ми вас проведемо! Ми вас проведемо!

Напливає щораз більше гюлленців.

ІЛЛЬ: Не треба, справді. Не варто.

БУРГОМІСТР: Ви від'їжджаєте, Іллю?

ІЛЛЬ: Від'їжджаю.

ПОЛІЦАЙ: Куди?

ІЛЛЬ: Не знаю. До Кальберштадту, а потім далі.

УЧИТЕЛЬ: Он як. Потім далі.

ІЛЛЬ: Найрадше до Австралії. Вже десь роздобуду грошей.

Він далі йде в напрямку станції.

УСІ: До Австралії! До Австралії!

БУРГОМІСТР: А чого?

ІЛЛЬ (*збентежений*): Врешті не можна цілий вік жити на тому самому місці, рік-у-рік...

Він пускається бігти й досягає станції. Решта всі рушають за ним і оточують його.

БУРГОМІСТР: То ж смішно виїздити до Австралії.

ЛІКАР: І для вас — найризиковніше.

УЧИТЕЛЬ: Один із тих євнухів також виїхав був до Австралії.

ПОЛІЦАЙ: Тут вам найбезпечніше.

ІЛЛЬ оглядається, наче зацькований звір.

[...]

Гуркіт потяга. НАЧАЛЬНИК СТАНЦІЇ бере жезл. Ліворуч з'являється КОНДУКТОР, наче якраз зіскочив з вагона.

КОНДУКТОР (*протяжно гукає*): Гюллен!

БУРГОМІСТР: Це ваш потяг.

УСІ: Ваш потяг! Ваш потяг!

БУРГОМІСТР: Ну, Іллю, бажаю вам щасливої дороги!

УСІ: Щасливої дороги, щасливої дороги!

ЛІКАР: Довгого, веселого життя!

УСІ: Довгого, веселого життя!

Гюлленці обступають ІЛЛЯ.

БУРГОМІСТР: Пора. Сідайте з Богом у пасажирський потяг до Кальберштадту.

ПОЛІЦАЙ: І хай вам щастить в Австралії!

УСІ: Хай вам щастить! Хай вам щастить!

ІЛЛЬ стоїть непорушно, дивиться на своїх співгромадян.

ІЛЛЬ (тихо): Чому ви всі тут?

ПОЛІЦАЙ: Чого ви ще бажаєте?

НАЧАЛЬНИК СТАНЦІЇ: Сідайте!

ІЛЛЬ: Чому ви збилися довкола мене?

БУРГОМІСТР: Ми зовсім збилися довкола вас.

ІЛЛЬ: Розступіться.

УЧИТЕЛЬ: Ми ж розступилися.

УСІ: Ми ж розступилися, ми ж розступилися.

ІЛЛЬ: Хтось один мене затримає.

ПОЛІЦАЙ: Нісенітниці. Досить вам сісти в потяг, і ви побачите, що все це нісенітниці.

ІЛЛЬ: Ідіть собі геть.

Ніхто не рухається. Дехто стоїть з руками в кишенях.

БУРГОМІСТР: Не знаю, чого ви хочете. Це вам треба йти. Сідайте у вагон.

ІЛЛЬ: Ідіть геть!

УЧИТЕЛЬ: Ваш страх просто смішний.

ІЛЛЬ падає навколішки.

ІЛЛЬ: Чому ви не відступаєте від мене?

ПОЛІЦАЙ: Здурів чоловік та й годі.

ІЛЛЬ: Ви хочете мене затримати.

БУРГОМІСТР: Та сідайте ж!

УСІ: Та сідайте ж! Сідайте ж!

Мовчанка.

ІЛЛЬ (тихо): Хтось один мене затримає, коли я сідатиму.

ВСІ (запевняючи): Ніхто не затримає! Ніхто!

ІЛЛЬ: Я знаю.

ПОЛІЦАЙ: Давно пора!

УЧИТЕЛЬ: Сідайте ж нарешті у вагон, чоловіче добрий!

ІЛЛЬ: Я знаю! Хтось мене затримає! Хтось мене затримає.

НАЧАЛЬНИК СТАНЦІЇ: Потяг рушає!

Він піднімає жезл, **КОНДУКТОР** робить такий жест, ніби вскакує до вагона, а прибитий **ІЛЛЬ** прикриває лице руками.

ПОЛІЦАЙ: Бачите! Потяг поїхав без вас!

Усі залишають схопленого розпачем **ІЛЛЯ**, поволі відходять, зникають.

ІЛЛЬ: Я пропав!

ДІЯ ТРЕТЯ

Петрова стодола. Ліворуч непорушно сидить **КЛЕР ЦАХАНАСЯН** у своїй носильниці, вдягнена в білу шлюбну сукню з серпанком і т.д. Ще далі ліворуч — драбина, драбинястий віз, стара бричка, солома, посередині

невелика діжка. Згори звисає лахміття, зотлілі лантухи, велетенське павутиння. З глибини надходить МАЖОРДОМ.

МАЖОРДОМ: Лікар і учитель.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Хай знайдуть.

З'являються ЛІКАР і УЧИТЕЛЬ, пробираються напوماцки в темряві, врешті знаходять мільярдерку, кланяються. Обидва вдягнені в добре, солідне, міщанське вбрання, вже майже елегантні.

[...]

УЧИТЕЛЬ: Ми прийшли в справі пана Ілля.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: О, хіба він помер?

УЧИТЕЛЬ: Шановна пані! Адже в нас існують наші західні принципи.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Чого ж ви хочете?

УЧИТЕЛЬ: Гюлленці, на жаль, на превеликий жаль, справили собі різні речі.

ЛІКАР: Досить багато речей.

Обидва витирають піт.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Заборгувались?

УЧИТЕЛЬ: Безнадійно.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Попри свої принципи?

УЧИТЕЛЬ: Ми тільки люди.

ЛІКАР: А тепер мусимо сплатити свої борги.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Ви знаєте, що вам треба зробити.

УЧИТЕЛЬ (відважно): Пані Цаханасян. Поговорім відверто. Уявіть себе в нашому тяжкому становищі. Я два десятиріччя плекаю в цій зубожілій громаді тендітні паростки гуманності, а лікар об'їздить на своєму старому мерседесі сухотників і рахітиків. Навіщо ж ця нещасна жертва? Задля грошей? Навряд. Нам платять мізерно. Я рішуче відкинув запрошення на посаду лектора в кальберштадтському ліцеї, а лікар — в ерлянгенському університеті. З самої любові до ближніх? І це було б перебільшення. Ні, ми терпляче очікували всі ці безконечні роки, а з нами й ціле містечко, бо мали надію, що колись воскресне давня велич Гюллена, знайде свій ужиток те багатство, що його в такій щедрій повняві ховає в собі наша матірня земля. Під Пюкенрідською долиною залягла нафта, під Конрадсвайлерівським лісом — руда. Ми не убогі, мадам, ми тільки забуті. Нам треба кредиту, довір'я, замовлень, і наше господарство і наша культура розквітнуть. Гюллен може дещо запропонувати: пансіон «Місце-на-сонці».

ЛІКАР: Фабрику Бокмана.

УЧИТЕЛЬ: Фабрику Вагнера. Купіть їх, оздоровіть їх, і Гюллен розквітне. Сто мільйонів досить, вони дадуть добрий зиск, не треба викидати намарне мільярд!

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: У мене є ще два мільярди.

УЧИТЕЛЬ: Не допустіть, щоб надія цілого нашого життя виявилась марною. Ми не прохаємо милостині, а пропонуємо вам угоду.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Справді. Угода була б непогана!

УЧИТЕЛЬ: Шановна пані! Я знав, що ви нас не покинете в біді!

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Тільки, що її годі здійснити. Я не можу купити пансіон «Місце-на-сонці», бо він уже мій.

УЧИТЕЛЬ: Ваш?

ЛІКАР: А фабрика Бокмана?

УЧИТЕЛЬ: А фабрика Ваґнера?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Також мої. І фабрики, і Пюккенрідська долина, і Петрова стодола, і містечко, кожна вулиця, кожний дім. Я веліла своїм агентам скупити цей мотлох і не пускати в рух. Ваша надія була химерною, ваше очікування — безглуздя, ваша жертва — дурницею, ціле ваше життя пішло намарне.

Тиша.

ЛІКАР: Це щось жахливе.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Була зима, як я залишала колись це містечко: в матроському вбранні, з рудими косами, на останніх днях вагітності, і мешканці з мене насміхалися. Я тряслася з холоду в швидкому потязі до Гамбурґа, та коли за памороззю на вікнах зникли обриси Петрової стодоли, я заприсяглася, що колись повернуся. Тепер я тут. Тепер я ставляю умови, диктую угоди. *(Голосно.)* Робі й Тобі, до «Золотого Апостола». Чоловік число дев'ять прибув зі своїми книжками й рукописами.

ПОЧВАРИ виходять з глибини сцени й підносять носильницю.

УЧИТЕЛЬ: Пані Цаханасян! Ви — ображена в своїй любові жінка. Ви домагаєтеся цілковитої справедливості. Ви ніби героїня з античної доби, наче Медея. Але тому, що ми розуміємо ваші найглибші почуття, дозвольте нам і вимагати від вас ще більшого: облиште страшну думку про помсту, не доводьте нас до крайності, допоможіть убогим, слабким, але чесним людям, щоб вони зажили достойнішим життям, спроможіться на чисту людяність!

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Людяність, панове, створено для біржі мільйонерів; а з моєю фінансовою потугою можна дозволити собі міняти світовий лад. Світ зробив з мене повію, тепер я зроблю з нього бордель. Хто не може брязнути калиткою, мусить тупати під чужу музику, якщо йому забажалось танцювати. Вам хочеться танцювати. Порядний тільки той, хто платить, а я плачу. Ґюллен за вбивство. Розквіт за трупа! Рушайте, Робі й Тобі!

ПОЧВАРИ її виносять заднім виходом.

ЛІКАР: Господи, що ж нам робити?

УЧИТЕЛЬ: Те, що нам наказує сумління, докторе Нісліне.

Спереду праворуч видно Іллеву крамницю. Новий напис. Новий, блискучий прилавок, нова каса, дорогий крам. Коли хтось заходить в уявні двері, дзвонить помпезний дзвінок. За прилавком — ПАНІ ІЛЛЬ. Зліва надходить ПЕРШИЙ у новому різницькому фартусі, ледь забризканому кров'ю; видно, що йому добре ведеться.

ПЕРШИЙ: Ото було свято. Цілий Ґюллен зібрався на майдані перед собором.

ПАНІ ІЛЛЬ: Кларочка заслуговує на щастя після всіх тих злигоднів.

ПЕРШИЙ: Кінозірки за дружок. З отакими грудьми.

ПАНІ ІЛЛЬ: Тепер така мода.

ПЕРШИЙ: І журналісти. Вони й сюди зайдуть.

ПАНІ ІЛЛЬ: Ми собі прості люди, пане Гофбауере. У нас їм нічого шукати.

ПЕРШИЙ: Вони всіх випитують. Дайте цигарок.

ПАНІ ІЛЛЬ: Зелені?

ПЕРШИЙ: «Кемель». І «Сарідон». Цілу ніч святкував у Штокерів.

ПАНІ ІЛЛЬ: Записати?

ПЕРШИЙ: Записати.

ПАНІ ІЛЛЬ: Як вам ведеться?

ПЕРШИЙ: Гаразд.

ПАНІ ІЛЛЬ: Я також не можу нарікати.

ПЕРШИЙ: Я взяв собі помічника.

ПАНІ ІЛЛЬ: Я також візьму з першого.

Проходить ПАННА ЛУІЗА, елегантно вдягнена.

ПЕРШИЙ: Що вона собі думає, що так убирається? Мабуть, гадає, що ми вб'ємо Ілля.

ПАНІ ІЛЛЬ: Безсоромниця.

ПЕРШИЙ: А де він? Я його давно не бачив.

ПАНІ ІЛЛЬ: Нагорі.

ПЕРШИЙ запалює цигарку і прислухається.

ПЕРШИЙ: Кроки.

ПАНІ ІЛЛЬ: Ходить по кімнаті. День-у-день.

ПЕРШИЙ: Сумління мучить. Кепсько він повівся з нещасною панею Цаханасян.

[...]

Зліва надходить МАЛЯР з картиною під пахвою. В новому вельветному вбранні, з барвистою хусткою на шиї, в чорному береті.

МАЛЯР: Увага. Два журналісти питали мене про цю крамницю.

ПЕРШИЙ: Підозріло.

МАЛЯР: Я вдавав, що нічого не знаю.

ПЕРШИЙ: Мудро зробили.

МАЛЯР: Це для вас, пані Ілль. Щойно з мольберта. Ще вогкий.

Він показує портрет, УЧИТЕЛЬ сам собі наливає чарку.

ПАНІ ІЛЛЬ: Мій чоловік.

МАЛЯР: У Гюллені починає розцвітати мистецтво. Справжнє малярство, га?

ПАНІ ІЛЛЬ: І схожий.

МАЛЯР: Олія. Ніколи не вилиняє.

ПАНІ ІЛЛЬ: Можна б повісити картину в спочивальні. Над ліжком. Альфред старіється. Ніколи не знаєш, що може статися, і приємно, коли маєш якусь пам'ятку.

[...]

Гюлленці стають праворуч. УЧИТЕЛЬ випив пів пляшки і лишається біля прилавка. Два РЕПОРТЕРИ заходять з фотоапаратами.

РЕПОРТЕР І: Добrivечір, люди добрі.

ГЮЛЛЕНЦІ: Доброго здоров'я.

РЕПОРТЕР І: Перше питання: як ви взагалі себе почуваєте?

ПЕРШИЙ (*збентежено*): Звісно, ми потішені гостиною пані Цахана-сян.

МАЛЯР: Зворушені.

ДРУГИЙ: Горді.

[...]

РЕПОРТЕР ІІ: Чи ваш чоловік, пані Ілль, час від часу не... Я хотів сказати, що, зрештою, було б цілком гуманно, коли б його час від часу мучило сумління.

ПАНІ ІЛЛЬ: Самі гроші не роблять людину щасливою.

РЕПОРТЕР ІІ: Не роблять.

РЕПОРТЕР І: Це правда, яку ми, сучасні люди, не досить часто мотаємо собі на вус.

Зліва надходить СИН. У замшевій куртці.

ПАНІ ІЛЛЬ: Наш син Карл.

РЕПОРТЕР І: Гарний юнак.

РЕПОРТЕР ІІ: Чи він знає про стосунки...

ПАНІ ІЛЛЬ: У нашій родині немає таємниць. Ми завжди кажемо: що знає Бог, те можуть знати й наші діти.

РЕПОРТЕР ІІ: Діти знають.

До крамниці входить ДОНЬКА в тенісному костюмі, з ракеткою в руці.

ПАНІ ІЛЛЬ: Наша донька Отілія.

РЕПОРТЕР ІІ: Чарівна дівчина.

Тепер УЧИТЕЛЬ набирається духу.

УЧИТЕЛЬ: Гюлленці! Я ваш старий учитель. Я тихо пив свій штайнгер і тільки слухав. Але тепер скажу своє слово, розповім про гостину старої дами в Гюллені.

Він вилазить на бочівку, яка ще залишилася з Петрової стодоли.

ПЕРШИЙ: Чи він здурів?

ДРУГИЙ: Ану цить!

УЧИТЕЛЬ: Гюлленці! Я хочу ознаймити правду, навіть якби наші злидні мали тривати вічно.

ПАНІ ІЛЛЬ: Ви перепилися, пане вчителю. Посоромтеся!

УЧИТЕЛЬ: Я? Це ти маєш соромитися, жінко, бо ти лагодилася зрадити свого чоловіка!

СИН: Стуліть пельку!

ПЕРШИЙ: Стягніть його!

ДРУГИЙ: Геть!

УЧИТЕЛЬ: Зло надто розбуяло в наших серцях!

ДОНЬКА (*благально*): Пане вчителю!

УЧИТЕЛЬ: Ти розчаруєш мене, доню. Ти мала б сама говорити, а так твій старий учитель мусить промовляти громовим голосом!

МАЛЯР перебиває картину на його голові.

МАЛЯР: Ось тобі! Ти, бачу, хочеш відібрати в мене замовлення!

УЧИТЕЛЬ: Я протестую! Перед лицем світової громадськості. Жахливі речі готуються в Гюллені!

Ґюлленці кидаються на нього, але тієї миті з правого боку входить у старому, зношеному вбранні ІЛЛЬ.

ІЛЛЬ: Що тут діється в моїй крамниці?

Ґюлленці покидають УЧИТЕЛЯ і перелякано витріщують очі на ІЛЛЯ. Мертва тиша.

ІЛЛЬ: Що ви робите на діжці, пане вчителю?

Той радісно, полегшено усміхається до ІЛЛЯ.

УЧИТЕЛЬ: Кажу правду, Іллю. Оповідіаю панам з газети правду. Наче архангел провішую гучним голосом. (*Заточується.*) Бо ж я — гуманіст, приятель стародавніх греків, поклонник Платона.

ІЛЛЬ: Мовчіть.

УЧИТЕЛЬ: Та?

ІЛЛЬ: Злізьте.

УЧИТЕЛЬ: Але людство...

ІЛЛЬ: Сядьте.

Тиша.

УЧИТЕЛЬ (*протверезілий*): Хай людство сяде. Прошу — коли навіть ви зраджуєте правду.

Він злізає з діжки й сідає з картиною на шії.

ІЛЛЬ: Пробачте, людина перепилася.

[...]

УЧИТЕЛЬ: Пробачте мені. Я вихилив декілька чарок штайнгеґеру, дві чи три.

ІЛЛЬ: Нічого.

Родина виходить праворуч.

УЧИТЕЛЬ: Я хотів вам допомогти. Але мені не дали, та й ви самі не схопили моєї допомоги. (*Стягає з голови картину.*) Ох, Іллю, що ми за люди! Ганебний мільярд пече нам серця. Візьміть себе в руки, боріться за своє життя, зв'яжіться з пресою, вам більше не можна гаяти часу.

ІЛЛЬ: Я вже не борюся.

УЧИТЕЛЬ (*здивовано*): Послухайте, вас, либонь, так страх доконав, що ви зовсім з глузду з'їхали.

ІЛЛЬ: Я зрозумів, що не маю вже права.

УЧИТЕЛЬ: Не маєте права? Перед тією проклятою бабою, тією шльондрю, що на наших очах міняє чоловіків, тією безсоромницею, що облутує наші душі?

ІЛЛЬ: Врешті, я сам винен.

УЧИТЕЛЬ: Винен?

ІЛЛЬ: Я зробив з Клари те, чим вона є, а з себе самого те, чим я є, нікчемного гендляря, що докотився до ручки. Що ж я маю діяти, вчителю, га? Вдавати невинного? Все це моя робота: євнухи, мажордом, домовина, мільярд. Я не можу врятувати ані себе, ані вас.

Він бере роздерту картину й оглядає її.

ІЛЛЬ: Мій портрет.

УЧИТЕЛЬ: Ваша дружина хотіла повісити його в спочивальні. Над ліжком.

ІЛЛЬ: Кюн другого намалює.

ІЛЛЬ кладе картину на приволок.

УЧИТЕЛЬ насилу встає, заточується.

УЧИТЕЛЬ: Я протверезів. В один мент.

Іде, заточуючись, до ІЛЛЯ.

УЧИТЕЛЬ: Ви маєте рацію. Цілковиту. Ви самі винні. В усьому. А тепер я вам щось скажу, Альфреде Іллю, скажу найважливіше.

Він стоїть перед ІЛЛЕМ рівно, як свічка, тільки ледь коливається.

УЧИТЕЛЬ: Вас уб'ють. Я знав це від самого початку, та й ви давно вже це знаєте, хоч більше ніхто в Гюллені не хоче цього признати. Спокуса надто велика, а наша біда надто тяжка. І я знаю не тільки це. Я також підніму на вас руку. Я відчуваю, як поволі стаю вбивцею. Моя віра в гуманність — безсила. А тому, що я знаю це, я став п'яницею. Я боюсь, Іллю, так, як боялися ви. Та ще я знаю, що колись і до нас прийде стара дама, і що тоді з нами станеться те, що оце з вами. Але скоро, може за декілька годин, я не буду вже цього знати. (Мовчання.) Ще пляшку штайнгегера.

ІЛЛЬ ставить йому пляшку, УЧИТЕЛЬ вагається, але потім рішуче бере її.

УЧИТЕЛЬ: Запишіть на борг.

Поволі виходить.

Знову з'являється родина. ІЛЛЬ, наче у сні, озирається по крамниці.

ІЛЛЬ: Усе нове. Все таке модерне. Чисто, привабливо. Я завжди мріяв про таку крамницю.

Він бере в доньки з рук тенісну ракетку.

ІЛЛЬ: Ти граєш у теніс?

ДОНЬКА: Взяла кілька лекцій.

ІЛЛЬ: Рано-вранці, правда? Замість іти на біржу праці?

ДОНЬКА: Усі мої товаришки грають у теніс.

Мовчання.

ІЛЛЬ: Карле, я бачив з вікна, як ти їхав автом.

СИН: То тільки опель «Олімпія». Не вельми дорогий.

ІЛЛЬ: Коли ти вчишся їздити?

Мовчання.

ІЛЛЬ: Замість шукати праці на станції, на пекучому сонці?

СИН: Часом, так.

СИН, засоромлений, виносить праворуч діжку, на якій сидів п'яний.

ІЛЛЬ: Я шукав свого святкового вбрання й випадково трапив на хутро.

ПАНІ ІЛЛЬ: Я його тільки взяла оглянути.

Мовчання.

ПАНІ ІЛЛЬ: Усі купують наборг, Фреді. Тільки ти впадаєш в істерику. Твій страх просто смішний. Кожний розуміє, що справа залагодиться мирно і жоден волосок не впаде тобі з голови. Кларочка не піде на крайності, я її знаю, в неї надто добре серце.

ДОНЬКА: Напевне, тату.

СИН: Самі зрозумієте.

Мовчання.

ІЛЛЬ (*поволі*): Сьогодні субота. Я хотів би раз проїхатися твоїм авто, Карле, однісенький раз. Н а ш и м авто.

СИН (*непевно*): Хотів би?

ІЛЛЬ: Уберіться по-святковому. Поїдемо всі.

ПАНІ ІЛЛЬ (*непевно*): І я також? Наче не годиться.

ІЛЛЬ: Чому не годиться? Вдягай своє хутро. Якраз нагода оновити його. А я, тим часом, порахую касу.

ЖІНКА і ДОНЬКА виходять праворуч, СИН ліворуч. ІЛЛЬ сідає до каси. Зліва надходить БУРГОМІСТР з рушницею.

БУРГОМІСТР: Добрий вечір, Іллю. Рахуйте собі далі. Я тільки на хвилину.

ІЛЛЬ: Що ж, прошу.

Мовчання.

БУРГОМІСТР: Я приніс зброю.

ІЛЛЬ: Спасибі.

БУРГОМІСТР: Вона заряджена.

ІЛЛЬ: Мені її не потрібно.

БУРГОМІСТР ставить рушницю коло прилавка.

БУРГОМІСТР: Сьогодні ввечері міські збори. В «Золотому Апостолі». В театральній залі.

ІЛЛЬ: Я прийду.

БУРГОМІСТР: Всі прийдуть. Будемо обговорювати вашу справу. Ми опинились в крайньому становищі.

[...]

ІЛЛЬ: Ви прилюдно оголосите пропозицію тієї дами?

БУРГОМІСТР: Не просто... Тільки втаємничені зрозуміють, про що йдеться.

ІЛЛЬ: Що йдеться про моє життя.

Мовчання.

БУРГОМІСТР: Я натякну пресі, що... можливо... пані Цаханасян хоче зробити пожертву, і то через вас, Іллю, через друга своєї молодості. Що ви були її другом, тепер усім відомо. Цим ви формально будете виправдані, хоч би що сталося.

ІЛЛЬ: Мило з вашого боку.

БУРГОМІСТР: Щиро сказати, я роблю це не задля вас, а задля вашої незвичайно порядної родини.

ІЛЛЬ: Розумію.

БУРГОМІСТР: Ми провадимо чесну гру, ви самі це мусите визнати. Досі ви мовчали. Гаразд. Але чи будете й далі мовчати? Якщо ви хочете говорити, тоді нам доведеться зробити все без міських зборів.

ІЛЛЬ: Розумію.

БУРГОМІСТР: Отже?

ІЛЛЬ: Я радий почути відверту погрозу.

БУРГОМІСТР: Я вам не погрожую, Іллю. Це ви нам погрожуєте. Якщо ви будете говорити, то ми змушені діяти. Заздалегідь.

ІЛЛЬ: Я мовчатиму.

БУРГОМІСТР: Незалежно від того, що ухвалять збори?

ІЛЛЬ: Я прийму ухвалу.

БУРГОМІСТР: Чудово.

Мовчання.

БУРГОМІСТР: Те, що ви скоряєтесь громадському судові, тішить мене, Іллю. У вашому серці ще жевріє якесь почуття честі. Але хіба не краще було б, якби нам зовсім не доводилось скликати міських зборів?

ІЛЛЬ: Що ви маєте на думці?

БУРГОМІСТР: Ви перед цим сказали, що вам не потрібна зброя. Може, вона вам тепер усе ж таки потрібна?

Мовчання.

БУРГОМІСТР: Ми могли б тоді сказати дамі, що засудили вас, і отримали б і так гроші. Я не одну ніч провів без сну, поки наважився зробити вам таку пропозицію, повірте мені. Властиво це ваш обов'язок — відібрати собі життя, як людина з гонором узяти на себе консеквенції. Не думаєте? Вже хоч би з почуття солідарності, з любові до родинного міста. Ви бачите нашу гірку біду, злидні, голодних дітей.

ІЛЛЬ: Вам тепер ведеться зовсім не зле.

БУРГОМІСТР: Іллю!

ІЛЛЬ: Бургомістре! Я пройшов крізь пекло. Я бачив, як ви робите борги, відчував, як із кожною ознакою добробуту до мене все ближче підкрадається смерть. Якби ви були не накинули мені того страху, того жорстокого жаху, все було б інакше, в нас могла б вийти не така розмова, я прийняв би зброю. З любові до вас. Та тепер я замкнувся, перемиг свій ляк. Сам. Було важко, але все вже позаду. Вороття нема. Тепер ви мусите бути моїми суддями. Я скоряюсь вашій ухвалі, хоч би яка вона була. Для мене вона буде справедливістю; а чим буде для вас — не знаю. Дай Боже, щоб ви встояли перед вашим вироком. Ви можете мене вбити, я не нарікаю, не протестую, не боронюсь, але вашого вчинку не можу у вас відібрати.

БУРГОМІСТР забирає рушницю.

БУРГОМІСТР: Шкода. Ви втрачаєте нагоду очиститися, стати напівпорядною людиною. Але від вас цього й не можна вимагати.

ІЛЛЬ: Натє вогню, пане бургомістре.

Запалює йому цигарку. Бургомістр виходить.

Заходить ПАНІ ІЛЛЬ у хутрі, ДОНЬКА в червоній сукенці.

ІЛЛЬ: Чудово виглядаєш, Матільдо.

ПАНІ ІЛЛЬ: Каракуль.

ІЛЛЬ: Як дама.

ПАНІ ІЛЛЬ: Трохи задороге.

ІЛЛЬ: І в тебе гарна сукенка, Отіліє. Тільки екстравагантна, не думаєш?

ДОНЬКА: Де там, тату! Якби ти бачив мою вечірню сукню!

Крамниця зникає. СИН над'їжджає авто.

ІЛЛЬ: Гарне авто. Ціле життя я намагався здобутись на невеликий масток, на крихту вигоди, на таке авто, наприклад. А тепер, коли воно є, я

хотів би знати, як людина в ньому почувається. Ти сядеш зі мною ззаду, Матільдо, а Отілія сяде поруч Карла.

Вони сідають до авта.

СИН: Я можу їхати сто двадцять на годину.

ІЛЛЬ: Не треба так швидко. Я хочу бачити околицю, містечко, де я жив майже сімдесят років. Чисті старі вулички, багато вже полагоджено. Сірий дим над коминами, герань перед вікнами, соняшники, троянди в садах біля брами Гете, дитячий сміх, всюди пари закоханих. На майдані Брамса зводять модерну будову.

СИН: Годель буде кав'ярню.

ДОНЬКА: Ось лікар у своєму мерседесі 300.

ІЛЛЬ: Долина, позаду горби, нині немов позолочені. Здоровенні тіні, в яких ми пірнаємо, а потім знову світло. Ті крани Вагнерової фабрики і Бокманові комини — наче велети.

СИН: Їх пускають у рух.

ІЛЛЬ: Що?

СИН (*голосніше*): Їх пускають у рух.

Трубить.

ПАНІ ІЛЛЬ: Смішні машини.

СИН: Мессершмідти. Кожний челядник на виробництві мусить собі щось таке придбати.

ДОНЬКА: C'est terrible.

ПАНІ ІЛЛЬ: Отілія записалася на курси, підвищує своє знання французької й англійської.

ІЛЛЬ: Практично. Пансіон «Місце-на-сонці». Давно я не був за містом.

СИН: Його мають розбудовувати.

ІЛЛЬ: Кажі голосніше, така швидкість, що нічого не чути.

СИН (*голосніше*): Його мають розбудовувати. Звісно, це Штокер. Усіх минає своїм б'юком.

ДОНЬКА: Скоробагатко.

ІЛЛЬ: Їдь тепер Пюккенрідською долиною. Повз трясовище, тополиною алеєю, довкола лісного замку курфюрста Гассо. Хмари купчаться на небі, наче влітку. Гарна країна, осяяна вечірнім світлом. Я сьогодні наче вперше бачу її.

ДОНЬКА: Настрій ніби в Адальберта, Штіфтера.

ІЛЛЬ: Ніби в кого?

ПАНІ ІЛЛЬ: Отілія вивчає також літературу.

ІЛЛЬ: Прекрасно.

СИН: Гофбауер у своєму фольксвагені. Повертається з Каффігену.

ДОНЬКА: З поросятами.

ПАНІ ІЛЛЬ: Карл добре веде машину. Бач як елегантно бере закрут! Можна нітрохи не боятися.

СИН: Перша швидкість. Дорога йде вгору.

ІЛЛЬ: Я завжди засапувався, коли підіймався нею.

ПАНІ ІЛЛЬ: Я рада, що взяла хутро. Холоднішає.

ІЛЛЬ: Ти не тудою поїхав. Це дорога на Байзенбах. Вернися назад, потім ліворуч, у Конрадсвайлерський ліс.

[...]

Авто з родиною зникає, потім знову повертається. Родина махає руками. ІЛЛЬ дивиться за нею. Він сідає на дерев'яну лавку ліворуч. Шум вітру. Справа надходять РОБІ й ТОБІ з носильницею, в якій сидить КЛЕР ЦАХАНАСЯН у своєму звичайному вбранні. Робі несе гітару на плечах. Збоку йде її ЧОЛОВІК ІХ, лауреат Нобеля, високий, стрункий, із сивизною в чубі й вусах. (Може бути той самий актор, що й попередні чоловіки.) За ним МАЖОРДОМ.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Конрадсвайлерський ліс. Робі й Тобі, зупиніться.

Клер висідає з носильниці, розглядає ліс крізь лорнет, гладить ПЕРШОГО по спині.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Короїд. Дерево гниє.

Помічає ІЛЛЯ.

Альфред! Гарно, що я тебе зустріла. Я гуляю в своєму лісі.

ІЛЛЬ: Хіба Конрадсвайлерський ліс також належить тобі?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Авжеж. Можна сісти коло тебе?

ІЛЛЬ: Будь ласка. Я саме попросився з родиною. Поїхали в кіно.

Карл купив собі авто.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Поступ.

Сідає коло ІЛЛЯ.

ІЛЛЬ: Отілія бере лекції з літератури. А також з французької і англійської.

[...]

ІЛЛЬ: У тебе... себто, в нас була дитина?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Авжеж.

ІЛЛЬ: Хлопчик чи дівчинка?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Дівчинка.

ІЛЛЬ: Як ти її назвала?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Женев'євою.

ІЛЛЬ: Гарне ім'я.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Я бачила її тільки один раз. Під час пологів. Потім її забрали. Заклад християнської опіки.

ІЛЛЬ: Які в неї були очі?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Вони ще не були розплющені.

ІЛЛЬ: А яке волосся?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Начебто чорне, але воно часто буває таке в немовлят.

ІЛЛЬ: Мабуть, так.

Вони мовчки курять. Грає гітара.

ІЛЛЬ: У кого вона померла?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: У чужих людей. Я позабувала імена.

ІЛЛЬ: Що в неї було?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Запалення мозку. Може, ще щось. Я отримала свідоцтво від властей.

ІЛЛЬ: Коли йдеться про смерть, то їм можна вірити.

Мовчання.

[...]

Знову гра на гітарі.

ІЛЛЬ: Дякую тобі за вінки, за хризантеми й троянди. Вони гарно виглядають на домовині в «Золотому Апостолі». Шляхетно. Ними вже наповнені дві залі. Тепер пора. Ми сидимо тут востаннє в старому лісі, повному зозуль і шелестіння вітру. Сьогодні ввечері відбудуться міські збори. Мене засудять на смерть і хтось мене вб'є. Я не знаю, хто саме й де, знаю тільки, що моє безглузде життя доходить кінця.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: А я заберу тебе в домовині до Капрі. Я веліла виводувати в парку біля мого палацу мавзолей. Серед кипарисів. З краєвидом на Середземне море.

ІЛЛЬ: Я йго бачив тільки на репродукціях.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Темно-синє. Велична панорама. Там ти залишишся назавжди. Мертвий коло кам'яного ідола. Твоя любов померла багато років тому. Моя любов не могла вмерти. Але й жити не могла. З неї зробилося щось недобре, як і я сама, наче безбарвні гриби і сліпі обличчя з корневищ у цьому лісі, порослі моїми золотими мільярдами. Вони тебе зловили своїми мацаками і зазіхають на твоє життя. Бо воно належить мені. Назавжди. Тепер ти обплутаний, тепер ти пропав. Незабаром нічого вже не залишиться, тільки мертвий коханий у моїм споміні, лагідний привид у зруйнованій шкаралупі.

[...]

Носильницю несуть у глибину, ІЛЛЬ лишається на лавці. Деревина скидають своє гілля. Згори спускається портал театру із звичайними завісами і лаштунками. Напис «Поважне життя, мистецтво ж веселе». З глибини надходить ПОЛІЦАЙ у новому, добротному мундирі, сідає коло Ілля. З'являється РАДІОРЕПОРТЕР і починає говорити в мікрофон. Тим часом ґюлленці сходяться на збори. Всі в новому, святковому одязі, у фраках. Всюди ФОТОГРАФИ з газет, ЖУРНАЛІСТИ, КІНООПЕРАТОРИ.

РАДІОРЕПОРТЕР: Пані і панове! Після передачі з пологового будинку і після розмови з парохом ми прибули на міські збори. Наближаємося до найурочистішої хвилини у відвідинах пані Клер Цаханасян свого такого симпатичного як і привітного містечка. Щоправда, славетна пані Цаханасян тут не присутня, але бургомістр має зробити від її імені важливу заяву. Ми перебуваємо в театральній залі «Золотого Апостола», в тому готелі, де ночував Гете. На сцені, де звичайно показують своє мистецтво і де дає гостинні виступи кальберштадтський театр, збираються чоловіки. За давньою традицією, як щойно пояснив бургомістр. Жінки сидять у залі — це також традиція. Урочистий настрій, надзвичайне напруження, приїхали оператори з кінохроніки, мої колеги з телевізії, репортери з цілого світу, а ось бургомістр починає промову.

РЕПОРТЕР іде з мікрофоном до БУРГОМІСТРА, він стоїть посеред сцени, а коло нього півколом чоловіки з Ґюллєну.

БУРГОМІСТР: Вітаю вас, громадяни Ґюллєну. Починаю збори. До вашої уваги одне єдине. Маю честь оголосити, що пані Клер Цаханасян,

донька нашого видатного городянина архітектора Готфріда Вешера, має намір подарувати нам один мільярд.

Гомін серед журналістів.

БУРГОМІСТР: П'ятсот мільйонів містові, п'ятсот мільйонів поділити на кожного мешканця.

Тиша.

РАДІОРЕПОРТЕР (*здавленим голосом*): Дорогі слухачі! Колосальна сенсація. Фонд, що одним помахом робить з мешканців міста заможних людей і тим самим стає одним із найбільших соціальних експериментів нашої епохи. Громада теж приголомшена. Мертва тиша. Хвилювання на всіх обличчях.

БУРГОМІСТР: Надаю слово учителеві.

РАДІОРЕПОРТЕР наближається з мікрофоном до ВЧИТЕЛЯ.

УЧИТЕЛЬ: Гюлленці. Ми повинні усвідомити, що пані Клер Цаханасян цим дарунком бажає домогтись певних наслідків. Яких саме? Невже вона хоче ошчасливити нас грошима, обсипати золотом, поставити на ноги фабрику Вагнера, пансіон «Місце-на-сонці», Бокмана? Ви знаєте, що воно не так. Пані Клер Цаханасян планує щось важливіше. Вона хоче за свій мільярд справедливості, тільки справедливості. Вона хоче, щоб наша громада перетворилася в справедливу. Ця вимога нас вражає. Хіба ми не були справедливою громадою?

ПЕРШИЙ: Ніколи не були!

ДРУГИЙ: Ми потурали злочиніві!

ТРЕТІЙ: Несправедливому присудові.

ЧЕТВЕРТИЙ: Кривоприсязі.

ЖІНОЧИЙ ГОЛОС: Негідникові!

ІНШІ ГОЛОСИ: Щира правда!

УЧИТЕЛЬ: Громадяни Гюллену! Це гірка дійсність: ми потурали несправедливості. Я цілком визнаю матеріальну потугу, яку нам дає мільярд. Я зовсім не затуляю очей на те, що саме убогість породила стільки лиха й гіркоти, але все ж таки: йдеться не про гроші (*гучні оплески*), йдеться не про добробут і безтурботне життя, не про розкіш, ідеться про те, чи ми хочемо здійснити справедливість, і не тільки її, але й усі ті ідеали, задля яких жили і за які боролися наші предки і задля яких загинули ті, що являють собою найбільшу вартість Західного світу. (*Гучні оплески*.) Воля стає під загрозою, коли ми забуваємо про любов до ближнього, не виконуємо заповіді боронити немічних, коли не шануємо подружжя, коли обдурюємо суд, а молоду матір штовхаємо в біду. (*Обурені вигуки*.) В ім'я Господа Бога нам треба поважно, як найповажніше ставитись до своїх ідеалів. (*Гучні оплески*.) Багатство має тільки тоді сенс, коли з нього постає багатство на ласку: але тільки той буде уласкавлений, хто голодний на ласку. Чи ви відчуваєте той голод, гюлленці, той голод духу, а не тільки звичайний голод тіла? Це питання я вам ставлю як ректор гімназії. Тільки як ви не здатні стерпіти зло, тільки як ви просто більше не годні жити в світі несправедливості, можете прийняти мільярд пані Цаханасян і виконати умову, пов'язану з цим фондом. Прошу, гюлленці, мати це на увазі.

Бурхливі оплески.

[...]

РАДІОРЕПОРТЕР: Ви чуєте оплески, пані і панове. Я зворушений. Промова ректора довела моральну велич, яку ми нині, на жаль, не так часто надібаємо. Відважно вказано на всякі хиби, на несправедливість, що трапляється в кожній громаді, всюди, де живуть люди.

БУРГОМІСТР: Альфреде Іллю...

РАДІОРЕПОРТЕР: Знову бере слово бургомістр.

БУРГОМІСТР: Альфреде Іллю, я мушу поставити вам кілька питань.

ПОЛІЦАЙ штовхає ІЛЛЯ. Той підводиться, РАДІОРЕПОРТЕР підходить до нього з мікрофоном.

РАДІОРЕПОРТЕР: А ось голос чоловіка, на пропозицію якого створено фонд Цаханасян, голос Альфреда Ілля, давного, ще з молодих років приятеля шановної добродійки. Альфред Ілль, бадьорий чоловік приблизно сімдесяти років, правдивий гюлленець давнього гарту. Звичайно, зворушений, сповнений вдячності і тихого вдовolenня.

БУРГОМІСТР: Нам через вас запропоновано фонд, Альфреде Іллю. Чи ви свідомі цього?

ІЛЛЬ щось тихо каже.

РАДІОРЕПОРТЕР: Говоріть голосніше, дорогий дідуню, щоб наші слухачки і слухачі також щось зрозуміли.

ІЛЛЬ: Так.

БУРГОМІСТР: Чи ви будете поважати нашу ухвалу в справі прийняття чи відхилення фонду Клер Цаханасян?

ІЛЛЬ: Я поважатиму її.

БУРГОМІСТР: Чи хто хоче поставити Альфредові Іллеві якесь питання?

Мовчання.

БУРГОМІСТР: Чи хто бажає зробити яке зауваження щодо фонду пані Цаханасян?

Мовчання.

БУРГОМІСТР: Ви, панотче?

Мовчання.

БУРГОМІСТР: Ви, міський лікарю?

Мовчання.

БУРГОМІСТР: Ви, вахмістре?

Мовчання.

БУРГОМІСТР: Ви, політична опозиціє?

Мовчання.

БУРГОМІСТР: Я починаю голосування.

Тиша. Тільки шуркіт кінокамер і спалахи магнієвих ламп.

БУРГОМІСТР: Хто з чистим серцем хоче доконати справедливості, хай піднесе руку.

Всі, крім ІЛЛЯ, підносять руки.

РАДІОРЕПОРТЕР: Зосереджена тиша в театральній залі. Суцільне море піднесених рук, наче могутня присяга змагатися за кращий, справедливіший світ. Тільки старий чоловік сидить непорушно, опанований

радістю. Його мета досягнена, фонд створено, завдяки його щедрій прирительці з юнацьких років.

БУРГОМІСТР: Фонд Клер Цаханасян прийнято. Одногосно. Не задля грошей.

ГРОМАДА: Не задля грошей,

БУРГОМІСТР: А задля справедливості.

ГРОМАДА: А задля справедливості.

БУРГОМІСТР: І через муки сумління.

ГРОМАДА: І через муки сумління.

БУРГОМІСТР: Бо ми не можемо жити й дивитися, як між нами гніздиться злочинство.

ГРОМАДА: Бо ми не можемо жити й дивитися, як між нами гніздиться злочинство.

БУРГОМІСТР: Яке ми повинні викорчувати.

ГРОМАДА: Яке ми повинні викорчувати.

БУРГОМІСТР: Щоб воно не завдало шкоди нашим душам.

ГРОМАДА: Щоб воно не завдало шкоди нашим душам.

БУРГОМІСТР: І нашій найбільшій святині.

ГРОМАДА: І нашій найбільшій святині.

ІЛЛЬ (*скрикує*): О Боже!

Всі стоять з урочисто піднесеними руками, але камера кінохроніки зіпсувалася.

ОПЕРАТОР: Шкода, пане бургомістре. Освітлення відмовило. Прощу ще раз проголосувати.

БУРГОМІСТР: Ще раз?

ОПЕРАТОР: Для кінохроніки.

БУРГОМІСТР: Ну, звичайно!

ОПЕРАТОР: З рефлексорами все гаразд?

ГОЛОС: Гаразд.

ОПЕРАТОР: Ану, давайте!

БУРГОМІСТР прибирає позу.

БУРГОМІСТР: Хто з чистим серцем хоче доконати справедливості, хай піднесе руку.

Всі підносять руки.

БУРГОМІСТР: Фонд Клер Цаханасян прийнято. Одногосно. Не задля грошей.

ГРОМАДА: Не задля грошей.

БУРГОМІСТР: Тільки задля справедливості.

ГРОМАДА: Тільки задля справедливості.

БУРГОМІСТР: І через муки сумління.

ГРОМАДА: І через муки сумління.

БУРГОМІСТР: Бо ми не можемо жити й дивитися, як між нами гніздиться злочинство.

ГРОМАДА: Бо ми не можемо жити й дивитися, як між нами гніздиться злочинство.

БУРГОМІСТР: Яке ми повинні викорчувати.

РОМАДА: Яке ми повинні викорчувати.

БУРГОМІСТР: Щоб воно не завдало шкоди нашим душам.

ГРОМАДА: Щоб воно не завдало шкоди нашим душам.

БУРГОМІСТР: І нашій найбільшій святині.

ГРОМАДА: І нашій найбільшій святині.

Мовчання.

ОПЕРАТОР (*тихо*): Іллю! Ну?

Мовчання.

ОПЕРАТОР (*розчаровано*): Як ні, то ні. Шкода, що радісний вигук «О Боже!» не вийшов; він був особливо зворушливий.

БУРГОМІСТР: Представників преси, радіо й кінохроніки запрошено на перекуску. В ресторан. Найкраще вам буде вийти з театральної зали кризь двері за сценою. Для жінок приготовлено чай у садку «Золотого Апостола».

Представники преси, радіо і кінохроніки ідуть у глибину праворуч. Чоловіки непорушно стоять на сцені. ІЛЛЬ підводиться й хоче вийти.

ПОЛІЦАЙ: Лишайся!

Силоміць садовить ІЛЛЯ назад на лавку.

ІЛЛЬ: Ви хочете зробити це сьогодні ж?

ПОЛІЦАЙ: Певне.

ІЛЛЬ: Я гадав, що найкраще хай би це сталося в мене.

ПОЛІЦАЙ: Це станеться тут.

БУРГОМІСТР: Чи є ще хтось у залі?

ТРЕТІЙ і ЧЕТВЕРТИЙ заглядають униз.

ТРЕТІЙ: Нема нікого.

БУРГОМІСТР: На Галереї?

ЧЕТВЕРТИЙ: Порожньо.

БУРГОМІСТР: Замкніть двері, щоб ніхто більше не ввійшов.

Обидва сходять у залу.

ТРЕТІЙ: Замкнено.

ЧЕТВЕРТИЙ: Замкнено.

БУРГОМІСТР: Згасить світло. Місяць світить у вікна галереї. Цього досить.

Сцена темніє. В тьмяному місячному світлі ледь можна розрізнити людей.

БУРГОМІСТР: Зробіть коридор.

Гюлленці роблять коридор, на кінці якого стоїть ГІМНАСТ, тепер в елегантних білих штанах, з червоною хусткою на спортивній сорочці.

БУРГОМІСТР: Панотче, прошу вас.

ПАРОХ поволі підходить до ІЛЛЯ, сідає коло нього.

ПАРОХ: Ну, Іллю, настала ваша тяжка година.

ІЛЛЬ: Цигарку.

ПАРОХ: Цигарку, пане бургомістре.

БУРГОМІСТР (*тепло*): Звичайно. Якнайкращу.

Він подає ПАРОХОВІ коробку, той простягає її ІЛЛЕВІ.

Ілль бере цигарку, ПОЛІЦАЙ дає йому вогню, ПАРОХ повертає коробку БУРГОМІСТРОВІ.

ПАРОХ: Як казав уже пророк Амос...

ІЛЛЬ: Прошу, не треба.

Курить.

ПАРОХ: Ви не боїтесь?

ІЛЛЬ: Уже не дуже.

Курить.

ПАРОХ (*безпорадно*): Я буду молитися за вас.

ІЛЛЬ: Моліться за Гюллен.

ІЛЛЬ курить, ПАРОХ поволі встає.

ПАРОХ: Хай нас помилує Господь.

Поволі вертається до решти гюлленців, що стоять двома лавами.

БУРГОМІСТР: Підведіться, Альфреде Іллю.

ІЛЛЬ вагається.

ПОЛІЦАЙ: Вставай, свиняко!

Тягне ІЛЛЯ вгору.

БУРГОМІСТР: Вахмістре, опануйте себе.

ПОЛІЦАЙ: Пробачте, я не витримав.

БУРГОМІСТР: Ходіть, Альфреде Іллю.

ІЛЛЬ гасить цигарку і роздушує ногою. Потім поволі рушає серединою сцени, спиною до публіки.

БУРГОМІСТР: Ідіть коридором.

ІЛЛЬ вагається.

ПОЛІЦАЙ: Ну, гайда!

ІЛЛЬ поволі йде між двома рядами мовчазних чоловіків. На кінці проти нього виступає ГІМНАСТ. ІЛЛЬ пристає, обертається і бачить, як лави нещадно замикаються за ним. Він падає на коліна. Лави обертаються в беззвучний людський клубок, що поволі вклякає додолу. Тиша. З лівого боку, спереду, надходять ГАЗЕТЯРІ. Ясніє.

ГАЗЕТЯР І: Що тут діється?

Людський клубок розсипається. Чоловіки мовчки збираються в глибині. Залишається тільки ЛІКАР, що стоїть навколішки перед трупом. На труп накинута картатий обрус, такий як звичайно буває в заїздах. Лікар підводиться, відкладає стетоскоп.

ЛІКАР: Параліч серця.

БУРГОМІСТР: Смерть з радості.

ГАЗЕТЯР І: Смерть з радості.

ГАЗЕТЯР ІІ: Життя пише найкращі історії.

ГАЗЕТЯР І: До праці.

ГАЗЕТЯРІ послішають праворуч у глибину сцени. Зліва надходить КЛЕР ЦАХАНАСЯН, за нею МАЖОРДОМ. Вона бачить мертвого, зупиняється, тоді поволі виходить на середину сцени, обертається до публіки.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Принесіть його сюди.

РОБІ й ТОБІ приходять з носилками, кладуть на них ІЛЛЯ і підносять до ніг КЛЕР ЦАХАНАСЯН.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН (*непорушно*): Відслони його, Бобі.
МАЖОРДОМ відкриває ІЛЛЕВЕ обличчя. Вона довго не зводить з нього очей.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Він знову такий, яким був колись давно, чорний леопард. Закрий його.

МАЖОРДОМ знов прикриває обличчя мертвого.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Покладіть його в домовину.

РОБІ й ТОБІ виносять небіжчика ліворуч.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Проведи мене до кімнати, Бобі. Накажи пакувати валізи. Ми їдемо до Капрі.

МАЖОРДОМ підставляє їй плече, вона поволі рушає ліворуч.

Зупиняється.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Бургомістре.

Ззаду, з лав мовчазних чоловіків, повільно виходить наперед БУРГОМІСТР.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Чек.

Вона віддає йому папірець і виходить з МАЖОРДОМОМ.

[...]

НАЧАЛЬНИК СТАНЦІЇ: Швидкий потяг Гюллен — Рим, прошу сіда-ти. Салонні вагони спереду.

З глибини між двома хорами з'являється КЛЕР ЦАХАНАСЯН у своїй носільниці, в супроводі пошту непорушна, наче стародавній кам'яний ідол.

БУРГОМІСТР: Від'їздить.

ВСІ: Доброчинниця наша.

ДОНЬКА: Що дала нам багатство і щастя.

ВСІ: З почтом шляхетним своїм від'їздить!

КЛЕР ЦАХАНАСЯН зникає праворуч. За нею служники через усю сцену проносять домовину.

БУРГОМІСТР: Хай їде здорова й щаслива.

УСІ: Скарб дорогий довірений їй забирає з собою.

НАЧАЛЬНИК СТАНЦІЇ: Потяг рушає!

УСІ: Хай береже нас

ПАРОХ: Господь

ВСІ: В непевні облудні часи

БУРГОМІСТР: Хай береже

УСІ: Святі гаразди,

Мир нам

І волю,

Хай ніч нас мине,

Ніколи нехай не затьмарить нам міста,

Що наново виросло пишне й чудове,

Щоб ми в ньому вічно втішалися щастям.

Завіса

ДЖЕРЕЛО: Дюрренматт Фрідріх.
Гостина старої дами. — Мюнхен, 1974

ЧИТАЄМО, РОЗМІРКОВУЄМО, ОБГОВОРЮЄМО...

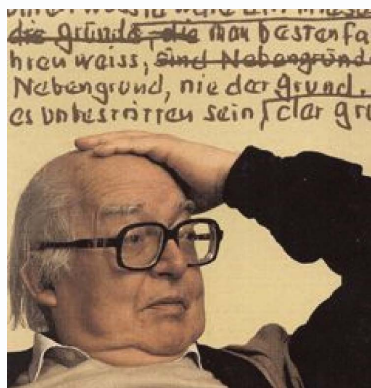
1. Чи сподобалося вам прочитане? Обґрунтуйте свою відповідь.
2. Розкажіть, що ми дізнаємося про місто Гюллен з перших сторінок п'єси.
3. Поясніть, чому мешканці міста так чекають на приїзд своєї землячки.
4. Яка роль у розробленому сценарії зустрічі Клари Цаханасян належить Альфреду Іллю? Як він сам ставиться до такої місії?
5. Знайдіть у тексті й прочитайте, якою постає головна героїня перед жителями рідного міста. Який художній прийом домінує в зображенні Клари? Аргументуйте свою відповідь конкретними прикладами з п'єси.
6. Проаналізуйте, за допомогою яких художніх засобів автор поступово нагнітає загальну атмосферу п'єси.
7. Виразно прочитайте промову Бургомістра під час урочистого обіду. Як мультимільйонерка реагує на солодкі слова Бургомістра?
8. Висловте своє ставлення до прагнення Клари відновити справедливість. Чи можна її зрозуміти й виправдати? Свою відповідь обґрунтуйте.
9. Простежте за текстом, які зміни відбуваються в житті та психології мешканців Гюллена після приїзду Клари Цаханасян.
10. Подумайте, чому Ілль так і не зважився виїхати з рідного міста.
11. Як характеризує Учителя й Лікаря їхня спроба змінити наміри Клари? Чи змінюється позиція цих персонажів у процесі розвитку подій п'єси? Обґрунтуйте чому.
12. Прокоментуйте сцену суду. За допомогою яких художньо-виражальних засобів автор підкреслює продажність і лицемірство суспільства?
13. Чи згодні ви з твердженням драматурга, що *«людина сама створює свій світ катастроф, і цей світ стає дедалі непередбачуванішим. Людина живе в непередбачуваному світі. Це світ найрізноманітніших можливостей, нещасних випадків. [...] Це і є ситуація, у якій перебуває людина. І в міру збільшення кількості людей розширюється і світ випадковостей»*? Свою відповідь аргументуйте, використовуючи приклади з п'єси.

У творчій майстерні письменника

ФРІДРІХ ДЮРРЕНМАТТ ПРО СВОЮ П'ЄСУ

«Клара Цаханасян — образ статичний. Вона героїня із самого початку. На відміну від Клари, її колишній коханий волею долі перетворюється на героя лише поступово. Цей жалюгідний крамар, сам того не відаючи, одразу ж стає її жертвою. Будучи винним, він переконаний, що час списав усі його гріхи. І лише по ходу п'єси страх і відчай пробуджують у цій пересічній людині щось надзвичайно індивідуальне. Усвідомивши свою провину, він починає розуміти, що таке справедливість; неминуча загибель

надає йому величі. [...] Що стосується інших ґюлленців, вони такі самі люди, як ми всі. Їх не слід зображати лиходіями. У жодному разі. Спочатку вони сповнені рішучості відкинути пропозицію мільярдерки. Правда, вони влазять у борги, але аж ніяк не тому, що вирішили вбити Ілля, — вони просто люди легковажні. І вони щиро вірять, що врешті-решт “все перемелеться”. Так треба трактувати другу дію і навіть сцену на вокзалі. Один лише Ілля у цій сцені охоплений страхом, бо він розуміє, чим все має закінчитися. [...]

“Гостина старої дами” — зла п’еса, саме тому трактувати її слід якомога гуманістичніше. І персонажі повинні проявляти не гнів, а печаль. І ще: ця комедія з трагічною кінцівкою має бути смішною. Ніщо не може так сильно нашкодити їй, як убивча серйозність».

УКРАЇНСЬКІ СТЕЖИНИ ЗАРУБІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Українські читачі змогли відкрити для себе п’єсу «Гостина старої дами» завдяки перекладу **Віри Вовк** і **Євгена Поповича**. Віра Вовк (нар. 1926), справжнє ім’я якої Віра Остапівна Селянська, — це українська письменниця, літературознавиця, перекладачка, яка проживає в Бразилії й активно пропагує українську культуру на Заході. Учасниця Нью-Йоркської літературної групи, лауреатка Національної премії України імені Тараса Шевченка 2008 року, вона пише українською, німецькою та португальською мовами й перекладає художні твори.

Віра Вовк

Над перекладом твору Ф. Дюрренматта Віра Вовк працювала разом з відомим українським перекладачем Євгеном Оксентовичем Поповичем.

До таємниць мистецтва слова

ПОНЯТТЯ ПРО ТРАГІКОМЕДІЮ

Трагікомедією називають драматичний або сценічний твір, що містить ознаки як трагедії, так і комедії.

У такому творі трагічний сюжет представлений комічно або поєднує в собі нагромадження трагічних і комічних елементів.

І хоча цей жанр драматичного твору з’явився ще в Стародавній Греції в Евріпіда, уперше термін «*трагікомедія*» введено 1608 року англійським драматургом **Джоном Флетчером**.

Своє друге народження трагікомедія пережила на межі XIX і XX століть, коли до цього жанру звернулися такі відомі драматурги, як Генріх Ібсен, Август Стріндберг й Антон Чехов. У своїх п’єсах ці письменники не просто об’єднували трагічне й комічне, що було властиве і раніше

для цього жанру, а показували їх у нерозривній єдності, підкреслювали взаємну обумовленість трагічного й комічного.

Таким чином, сучасна трагікомедія не моралізує, нічого не засуджує, а активізує мислення глядачів (читачів), провокує різні погляди на вирішення однієї і тієї самої проблеми.

Звернімо увагу на основні риси, характерні для сучасної трагікомедії:

- ❖ основний художній прийом — гротеск, який буквально пронизує всі структурні компоненти твору — від проблематики й сюжету до характерів дійових осіб;
- ❖ будь-яка подія, поворот сюжету не піддаються однозначній інтерпретації, усе, що відбувається, є багатозначним;
- ❖ засоби комічного у творі покликані усунути проблему, представити її в незвичному вигляді, закликають до нового, нестандартного погляду;
- ❖ моральний конфлікт ніби винесено за дужки: автор не тільки не відповідає на питання, «добре це чи погано», а й взагалі не ставить такого питання.

1. Продовжте речення: «Трагікомедія — це ...».
2. На основі інформаційного плаката схарактеризуйте основні риси, притаманні сучасній трагікомедії.
3. Доведіть, що п'єса Ф. Дюрренматта «Гостина старої дами» — це трагікомедія.

П'єса Дюрренматта на франківській сцені.
У ролі Клари Цаханасян — Нонна Копержинська

П'єси «театру абсурду» неодноразово ставилися на українських сценах. Так, наприклад, п'єса Ф. Дюрренматта «Гостина старої дами» довгий час із незмінним аншлагом ішла на сцені Національного драматичного театру ім. Івана Франка в Києві. Успішна постановка цієї трагікомедії була здійснена відомим українським режисером **Сергієм Данченком**.

Цікаво також, що Фрідріх Дюрренматт із величезною повагою ставився до творчості Тараса Григоровича Шевченка. Його інтерес до Кобзаря привів до того, що 1964 року драматург здійснив поїздку в Україну по шевченківських місцях. Його враження від перебування на гостинній українській землі перевершили всі сподівання. Сам письменник згадував про цю подорож так: «З почуттям безмежної радості ходив я по землі, яка дала світові великого Шевченка. Я вражений повагою і любов'ю українського народу до свого великого поета!».

Особливу шану Ф. Дюрренматт виявляв і до творчості Миколи Гоголя. «Вечори на хуторі біля Диканьки» викликали в нього справжнє захоплення, він вважав цей твір літературним шедевром. У Гоголя він учився майстерності гротеску, вмінню об'єднувати трагічне й комічне, виявляти абсурдність навколишнього світу.

ЗІ СКАРБНИЦІ ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНОЇ ДУМКИ

Універсальність конфлікту й головних персонажів, їх наднаціональне значення, їх містка метафоричність зробили п'єси Ф. Дюрренматта дуже популярними у світовому театральному репертуарі.

Кіра Шахова, українська літературознавиця

Сьогоднішні конфлікти, які описує Дюрренматт, по суті, первинні конфлікти, з якими людина стикалася завжди. У цьому аморальному (не-трагічному) світі герої Дюрренматта, опинившись у конфліктних ситуаціях, змушені приймати моральні рішення, що мають трагічні наслідки. Головними темами у творах Дюрренматта є не соціальна держава, капіталістична система або атомна війна, а зрада, провина, покарання, вірність, свобода і справедливість, тобто мораль.

Андреас Румлер, німецький письменник і журналіст

Мистецькі передзвони

Картини й малюнки, створені Ф. Дюрренматтом, так само яскраво відображають його драматичне бачення світу, як і літературні твори. Уперше Фрідріх Дюрренматт зважився показати свої художні роботи широкому загалу лише у 55 років. У місті Невшателі, де письменник прожив більшу частину свого життя, було створено Центр Дюрренматта, одне із завдань якого — зібрати картини знаменитого земляка, щоб повністю осягнути його культурну спадщину.

Центр Дюрренматта у Швейцарії (архітектор — *Маріо Ботта*)

Фрідріх Дюрренматт. Розлючені кентаври (1979)

Підсумовуємо вивчене

1. Прокоментуйте висловлювання Ф. Дюрренматта: «П'єси пишуть для того, щоб розібратися у світі. А розібратися у ньому можна, тільки звернувшись до притч. Усі мої п'єси — це притчі».
2. На основі поданого кроссенса підготуйте розгорнуту зв'язну розповідь про Ф. Дюрренматта.

3. Виконайте таке творче завдання: уявіть себе на місці акторки або актора, яка (який) виконує головну роль у п'єсі «Гостина старої дами». Якою ви уявляєте зовнішність персонажа? Які риси його характеру ви хотіли б увиразнити?
4. Як ви вважаєте, чи випадково для назви місця дії п'єси драматург використовує слово, що в перекладі зі швейцарського діалекту німецької мови означає «гній»? Обґрунтуйте свою відповідь.
5. Розкрийте роль натовпу в п'єсі Ф. Дюрренматта.
6. Проаналізуйте, як сатира і гротеск допомагають розкрити головний конфлікт п'єси.
7. У класі проведіть дискусію на тему «Чи можна погодитися з Ф. Дюрренматтом, що корабель людства подає сигнал SOS!?».
8. Підготуйте мультимедійну презентацію на тему «Доля п'єс Ф. Дюрренматта на сценах України».

Ежен Йонеско
Еуджен Йонеску
(1912–1994)

Розмова про самого себе набагато переконливіша і правдивіша, ніж розмова про інших [...]. Говорячи про себе, я говорю про всіх. Справжній поет правдивий, не бреше, не лукавить, нікого не хоче завербувати, тому що справжній поет не обманює, а вигадує, а це зовсім інша річ.

Ежен Йонеско

Цитати для душі від Ежена Йонеско

- ◆ Треба не тільки об'єднувати, але й роз'єднувати. Бо це життя. Це є філософія. Це є наука. Це є прогрес, цивілізація.
- ◆ Краще журавель у небі, ніж ком у горлі.
- ◆ Навіть крижаний холод не встоїть перед сердечним теплом.
- ◆ Абсолютної істини не існує. Правий світ, а не ти чи я.

НОСОРОГИ
(скорочено)

Переклад з французької Петра Терещенка

Женев'єві Серрота докторові Т. Френкелю присвячую

ДІЙОВІ ОСОБИ

Господиня
Бакалійниця
Жан
Беранже
Подавальниця
Бакалійник
Літній Добродій
Логік
Власник кав'ярні
Дезі
Пан Папільйон
Дудар

Ботар
Пан Беф
Пожежник
Пан Жан
Дружина пана Жана
Численні носорожачі голови

ДІЯ ПЕРША

Декорації

Майдан провінційного містечка. В глибині двоповерховий будиночок. На першому поверсі вітрина бакалійної крамниці, до якої заходять кризь засклені двері, піднімаючись на дві-три сходинки. Вище вітрини чітко виписано: «Бакалія». На другому поверсі двоє вікон, що виходять з покою бакалійника. Бакалійна крамниця у глибині сцени, але трохи ліворуч, недалеко від лаштунків. Удалині з-за будинку бакалійника визирає церковна дзвіниця. Праворуч від бакалійної крамниці тягнеться вулиця. Ще далі праворуч і трохи навкоси вітрина кав'ярні, над нею ще один поверх, там вікно. На терасі кав'ярні чимало столів і стільців, що висуюються майже до середини сцени. Біля стільців на терасі запилюжене дерево. Небо блакитне, світло яскраве, стіни дуже білі. Це неділя, майже опівдні, влітку. Жан і Беранже прийдуть і сядуть за стіл на терасі. Перед тим, як підняти завісу, починають бамкати дзвони. А коли завісу піднято, вони за хвилю стихають. Коли завіса піднімається, сцену з правого боку в лівий мовчки перетинає жінка, несучи в одній руці порожній кошик для харчів, а в другій — kota. Бакалійниця відчиняє двері крамниці й дивиться, як вона йде.

Бакалійниця. Ох! Оця! *(До свого чоловіка, який у крамниці).* Ох, ця запишалася. Вже й купувати в нас не хоче. *(Зникає).*

Кілька секунд сцена порожня.

З правого боку виходить Жан, водночас із лівого — Беранже. В Жана рожеве обличчя, одягнений він дуже дбайливо: каштановий костюм, червона краватка, накладний крохмалений комірець, каштановий капелюх. Черевики жовті й добре начищені. Беранже неголений, без капелюха, волосся скуйовджене, одяг обшарпаний. Усе в ньому виказує занедбаність, вигляд утомлений, оспалий, час від часу він позіхає.

Жан *(ідуци з правого боку).* Нарешті з'явилися, Беранже.

Беранже *(йдучи з лівого боку).* Добридень, Жане.

Жан. І, певне, знову спізнилися! *(Подивився на годинник на руці.)* Ми мали зустрітись об одинадцятій тридцять. А вже й полудень от-от.

Беранже. Пробачте. Ви давно вже чекаєте?

Жан. Та ні, щойно прийшов, ви ж бачили.

Ідуть і сідають за столик на терасі кав'ярні.

Беранже. Тоді я не так уже й винен, бо... Йй ви теж...

Жан. Ну, я — це інша річ, я не люблю чекати, я не можу гаяти час. Оскільки ви завжди приходите невчасно, я справді прийшов пізніше, саме тоді, коли й сподівався вас бачити.

Беранже. Воно так... авжеж, але...

Жан. Ще скажіть, що прийшли, як домовились!

Беранже. Звичайно... я не можу такого сказати.

Жан і Беранже вже сидять.

Жан. І нема чого сперечатись.

Беранже. Вип'єте чого-небудь?

Жан. А вас уже зранку сушить?

Беранже. Але ж так жарко, так гаряче.

Жан. Та чим більше п'єш, тим дужче кортить, як каже народна мудрість...

Беранже. Воно б не так сушило, не така була б жага, якби в небі з'явилися якісь іще мудріші хмари.

Жан (*пильно дивлячись на Беранже*). Ну, до того вам уже зась. Бо вашу спрагу, любий Беранже, вода не потамає...

Беранже. Любий Жане, що ви хочете цим сказати?

Жан. А вам ніби невдогад. Я кажу, що у вас горлянка пересохла. Як ота пустеля неситима.

Беранже. Ваше порівняння, на мій погляд...

Жан (*уриваючи його*). Ну й жалюгідні ж ви, друже.

Беранже. А що, справді жалюгідний?

Жан. Я ж не сліпий. Ви падаєте від втоми, не спали цілу ніч, позіхаєте, вас просто змагає сон...

Беранже. Так, щось в голові паморочиться...

Жан. Та від вас горілкою тхне!

Беранже. Мене таки трохи сушить!

Жан. Щонеділі одне й те саме, а за будень і казати нема що.

Беранже. Та ні! На тижні не так уже й часто, я ж у конторі...

Жан. А де ваша краватка? За гульнею вже й загубили!

Беранже (*мацаючи рукою груди*). Диви, справді нема, сміх та й годі, куди ж вона поділась?

Жан (*витягаючи краватку з кишені піджака*). Натє ось цю пов'яжіть.

Беранже. Ох! Дякую, ви дуже люб'язні. (*Чіпляє краватку собі на шию*).

Жан (*поки Беранже абияк зав'язує краватку*). Але ж ви геть розчохрані!

Беранже рукою пригладжує волосся.

Візьміть ось гребінця! (*Витягає гребінця з іншої кишені піджака.*)

Беранже (*беручи гребінця*). Дякую. (*Недбало зачісується.*)

Жан. Ви неголені! Подивіться, на кого ви схожі. (*З внутрішньої кишені піджака витягає люстерко, дає Беранже, той дивиться, витягаючи й обдивляючись також язика.*)

Беранже. Мені язик обклало.

Жан (*забираючи люстерко й кладучи до кишені*). Воно й не диво!.. (*Забирає також простягнутого Беранже гребінця й кладе до кишені.*) Друже мій, так і до цирозу недалеко.

Беранже (*занепокоєний*). Невже справді?..

Жан (*до Беранже, який хоче повернути йому краватку*). Залишіть собі, я носив про запас.

Беранже (в захваті). Які ви завбачливі.

Жан (і далі придивляючись до Беранже). Прикро, але ваш одяг обшарпаний, сорочка брудна, аж гидко, черевики...

Беранже намагається схвати свої ноги під стіл.

Ваші черевики не чищені... Ото вже занехаяність!.. Ваші плечі...

Беранже. Що там ще з моїми плечима?

Жан. Поверніться. Ну поверніться. Ви обшурували стіну...

Беранже мляво простягає руку до Жана.

Ні, щітки в мене нема. Від неї кишені відстовбурчуються.

Так само мляво Беранже ляпає по плечах, аби вибити крейду; Жан відвертає голову.

Ой! Ось і ось. Де ви набралися її?

Беранже. Не пригадую.

Жан. Жаль, жаль! Мені соромно мати такого друга.

Беранже. Ви надто суворі...

Жан. А з вами по-людськи й не можна!

Беранже. Послухайте, Жане. Я не маю ніяких розривок, нуджусь у цьому місті, я не створений для... тієї щоденної роботи в конторі, — цілих вісім годин, а влітку лише тритижнева відпустка! А в суботу надвечір утома найбільша, і тоді, розумієте, щоб забутися...

Жан. Любий мій, працюють усі, і я теж, теж, як усі люди, щодня висиджую по вісім годин у конторі, я теж маю лише двадцять один день відпустки на рік, та однак, однак подивіться на мене. Хай йому біс, та треба тільки захотіти!

Беранже. Ох! Такої волі, як у вас, більше ні в кого нема. А я ж нічого не роблю. Так, для життя я нічого не роблю.

Жан. Але ж усі повинні робити. Чи у вас якась вища натура?

Беранже. Я такого не думаю...

Жан (уриваючи). Я ціную вас, та водночас, коли відкинути дурну соромливість, я вартий більше, ніж ви. Вища людина — це та, що виконує свій обов'язок.

Беранже. Який обов'язок?

Жан. Свій обов'язок, скажімо, службовий...

Беранже. Ага! Звичайно, службовий обов'язок...

Жан. Де ви пиячили цієї ночі? Якщо пам'ятаєте, звісно!

Беранже. В Августа, ми відзначали ювілей нашого друга Августа...

Жан. Нашого друга Августа? А мене й не запросили на ювілей нашого Августа...

У цей час звіддала долинає, проте швидко наближається шалений тупіт і сапання звірини, протягне ревіння.

Беранже. Я не міг відмовитись. Це було б нечемно...

Жан. А я хіба пішов?

Беранже. Воно й справді, але ж вас не запросили!..

Подавальниця (вийшовши з кав'ярні). Добридень, панове. Що п'ємо?

Звуки стають дуже гучними.

Жан (до Беранже, майже кричить, щоб його можна було чути за отим гармидером, якого він ще не усвідомлює). Еге ж, ніхто й не запрошував. Не пошанували. Хай там як, але запевняю, що якби й запросили, я б туди не пішов, бо...

Шум уже нестерпний.

Що там коїться?

Чути, як дуже близько вчвал біжить важка й могутня тварина, чути, як із свистом виривається повітря.

Та що це?

Подавальниця. Та що це?

Беранже, апатичний і далі, здається, нічого й не чує і спокійно щось говорить Жанові про запросини; його губи ворущаються, а що він каже, не чути.

Жан підскакує, його стілець падає; дивлячись на лаштунки ліворуч, Жан показує пальцем, а розм'яклий Беранже все сидить.

Жан. Ох! Носоріг!

Звуки, створювані твариною, так само швидко й дальшають, так що вже можна розрізнити наступні слова; вся ця сцена має гратися дуже швидко, з повторами: «Ох! Носоріг!».

Подавальниця. Ох! Носоріг!

Бакалійниця (вистромивши голову з дверей крамниці). Ох! Носоріг! (До свого чоловіка, що в приміщенні). Мерщій сюди, подивись, носоріг!

Усі дивляться вслід тварині ліворуч.

Жан. Біжить куди очі спали, мало вітрин не зачіпає!

Бакалійник (у крамниці). Де він?

Подавальниця (хапаючись руками за сідниці). Ох!

Бакалійниця (до чоловіка, який усе ще в магазині). Іди подивись!

І саме тепер бакалійник показує голову.

Бакалійник (висунувши голову). Ох! Носоріг!

Логік (що швидко вийшов на сцену зліворуч). Носоріг, щодуху мчить тротуаром куди очі спали!

Всі ці репліки, починаючи від «Ох! Носоріг», що сказав Жан, майже одночасні. Чути, як верещить «А!» якась жінка. Вона й з'являється, вибігає аж на середину сцени; це Господиня з кошиком у руці; як тільки добігла, кошик випадає, харчі розсипаються по сцені, розбивається пляшка, але kota в другій руці вона не випускає.

Господиня. А! Ой!

Зліворуч, услід за Господинею, з'являється елегантний Літній Добродій, метнувся до бакалійної крамниці, штовхає господарів і заходить; а Логік іде вглиб і спирається на стіну ліворуч від дверей до крамниці. Жан і Подавальниця, які стоять, Беранже, який сидить, незворушний і далі, утворюють другу групу. Водночас чути, як зліворуч долинають зойки «ох!» та «ах!», чути тупіт людей, що втікають. По сцені літає курява, знята твариною.

Власник (вистромивши голову з вікна над кав'ярнею). Що сталося?

Літній Добродій (ховаючись за Бакалійниками). Перепрошую!

В елегантного Літнього Добродія білі гетри, м'який капелюх, ціпок з руків'ям із слонової кістки; Логік сперся на стіну, в нього невеличкі сиві вуса, окуляри, на голові плаский брилик.

Бакалійниця (*яку штовхнули, а вона пхнула й свого чоловіка, — до Літнього Добродія*). Та глядіть ви зі своєю палицею!

Бакалійник. Це вам не жарти, обережніше!

За Бакалійниками видніє голова Літнього Добродія.

подавальниця (*до Власника*). Носоріг!

Власник (*з вікна до Подавальниці*). Та вам приверзлося! (*Побачивши носорога*). Ого! Отакої!

Господиня. Ах!

Зойки «ах» та «ох» за лаштунками, ніби гучний супровід до її власного «ах»; Господиня, в котрої випав кошик і розбилася пляшка, не полишає kota, якого тримає в другій руці.

Бідний котусь, як він злякався!

Власник (*усе дивлячись ліворуч, стежачи за твариною, дослухаючись до дедалі слабшого тупоту й ревіння*). Отакої!

Через куряву Беранже лише ледь відвертає голову, він от-от засне, нічого не говорить, а тільки кривиться.

[...]

Літній Добродій і Логік поволі йдуть управоруч, де вони невдовзі й вийдуть. Стиха перемовляються.

Літній Добродій (*до Логіка, востаннє глянувши в той бік, куди пішла Господиня*). Еге ж, гарненька?

Логік (*до Літнього Добродія*). Я вам поясню, що таке силогізм.

Літній Добродій. Ой! Справді, силогізм!

Жан (*до Беранже*). Отямитись не можу! Це ж неприпустимо.

Беранже позіхає.

Логік (*до Літнього Добродія*). Силогізм складається з першого засновку, другого засновку та висновку.

Літній Добродій. Якого висновку?

Логік і Літній Добродій виходять.

Жан. Ні, таки не отямлюсь.

Беранже (*до Жана*). Воно й видно, що не можете отямитись. Це був носоріг, ну, звичайно, це був носоріг!.. Він уже далеко... далеко...

Жан. Але постривайте лишень... Де се видано? Носоріг, що гуляє собі містом, — це вас не дивує? Такого не можна дозволити!

Беранже позіхає.

Та ви хоч рота свого затуліть!..

Беранже. Аякже, ще б пак... Такого не можна дозволити. Це небезпечно. Я про це й не подумав. Не переймайтеся так, він до нас не дістане.

Жан. В міський уряд треба написати скаргу! Навіщо він узагалі в такому разі?

Беранже (*позіхаючи, потім квапливо затуливши рота*). Ох! Перепрошую... Можливо, носоріг утік із зоопарку!

Жан. Та вам і навстоячки щось сниться!

Беранже. Я ж сиджу.

Жан. Сидите чи стоїте, однаковісінько.

Беранже. Та проте є різниця.

Жан. Не про те йдеться.

Беранже. Але ж це ви кажете, що однаково, сидіти чи стояти...

Жан. Ви не так зрозуміли. Однаково, сидіти чи стояти, якщо ти спиш!

Беранже. Е... Так, я сплю... Життя — це сон.

Жан (*ведучи далі*)... Оце і є той сон, коли ви кажете, що носоріг утік із зоопарку...

Беранже. Я сказав: можливо...

Жан (*ведучи далі*). ...бо відтоді, як звірі видохли від чуми, в нашому місті вже немає зоопарку... І вже дуже давно...

Беранже (*так само байдуже*). Тоді, може, з цирку прийшов?

Жан. Про який ще ви цирк говорите?

Беранже. Не знаю... може, якийсь мандрівний.

Жан. Ви добре знаєте, що мерія заборонила всіляким волоцюгам заходити на територію комуни... Ми ще малі були, а вони вже не їздили.

Беранже (*намагаючись не позіхнути, проте марно*). То, може, він відтоді ховався десь поблизу в лісовому болоті?

Жан (*здіймаючи руки до неба*). Болото! Болото! Відолаха, горілчані випарки таки стуманили вас.

Беранже (*протосердо*). Воно так... І досі відригуються...

Жан. Таж у вас мозок від них закрутився. Де ви бачили те болото поблизу? На нашу провінцію всі кажуть «мала Кастілія», така вона суха!

Беранже (*роздратовано й досить утомлено*). Що я знаю? Може, він ховався під каменем?.. А може, звив собі гніздо на сухій гілляці?

Жан. Якщо маєте себе за дотепника, то знайте, що помиляєтесь! Та ви зануда із... Із своїми парадоксами! Та з вами й говорити серйозно не можна!

Беранже. Сьогодні, лише сьогодні... Через те... бо я... (*Непевним рухом показує на голову.*)

Жан. Сьогодні, як і завжди!

Беранже. Ні, не так, як завжди.

Жан. Та ваші дотепи нічого не варті!

Беранже. Я аж ніяк не претендую...

Жан (*уриваючи його*). Я не люблю, коли мене дурять!

Беранже (*приклавши руку до серця*). Любий мій Жане, я такого б собі ніколи не дозволив...

Жан (*уриваючи його*). Любий мій Беранже, ви собі вже дозволили...

Беранже. Ні, аж ніяк, я собі такого не дозволяв.

Жан. Та ви й зараз собі дозволяєте!

Беранже. Як ви можете думати...

Жан (*уриваючи його*). Я думаю те, що є.

Беранже. Запевняю вас...

Жан (*уриваючи його*). Що ви голову мені морочите?

Беранже. Який же ви упертюх!

Жан. Та я ще, по-вашому, й віслюк. Самі бачите, ви ображаєте мене.

Беранже. І на думку такого не спадало!

Жан. Якби ж у вас були думки!

Беранже. Ще одна причина, що я й не думав про це.

Жан. Та є думки, що приходять і до тих, які їх не мають.

Беранже. Це неможливо.

Жан. Чому це неможливо?

Беранже. Бо неможливо.

Жан. З'ясуйте мені, чому неможливо, бо ви ж усе беретеся пояснювати...

Беранже. Ніколи на таке й не зазіхав.

Жан. Тоді навіщо вдавати з себе казна-кого? Іще раз питаю, чому ображаєте мене?

Беранже. Я не ображаю. Навпаки. Ви знаєте, як я шаную вас.

Жан. Якщо шануєте, то навіщо суперечите, кажучи, що нема небезпеки, коли носоріг бігає самісіньким центром міста, та ще й у неділю вранці, коли на вулицях повно дітей... І дорослих теж...

Беранже. А чимало і в церкві. Вони ж нічим не ризикують...

Жан (*уриваючи його*). Зачекайте... та ще й базарний день.

Беранже. Ніколи я не казав, що нема небезпеки, коли носоріг бігає по місту. Я просто сказав, що не думав про таку небезпеку. Таке питання переді мною не поставало.

Жан. Та ви ніколи ні про що не думали!

Беранже. Гаразд, я згоден. Носоріг на волі — це зле.

Жан. Цього не повинно бути.

Беранже. Зрозуміло. Цього не повинно бути. Це навіть просто безглуздя. Гаразд. Та це не причина, щоб сваритися зі мною через ту звірину. Чого вам сікатись до мене через якогось товстошкурного, що припадком пробіг перед нами? Тупе чотириноге, що не варте й однісінького слова! Та ще й люте... І вже зникло воно, більш не існує. Не варто перейматися тим, чого нема. Говорімо про інше, любий мій Жане, говорімо про інше, тем для бесіди не бракує... (*Позіхає, бере чарку*). Будьмо!

В цю мить справа знову виходять Логік та Літній Добродій і, не припиняючи розмови, йдуть і сідають за столик на терасі кав'ярні, досить далеко від Беранже та Жана, праворуч і позаду від них.

Жан. Не чіпайте чарки. Не пийте.

Жан робить добрячий ковток ганусівки й наполовину спорожнілу чарку ставить на стіл. Беранже й далі тримає свою чарку в руці, не ставлячи її і тим більше не зважуючись випити.

Беранже. Що я, господарю залишу? (*Робить рух, ніби хоче випити*).

Жан. Кажу вам, не чіпайте.

Беранже. Гаразд. (*Хоче поставити чарку на стіл*).

У цю мить майдан справа наліво перетинає Дезі, молода білява друкарка.

(*Помітивши Дезі, Беранже швидко підводиться, незграбно зачепивши чарку, та падає й виливається на Жанові штани*). Ох! Дезі.

Жан. Обережніше! Ну й незграба.

Беранже. Це Дезі... пробачте... (*Ховається, щоб його не побачила Дезі*). Я не хочу, щоб вона бачила мене... в такому стані.

Жан. Ні, я не пробачу, такого нізащо не дарують! (*Дивиться вслід Дезі, що зникає*). Ви що, дівчини злякались?

Беранже. Тихо, помовчіть.

Жан. Таж вона зовсім не страшна!

Беранже (*повертаючись до Жана, як тільки зникла Дезі*). Ще раз перепрошую за те...

Жан. Ось що значить пити, підскакуєте й самі не знаєте чого, вже й сили ніякої нема, ви пригнічені, виснажені... Ви самі собі, любий друже, рийте могилу. Ви йдете до загибуні.

Беранже. Я не так уже й люблю горілку. Звісно, якби не пив, то цього б не було. Мене ніби страх хапає, і я п'ю, щоб не відчувати його.

Жан. Чого ви боїтесь?

Беранже. До ладу й не знаю. Навіть сказати не можу. Почуваю себе таким безпритульним у житті, серед людей, і тоді тягнуся до чарки. Це мене заспокоює, зникає напруження, я забуваюсь.

Жан. Забуття шукаєте!

Беранже. Я втомлений, уже здавна я втомлений. Моє власне тіло стало мені тягарем...

Жан. Та це алкогольна неврастенія, меланхолія пияка...

Беранже (*ведучи далі*). Щомиті відчуваю своє тіло, ніби воно із свинцю або немов на плечах несуче ще когось. Я сам до себе не звик. Не знаю, чи я це я. А коли трохи вип'ю, тягар зникає, я впізнаю себе, стаю собою.

Жан. Що за химери! Беранже, подивіться на мене. Я ж важчий од вас. А проте почуваю себе легким, надзвичайно легким! (*Ворушить руками, ніби хоче полетіти*.)

Літній Добродій і Логік, які знову на сцені, розмовляючи, йдуть собі прямо.

Саме в цю мить вони проходять повз Жана й Беранже. Одна Жанова рука занадто сильно штовхає Літнього Добродія, той падає Логікові на руки.

Логік (*проводячи розмову далі*). Прикладом силогізму... (*Його штовхають*). Ой!

Літній Добродій (*до Жана*). Обережніше. (*До Логіка*.) Перепрошую.

Логік (*до Літнього Добродія*). Пусте.

Літній Добродій (*до Жана*). Пусте.

Літній Добродій і Логік сідають за столиком трохи ззаду й праворуч від Жана й Беранже.

Беранже (*до Жана*). А ви сильний.

Жан. Так, я сильний, і я сильний з багатьох причин. По-перше, я сильний, тому що я сильний, по-друге, сильний, бо маю моральну силу. Я сильний і тому, що не затруєний алкоголем. Не хочу вас дратувати, любий друже, але мушу сказати, що насправді тяжкий тільки алкоголь.

Логік (*до Літнього Добродія*). Ось, наприклад, такий силогізм. В kota чотири лапи. Ізидор і Фріко мають по чотири лапи кожен. Отже, Ізидор і Фріко — коти.

Літній Добродій (до Логіка). В мого собаки теж чотири лапи.

Логік (до Літнього Добродія). В такому разі це кіт.

Беранже (до Жана). А в мене життєвої снаги зовсім мало. Мабуть, я не відчуваю потягу до життя.

Літній Добродій (до Логіка, після довгих роздумів). Отже, за логікою, мій пес буде котом.

Логік (до Літнього Добродія). За логікою так. Але протилежне теж слухне.

Беранже (до Жана). Мене пригнічує самотність, і товариство теж.

Жан (до Беранже). Ви суперечите собі. Обтяжує самотність чи велелюдність? Маєте себе за мислителя, а логіки аніякої.

Літній Добродій (до Логіка). Так, логіка річ чудова.

Логік (до Літнього Добродія). Якщо не зловживати нею.

Беранже (до Жана). Жити — це щось ненормальне.

Жан. Навпаки. Найприродніше. Ось і доказ: живуть усі.

Беранже. Але мертві численніші від живих. Їх усе більшає. А живих так мало.

Жан. Таж мертві не існують — ще й це треба казати! Го-го! (*Гучний регіт*). І це вони тягарем для вас? Хіба важить те, що не існує?

Беранже. А я й себе питаю: я існую чи ні?

Жан (до Беранже). Любий мій, ви не існуєте, бо у вас немає думок. Думайте — і будете існувати.

Логік (до Літнього Добродія). Ще один силогізм: усі коти смертні. Сократ смертний. Отже, Сократ кіт.

Літній Добродій. І в нього чотири лапи. Справді, в мене був кіт, що звався Сократом.

Логік. Бачте...

Жан (до Беранже). Але десь усередині ви глузуєте з усього. Брешете. Кажете, що життя не цікавить вас. А проте, здається, хтось вас цікавить!

Беранже. Хто?

Жан. Та, котра щойно пройшла. Ваша приятелька з контори. Ви ж за-кохані!

Літній Добродій (до Логіка). Так, отже, Сократ був котом!

Логік (до Літнього Добродія). І нам це з'ясувала логіка.

Жан (до Беранже). Ви не хотіли, щоб вас бачили в такому жалюгідному стані.

Заперечний рух Беранже.

Це доводить, що вам не все байдуже. Невже ви сподіваєтесь, що Дезі захопиться пияком?

Логік (до Літнього Добродія). Повернімось до наших котів.

Літній Добродій (до Логіка). Я слухаю.

Беранже (до Жана). Усе ж мені здається, вона вже когось має на прикметі.

Жан (до Беранже). Кого саме?

Беранже. Дударя. Це колега з контори: ліценціат права, юрист із великим майбутнім на службі і з майбутнім у серці Дезі; я з ним і міряться не можу.

Логік (до Літнього Добродія). Кіт Ізидор має чотири лапи.

Літній Добродій. А звідки ви знаєте?

Логік. Це гіпотеза.

Беранже (до Жана). До нього прихильно ставиться начальник. А в мене ні майбутнього, ні освіти, і немає жодного шансу.

Літній Добродій (до Логіка). Ага! Гіпотеза!

Жан (до Беранже). І тому ви зрікаєтесь...

Беранже (до Жана). А що я вдію?

Логік (до Літнього Добродія). У Фріко теж чотири лапи. Скільки лап у Фріко та Ізидора?

Літній Добродій (до Логіка). Разом чи окремо?

Жан (до Беранже). Життя — це боротьба, хто не бореться — боягуз!

Логік (до Літнього Добродія). Разом чи окремо — це залежно від обставин.

Беранже (до Жана). Що ж ви хочете, я роззброєний.

Жан. озбройтеся, мій любий, озбройтеся.

Літній Добродій (до Логіка, після важких роздумів). Вісім, так, вісім лап.

Логік. Логіка привчає рахувати подумки.

Літній Добродій. Так, різнобічна наука!

Беранже (до Жана). Де взяти зброю?

Логік (до Літнього Добродія). Логіка безмежна!

Жан. У самому собі. Силою власної волі.

Беранже (до Жана). Яку зброю?

Логік (до Літнього Добродія). Ви побачите...

Жан (до Беранже). Зброю терпимості, культури, інтелігентності.

Беранже позіхає.

Зробіть свій розум швидким і блискучим. Станьте господарем становища.

Беранже (до Жана). Як стати господарем становища?

Логік (до Літнього Добродія). Я позбавлю наших котів двох лап. Скільки зостанеться лап у кожного?

Літній Добродій. Це важко.

Беранже (до Жана). Це важко.

Логік (до Літнього Добродія). Навпаки, дуже легко.

Літній Добродій (до Логіка). Може, вам воно легко, та мені аж ніяк.

Беранже (до Жана). Може, вам воно легко, та мені аж ніяк.

Логік (до Літнього Добродія). Поміркуйте лишень. Зосередьтесь.

Жан (до Беранже). Поміркуйте лишень. Зосередьтесь.

Літній Добродій (до Логіка). Я не знаю.

Беранже (до Жана). Я й справді не знаю.

Логік (до Літнього Добродія). Ну, тоді я вам усе скажу.

Жан (до Беранже). Ну, тоді я вам усе скажу.

Логік (до Літнього Добродія). Візьміть папірця, порахуйте. Двох котів позбавити шести лап. Скільки зостанеться лап у кожного?

Літній Добродій. Зачекайте... (*Витягає з кишені папірця й рахує*).

Жан. Ось що треба робити: відповідно вбиратись, щодня голитися, надягати чисту сорочку...

Беранже (*до Жана*). Таж прання дорого коштує...

Жан (*до Беранже*). Заощаджуйте на горілці. А ось що поверх: капелюх, така краватка, елегантний костюм, вичищені черевики.

Згадуючи елементи одягу, Жан пихато показує свого чистого капелюха, незім'яту краватку, охайні черевики.

Літній Добродій (*до Логіка*). Тут може бути кілька розв'язків.

Логік (*до Літнього Добродія*). Кажіть.

Беранже (*до Жана*). А що далі робити? Кажіть...

Логік (*до Літнього Добродія*). Я слухаю.

Беранже (*до Жана*). Я слухаю.

Жан (*до Беранже*). Ви надто несміливі, але у вас є здібності.

Беранже (*до Жана*). Це в мене є здібності?

Жан. Вам треба скористатися ними. Перейматись усім. Стежити за літературними й культурними подіями нашої доби.

Літній Добродій (*до Логіка*). Перше припущення: в одного кота може бути чотири, в другого — дві лапи.

Беранже (*до Жана*). В мене так мало дозвілля.

Логік. У вас є здібності, досить тільки скористатися ними.

Жан. Використовуйте ту обмаль дозвілля, що маєте. Не пускайтеся берега.

Літній Добродій. В мене часу нема зовсім. Я урядовець.

Логік (*до Літнього Добродія*). Щоб учитися, завжди знайдеться час.

Жан (*до Беранже*). Часу завжди доволі.

Беранже (*до Жана*). Вже пізно.

Літній Добродій (*до Логіка*). Це вже трохи запізно для мене.

Жан (*до Беранже*). Запізно ніколи не буває.

Логік (*до Літнього Добродія*). Запізно ніколи не буває.

Жан (*до Беранже*). Ви працюєте вісім годин, як і я, як усі, але в неділю, щовечора, за три тижні літньої відпустки? Цього вистачить, якщо добре взятися.

Логік (*до Літнього Добродія*). Ну, а інші розв'язки? Візьміться тільки добре...

Добродій знову береться рахувати.

Жан (*до Беранже*). Ось дивіться, замість пити й мучитися потім, чи не краще навіть на роботі бути свіжим і відпочилим? І своє дозвілля можна проводити по-інтелігентному.

Беранже (*до Жана*). Цебто?..

Жан (*до Беранже*). Ходіть до музеїв, читайте літературні журнали, відвідайте лекції. Це позбавить страху, сформує ваш розум. І за чотири тижні ви вже будете окультуреною людиною.

Беранже (*до Жана*). Маєте рацію!

Літній Добродій (*до Логіка*). В одного кота може бути п'ять лап...

Жан (*до Беранже*). Бачите, ви й самі так вважаєте.

Літній Добродій (до Логіка). А в другого одна. Але чи будуть вони тоді котами?

Логік (до Літнього Добродія). Чом би ні?

Жан (до Беранже). Замість марнувати всі гроші на горілку, чи не ліпше придбати квитки в театр і подивитися цікаву виставу? Ви хоч знаєте, що таке авангардистський театр, про який зараз стільки говорять? Чи ви бачили п'єси Йонеско?

Беранже (до Жана). На жаль, ні! Чув тільки про нього.

Літній Добродій (до Логіка). Якщо відкинути від восьми лап дві, то двоє котів...

Жан (до Беранже). Зараз якраз ставлять одну. Неодмінно підіть.

Літній Добродій. В ката може бути й шість лап...

Беранже. Це буде чудовий вступ до артистичного життя нашої доби.

Літній Добродій (до Логіка). А другий кіт узагалі без лап.

Беранже. Чиста правда, маєте рацію. І, як ви кажете, я стану господарем становища.

Логік (до Літнього Добродія). В такому разі один кіт був би привілейованийий.

Беранже (до Жана). Я обіцяю вам.

Жан. Насамперед собі пообіцяйте.

Літній Добродій. А той, що без лап, буде декласованим елементом?

Беранже. Я врочисто обіцяю сам собі. Цього слова я дотримаю.

Логік. Тут нема справедливості. Отже, це вже не логіка.

Беранже (до Жана). Замість пити я вирішив удосконалити свій розум. Я вже почуваю себе краще. Зразу в голові проясніло.

Жан. Я ж вам казав!

Літній Добродій (до Логіка). Не логіка?

Беранже. Вже пополудні піду до міського музею. На вечір купую два квитки в театр. Ви ж ідете зі мною?

Логік (до Літнього Добродія). Бо справедливість — це логіка.

Жан (до Беранже). І треба бути наполегливим. Щоб ваші добрі заміри були тривкі.

Літній Добродій (до Логіка). Я збагнув. Справедливість...

Беранже (до Жана). Я обіцяю вам, обіцяю собі. Підете зі мною пополудні в музей?

Жан (до Беранже). Але сьогодні в мене на той час у програмі сієста.

Літній Добродій (до Логіка). Справедливість — іще одна прикмета логіки.

Беранже (до Жана). Але, певне ж, підете зі мною ввечері до театру?

Жан. Ні, цього вечора ні.

Логік (до Літнього Добродія). Ваш розум прояснюється!

Жан (до Беранже). Бажаю вам не відступатись від ваших добрих замірів. Але сьогодні в мене дружня вечірка в ресторані.

Беранже. В ресторані?

Літній Добродій (до Логіка). З іншого боку, зовсім безлапий кіт...

Жан (до Беранже). Я пообіцяв прийти. Я дотримую своїх обіцянок.

Літній Добродій (до Логіка)... не зміг би бігати досить прудко, щоб ловити мишей.

Беранже (до Жана). Ох! Любий мій, тепер уже ви подаєте поганий приклад! Ви ж ідете впиватися.

Логік (до Літнього Добродія). Ну, з логіки у вас уже успіхи!

Знову чути, як за лаштунками ліворуч швидко наближається ревіння, шалений чвал, дикий тупіт носорожачих копит, потужне сапання, але цього разу у зворотному напрямі, з глибини сцени наперед.

Жан (розлютившись, до Беранже). Любий мій друже, один раз — це ще не звичка. І з вами нічого спільного я не маю. Бо ви... ви... це зовсім не одне й те саме.

Беранже (до Жана). А чому не одне й те саме?

Жан (кричить, аби перекрити шум, що долинає з-за крамниці). Бо я не п'яниця!

Логік (до Літнього Добродія). Навіть безлапий кіт повинен ловити мишей. Натура в нього така.

Беранже (кричить дуже голосно). Я й не кажу, що ви п'яниця. Але чому в однаковій ситуації я п'яниця, а ви ні?

Літній Добродій (кричить до Логіка). Так яка там котяча натура?

Жан (до Беранже, теж кричить). Бо все залежить від міри. На відміну від вас, я людина поміркована.

Логік (до Літнього Добродія, приклавши руку до вуха). Що ви сказали? Гучний шум перекриває голоси чотирьох акторів.

Беранже (приклавши руку до вуха, до Жана). Тоді як я — що, що ви там кажете?

Жан (горлаючи). Я сказав, що..

Літній Добродій (горлаючи). Я сказав, що..

Жан (усвідомивши звуки, надто вже близькі). Та що воно робиться?

Логік. Та що це?

Жан (підводячись, перекидає стільця й дивиться на лаштунки ліворуч, звідки долинає весь той гармидер: там біжить назад носоріг). Ох! Носоріг!

[...]

Усі. Он!

І тоді, коли шум уже слабшає, з'являється та сама Господиня, що й перше була, без кошика, але несе в руках мертвого й закривавленого kota.

Господиня (плачучи). Він затоптав мого kota, він затоптав мого kota!

Подавальниця. Він затоптав її kota!

Бакалійник, Бакалійниця у вікні; Літній Добродій, Дезі, Логік оточують Господиню й кажуть:

Разом. Ой лишенько, бідолашна тваринка!

Літній Добродій. Бідолашна тваринка!

Дезі й Подавальниця. Бідолашна тваринка!

Бакалійник, Бакалійниця (у вікні), Літній Добродій, Логік. Бідолашна тваринка!

Власник (до Подавальниці, показуючи на розбиті склянки, перекинуті стільці). Вам що, роботи нема? Ану зробіть мені лад!

Тепер Жан і Беранже підбігають до Господині, а вона все плаче, тримаючи мертвого kota на руках.

Подавальниця (йдучи на терасу кав'ярні, щоб прибрати скло й підняти стільці, та все озирається через плече на Господиню). Ох! Бідолашна тваринка!

Власник (тикаючи пальцем на стільці й бите скло). Ось, ось!

Літній Добродій (до Бакалійника). Ну, що ви на це скажете?

Беранже (до Господині). Пані, не плачте, бо й у нас серце розривається!

Дезі (до Беранже). Пане Беранже... Ви тут? Ви бачили?

Беранже (до Дезі). Добридень, панно Дезі, перепрошую, я не мав часу поголитись...

Власник (стежачи за прибиранням, позирає на Господиню). Бідолашна тваринка!

Звичайно, що всі ці репліки мусять швидко йти одна за одною, бути майже одночасними.

Бакалійниця (у вікні). Ну, це вже занадто!

Жан. Ну, це вже занадто!

Господиня (плачучи й колисаючи мертвого kota на руках). Мій бідний Міцу, бідний Міцу!

Літній Добродій (до Господині). Не з такої okazji хотів я побачити вас!

Логік (до Господині). Що ж ви хочете, пані, всі коти смертні. Треба змиритися.

Господиня (плачучи). Мій котику, мій котику, мій котику!

Власник (до Подавальниці, в якій вже повний фартух битого скла). Викиньте на сміття! (Збирає стільці). З вас за це тисяча франків!

Подавальниця (заходячи в кав'ярню, до Власника). Тільки й думки про свої гроші.

Бакалійниця (до Господині, з вікна). Заспокойтеся, пані.

Літній Добродій (до Господині). Заспокойтеся, люба пані.

Бакалійниця. Що не кажіть, але й це лихо!

Господиня. Мій котику, мій котику, мій котику!

Дезі. Ох! Справді, це таки теж лихо.

Літній Добродій (підтримуючи Господиню і йдучи з нею до столика на терасі; за ними йде решта). Пані, сядьте ось тут.

Жан (до Літнього Добродія). Ну, що ви на це скажете?

Бакалійник (до Логіка). Ну, що ви на це скажете?

Бакалійниця (до Дезі, з вікна). Ну, що ви на це скажете?

Власник (до Подавальниці, що вийшла знову, тоді як заплакану Господиню, котра все колише мертвого kota, садовлять за столик). Склянку води для пані.

Літній Добродій (до Господині). Сідайте, люба пані!

Жан. Бідолашна жінка!

Бакалійниця (з вікна). Бідолашна тваринка!

Беранже (до Подавальниці). Ліпше коньяку принесіть.

Власник (до Подавальниці). Один коньяк! (Показуючи на Беранже.) Платитиме цей добродій!

Подавальниця (*заходячи до кав'ярні*). Зрозуміло, один коньяк!

Господиня (*ридаючи*). Я не хочу цього, не хочу!

Бакалійник. Таж перед цим він уже пробігав біля крамниці.

Жан (*до Бакалійника*). Це не той самий!

Бакалійник (*до Жана*). Але...

Бакалійниця. Ох! Так, це той самий.

Дезі. Так це він двічі пробігав?

Власник. Гадаю, що це той самий.

Жан. Ні, це не той самий носоріг. Той перший мав два роги на носі, то був азіатський носоріг, а цей має лиш одного рога — це африканський!

Виходить із склянку коньяку Подавальниця і йде до Господині.

Літній Добродій. Ось вам коньяк, щоб збадьоритись.

Господиня (*в сльозах*). Н-н-ні...

Беранже (*зненацька розхвилювався, до Жана*). Дурниці верзете!.. Та як ви роги помітили! Звір так промчав, що його самого ледь видно було...

Дезі (*до Господині*). Та випийте, вам легше!

Літній Добродій (*до Беранже*). Справді, промчав, як вихор.

Власник (*до Господині*). Покуштуйте, це добрий коньяк.

Беранже (*до Жана*). У вас часу не було, щоб йому роги рахувати...

Бакалійниця (*до Подавальниці, з вікна*). Хай вона вип'є.

Беранже (*до Жана*). Та він ще й куряву таку зняв...

Дезі (*до Господині*). Випийте, пані.

Літній Добродій (*до Господині*). Один ковточок, моя люба панусю... сміливіше...

Подавальниця підносить склянку Господині до рота, та хоче ніби відмовитись, проте п'є.

Подавальниця. Нарешті!

Бакалійниця (*з вікна*) та **Дезі**. Нарешті!

Жан (*до Беранже*). У мене в голові не туманилось. Розум був ясний, і я хутенько поражував.

Літній Добродій (*до Господині*). Вам краще?

Беранже (*до Жана*). Таж він біг з опущеною головою.

Власник (*до Господині*). Еге ж, добрий коньяк?

Жан (*до Беранже*). А так воно ще видніше.

Господиня (*випивши*). Котику мій!

Беранже (*роздратувавшись, до Жана*). Дурниці! Самі дурниці!

Бакалійниця (*з вікна, до Господині*). В мене є для вас інший котик.

Жан (*до Беранже*). Що? Ви насмілились припустити, що я кажу дурниці?

Господиня (*до Бакалійниці*). Я не хочу іншого! (*Ридає й колише свого кота*).

Беранже (*до Жана*). Так, незаперечні дурниці.

Власник (*до Господині*). Та прийдіть до розуму.

Жан (*до Беранже*). Я ніколи не кажу дурниць.

Літній Добродій (*до Господині*). Будьте філософом!

Беранже (до Жана). Ви просто претензійні! (Підвищивши голос). Ви педант...

Власник (до Жана й Беранже). Панове, панове!

Беранже (до Жана, ведучи далі). ...педант, не впевнений у власних знаннях, бо, по-перше, в азійського носорога один ріг, а в африканського — два...

Решта акторів полишають Господиню й оточують Жана та Беранже, що галасливо сперечаються.

Жан (до Беранже). Ви помиляєтесь, якраз навпаки!

Господиня (сама). Такий був гарненький!

Беранже. Давайте поб'ємось об заклад!

Дезі (до Беранже). Пане Беранже, не хвилюйтеся.

Жан (до Беранже). З вами я не буду битися об заклад. Це у вас два роги. Азіатичний вид!

Подавальниця. Ох!

Бакалійниця (з вікна, до Бакалійника). Вони зараз поб'ються.

Бакалійник (до Бакалійниці). Та думай хоч трохи, це парі!

Власник (до Жана й Беранже). Тут лиш не бийтеся.

Літній Добродій. Так, з'ясуємо... Який вид носорога має на носі один ріг? (До Бакалійника.) Ви ж торговець, мусите знати!

Бакалійниця (з вікна, до Бакалійника). Ти мусив би знати!

Беранже (до Жана). В мене рогів нема, і ніколи їх не носитиму!

Бакалійник (до Літнього Добродія). Торговці всього знати не можуть.

Жан (до Беранже). Так!

Беранже (до Жана). І я зовсім не азій. З іншого боку, азійці такі ж люди, як усі...

Подавальниця. Так, азійці такі ж люди, як ви або я...

Літній Добродій (до Власника). Таки правда!

Власник (до Подавальниці). А вас ніхто й не питає!

Дезі (до Власника). Вона має рацію. Це такі ж люди, як і ми.

Впродовж цієї суперечки Господиня все плаче.

Господиня. Такий був лагідний, був, як ми.

Жан (несамовито). Вони жовті!

Логік стоїть трохи оддалік, між Господинею та купкою людей навколо Жана й Беранже, уважно стежить за суперечкою, але участі не бере.

Жан. На все добре, панове! (До Беранже.) А вам я нічого не зичу!

Господиня (плаче й далі). Він так лащився до людей! (Риде.)

Дезі. Схаменіться, пане Беранже, схаменіться, пане Жане...

Літній Добродій. Я мав друзів-азійців. Може, вони були несправжніми азійцями...

Власник. А я знав справжніх.

Подавальниця (до Бакалійниці). В мене була подруга-азійка.

Господиня (плаче собі). А він же в мене ще змалечку!

Жан (і далі не тямлячись). Вони жовті, жовті, жовтющі!

Беранже (до Жана). А ви зате червонющі!

Бакалійниця (з вікна) і **Подавальниця**. Ох!

Власник. Тут і до біди недалеко!

Господиня (плаче). Який був охайний! На тирсу ходив!

Жан (до Беранже). А коли так, ви мене вже не побачите! Я лиш час марную на такого йолопа, як ви.

[...]

Дезі (до Беранже). Не слід було так драгувати його.

Беранже (до Дезі). Я тут не винен...

Власник (до Подавальниці). Підіть знайдіть якусь скатертину для цього нещасного створіння.

Літній Добродій (до Беранже). Гадаю, ви маєте рацію. В азіатського носорога два роги, в африканського — один...

Бакалійник. Але пан казав навпаки.

Дезі (до Беранже). Ви обидва винні!

Літній Добродій (до Беранже). Однак ви маєте рацію.

Подавальниця (до Господині). Пані, ходім укладемо його в коробку.

Господиня (аж не тямлячись від ридань). Навіки! Навіки!

Бакалійник. Перепрошую, вважаю, що рацію має пан Жан.

Дезі (обертаючись до Господині). Пані, будьте розважна!

Дезі й Подавальниця ведуть Господиню з мертвим котом до дверей кав'ярні.

Літній Добродій (до Дезі та Подавальниці). Можна, я теж піду з вами?

Бакалійник. В азіатського носорога один ріг, в африканського — два. І навпаки.

Дезі (до Літнього Добродія). Ми впораємось.

Дезі й Подавальниця заходять де кав'ярні, ведучи так і не потішену Господиню.

Бакалійниця (до Бакалійника, з вікна). Ет! У тебе завжди все не так, як у людей!

Беранже (вбік, тоді як решта й далі сперечається про носорожачі роги). Дезі має рацію, не слід було суперечити йому.

Власник (до Бакалійниці). Ваш чоловік має рацію, в азіатського носорога два роги, в африканського повинно бути два, і навпаки.

Беранже (вбік). Він не терпить заперечень. Найменша незгода, і він аж запиниться.

Літній Добродій (до Власника). Друже, ви помиляєтесь.

Власник (до Літнього Добродія). Ласкаво перепрошую!..

Беранже (вбік). Лють — єдина його влада.

Бакалійниця (з вікна, до Літнього Добродія, Власника та Бакалійника). А може, вони обидва однакові.

Беранже (вбік). По суті, серце в нього золоте, скільки він допоміг мені.

Власник (до Бакалійниці). Якщо в одного два роги, то в другого може бути тільки один.

Літній Добродій. Мабуть, в одного один ріг, а в другого два.

Беранже (вбік). Шкодную, що не був лагіднішим із ним. Але чому він так затявся? Я не хотів, щоб він зірвався. (До решти.) Він завжди вдається в крайнощі! Завжди хоче вразити світ своєю обізнаністю і навіть

не припускає, що може помилитись.

[...]

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Картина перша

Декорації

Контора адміністративної установи або приватного підприємства, наприклад, великого видавництва законодавчих актів. У глибині посередині великі двійчасті двері, над якими напис: «Начальник відділу». В глибині ліворуч біля дверей до начальника невеличкий стіл з друкарською машинкою, який належить Дезі. Біля лівої стіни між дверима, що виходять на сходи, і столиком Дезі ще один стіл, на ньому лежить книга приходу на роботу, в якій розписуються службовці, коли приходять. Ще далі ліворуч і теж ще на першому плані двері, що виходять на сходи. Видно верхні сходи, поренча, невеликий сходовий майданчик. На першому плані стіл із двома стільцями. На столі: віддруковані аркуші, чорнильниця, ручки; це стіл, за яким працюють Ботар і Беранже; Беранже сідатиме на лівий стілець, а Ботар — на правий. Біля правої стіни ще один, більший, прямокутний стіл, також укритий паперами, віддрукованими аркушами і т. ін. Коло цього столу теж два стільці (кращі, «показніші»), розташовані навпроти. Це стіл Дудар та пана Беф. Дудар сідатиме на той стілець, що біля стіни, і всі службовці будуть у нього перед очима. Він виконує функції заступника начальника. Між дверима в глибині і правою стіною — вікно. Якщо в театрі є оркестрова яма, краще просто встановити на найпершому плані віконну раму, звернену до глядачів. У глибині в правому кутку вішалка, там висять сірі блузи або старі піджаки. Залежно від обставин вішалку теж можна ставити на передньому краї сцени близько правої стіни. Попід стінами заплижені стелажі з книгами та теками. Ліворуч, угорі над полицями, написи: «Юриспруденція», «Кодекси»; на правій стіні, яка може йти трохи навкис, написи: «Урядовий вісник», «Податкові закони». Над дверима начальника відділу годинник, що показує дев'ять годин три хвилини.

Коли піднімається завіса, Дудар стоїть біля свого стільця, правим боком до зали; з протилежного кінця столу лівим боком до зали стоїть Ботар. Між ними теж біля столу, обличчям до публіки — начальник відділу; Дезі біля нього, трохи позаду й ліворуч. У неї в руках аркуші копіювального паперу. На столі між трьома акторами поверх віддрукованих матеріалів лежить розгорнута газета.

Коли піднімається завіса, кілька секунд актори нерухомі і зберігають такий стан до першої репліки. Це має бути жива картина. На початку першої дії мало бути те саме. Начальник відділу: п'ятдесятирічний, бездоганно вдягнений: костюм кольору морської хвилі, стрічка Почесного легіону, накладний крохмальний комірець, чорна краватка, великі бурі вуса. Звати його пан Папільйон.

Дудар: тридцять п'ять років. Сірий костюм; щоб не замастити піджак, у нарукавниках із чорного люструну. Може мати окуляри. Чималий на

зріст, службовець (кадр) із майбутнім. Якщо начальник стане заступником директора, саме він посяде місце начальника. Ботар не любить його.

Ботар: учитель на пенсії, з гордовитим поглядом і невеличкими сивими вусами; йому шістдесят, але вигляд у нього нівроку. (Він знає все, розуміє все.) На голові в нього берет як у басків, зодягнений у довгу сіру робочу блузу, на досить великому носі окуляри, за вухом олівець, і теж люстринові нарукавники.

Дезі: молода білявка.

Згодом пані Беф: дебела сорокап'ятирічна жінка, заплакана, задихана.

Отож коли піднімається завіса, актори застигли навколо правого столу, Начальник пальцем показує щось у газеті. Дудар, простягнувши руку до Ботара, ніби каже йому: «Ну тепер бачите?» В Ботара руки в кишенях блузи, на губах недовірлива посмішка, він ніби каже: «Ну, мене таким не одуриш». Дезі з аркушами копіювального паперу в руці поглядом шукає підтримки в Дударі. За якусь там мить Ботар починає атакувати.

Ботар. Це все сон рябої кобили.

Дезі. Я його бачила, я бачила носорога!

Дудар. Та в газеті написано, все ясно, ви не можете заперечити.

Ботар. (з найглибшою зневагою). Пхе!

Дудар Це написано, бо написали; дивіться, в рубриці про розчавлених котів! Пане начальнику, ось прочитайте повідомлення!

Пан Папільйон. «На церковному майдані нашого міста вчора перед обідом товстошкурый розтоптав kota».

Дезі. Та воно зовсім не там було!

Пан Папільйон. Ось і все. Більше нічого не пишуть.

Ботар. Пхе!

Дудар. Все ясно, досить і цього.

Ботар. Я не вірю газетярам. Вони всі брехуни, я знаю, про що говорю, я вірю тільки в те, що бачу на власні очі. Й понині, як колишній учитель, я люблю в усьому визначеність, наукову доведеність, розум у мене точний і методичний.

Дудар. А до чого тут методичний розум?

Дезі (до Ботара). Мені здається, пане Ботар, що ця новина дуже визначена.

Ботар. І це для вас визначеність? А про якого товстошкुरого тут ідеться? Що саме розуміє під товстошкурим редактор рубрики про розчавлених котів? Він нам цього не каже. А що він розуміє під котом?

Дудар. Всі знають, що таке кіт.

Ботар. Тут ідеться про kota чи про кішку? І яка в нього масть, яка раса? Я не расист, я навіть проти расизму.

Пан Папільйон. Але, пане Ботар, не про це мова, до чого тут расизм?

Ботар. Пане начальнику, ласкаво перепрошую. Ви ж не заперечите, що расизм — одне з найбільших нещасть нашої доби.

Дудар. Звичайно, ми всі згодні, але ж тут не про...

Ботар. Пане Дудар, таким не легковажать. Історичні події переконливо довели, що расизм...

Дудар. А я вам кажу, що мова не про це.

Ботар. Такого не говорилося.

Пан Папільйон. Расизм тут ні до чого.

Ботар. Не треба втрачати жодної нагоди затаврувати його.

Дезі. Таж вам кажуть, що ми всі не расисти. Ви перекрутили питання, йдеться тільки про kota, якого розчавив товстошкурый, в даному разі носоріг.

Ботар. Але я не з півдня. У південців забагато уяви. Може, це тільки воша, яку розчавила миша. А з нічого таке згромадили.

Пан Папільйон (до Дудара). Таки спробуймо з'ясувати все до решти. Отже, ви навіч бачили носорога, що походжав собі вулицями міста?

Дезі. Він не походжав, він бігав.

Дудар. Я, власне, й не бачив його. Проте люди, яким можна вірити...

Ботар (уриваючи його). Таж самі бачите, що це теревені, ви повірили газетярам, які не знають, що й вигадати, аби лиш купували їхні огидні листки, аби, як ті слуги, догодити своїм хазяям! І ви, пане Дудар, вірите в отаке, ви, юрист, ліценціат права. Дайте я порегочу! Ха-ха-ха!

Дезі. Та хай мені руки відсохнуть, я бачила його, я бачила носорога.

Ботар. Та ви що? А я гадав, ви серйозна дівчина.

Дезі. Пане Ботар, мені ж не привиділось! І я була не сама, були ще люди, які бачили його.

Ботар. Пхе!.. Нема сумніву, вони щось бачили, тільки не це. Гультяї, дармовиси, нероби, ледацюги!

Дудар. Таж учора була неділя.

Ботар. Я працюю і в неділю. Я не слухаю священників, що тягнуть вас до церкви, аби перешкодити вам діло робити, в поті чола свого заробляти на хліб.

Пан Папільйон (обурено). Ох!

Ботар. Перепрошую, я не хотів вас образити. Це не тому, що я зневажаю релігію, як можна було б сказати, а просто не визнаю її. (До Дезі.) По-перше, ви знаєте, що таке носоріг?

Дезі. Це... це дуже великий звір, і бридкий!

Ботар. І ви ще нахваляєтесь, що все точно знаєте! Носоріг, панно, це...

Пан Папільйон. Не читайте нам лекцію про носорога, тут не школа.

Ботар. А шкода.

Під час останніх реплік можна бачити, як сходами обережно піднімається Беранже, нечутно відчиняє двері до контори, і на них стає видно напис: «Правниче видавництво».

Пан Папільйон (до Дезі). Гаразд! Панно, вже по дев'ятій, дайте мені книгу приходу на роботу. Лихо тим, хто спізнився!

Саме в той час, коли заходить Беранже, Дезі прямує до столика ліворуч, на якому лежить книга приходу на роботу.

Беранже (заходячи, тоді як інші й далі сперечаються, до Дезі). Добридень, панно Дезі. Я не спізнився?

Ботар (до Дудара та пана Папільйона). Я борюсь із невіглаством, де б воно не було!

Дезі (до Беранже). Пане Беранже, покваптеся.

Ботар.... І в палацах, і в хижках!

Дезі (до Беранже). Швиденько розпишіться в книзі приходу!

Беранже. Ох! Дякую! Начальник уже є?

Дезі (до Беранже, приставивши палець до губів). Тс! Так, він тут.

Беранже. Вже? Так рано? (*Квапиться, щоб розписатись у книзі приходу*).

Ботар (веде далі). Байдуже де! Навіть у видавництвах.

Пан Папільйон (до Ботара). Пане Ботар, я вважаю, що...

Беранже (розписуючись, до Дезі). Проте ще ж нема десяти хвилин на десяту...

Пан Папільйон (до Ботара). Я вважаю, що ви вийшли за межі ввічливості.

Дудар (до пана Папільйона). Пане, і я так думаю.

Пан Папільйон (до Ботара). Чи ви хочете сказати, що мій співробітник і ваш колега пан Дудар, ліценціат права, бездоганний службовець — невіглас?

Ботар. Я аж такого й не казав, хоча всі оті факультети, університет не варті середньої школи.

Пан Папільйон (до Дезі). Ну, де там книга приходу?

Дезі (до пана Папільйона). Ось вона, пане. (*Простягає йому*.)

Пан Папільйон (до Беранже). Диви, ось і пан Беранже!

Ботар (до Дудара). Випускникам університету бракує ясных ідей, спостережливого розуму, практичних знань...

Дудар (до Ботара). Та що ви!

Беранже (до пана Папільйона). Добридень, пане Папільйон. (*Поза спиною начальника, обходячи групу з трьох осіб, іде до вішалки, бере свою робочу блузу (або старий піджак) і на її місце вішає свій новий піджак. І саме тепер, коло вішалки, знімаючи одного піджака, вдягаючи другого, потім ідучи до робочого столу і витягуючи з шухляди нарукавники з чорного люструну та ще щось, вітається.*) Добридень, пане Папільйон. Перепрошую, я мало не спізнився. Добридень, Дударе. Добридень, пане Ботар.

Пан Папільйон. Скажіть, Беранже, а ви теж бачили носорога?

Ботар (до Дудара). Випускники університету мають абстрактні знання і нічого не тямлять у житті.

Дудар (до Ботара). Дурниці!

Беранже (і далі щось порядкує, готуючись до роботи, надмірно кваплячись, ніби щоб виправдати своє запізнення; до пана Папільйона, природним тоном). Авжеж, звичайно, я бачив його.

Ботар (відвертаючись). Пхе!

Дезі. О! Бачте, я ж не вигадувала.

Ботар (іронічно). Хо! Пан Беранже каже це з галантності, бо ж він джигун, хоч і не скидається на такого.

Дудар. То це з галантності кажуть, що бачили носорога?

Ботар. Авжеж. Коли це для того, щоб потвердити слова панни Дезі.

З панною Дезі галантні всі, і це зрозуміло.

Пан Папільйон. Пане Ботар, не будьте злостиві, пан Беранже не брав участі в суперечці. Він щойно прийшов.

Беранже (*до Дезі*). Еге ж, ми бачили його? Ми бачили.

Ботар. Пхе! Може, пан Беранже й вірить, що бачив носорога. (*Робить поза спиною Беранже знак, ніби той п'є.*) В нього така уява! Для нього все можливе.

Беранже. Я не сам бачив носорога! Або, може, двох носорогів.

Ботар. Він навіть не знає, скількох він бачив!

Беранже. Зі мною був мій приятель Жан!.. Та й ще були люди.

Ботар (*до Беранже*). Слово честі, ви вже казна-що верзете.

Дезі. Це був однорогий носоріг.

Ботар. Пхе! Та вони змовились обое, аби позбиткуватися з нас!

Дудар (*до Дезі*). З того, що я чув, виходить, що це був таки дворогий!

Ботар. Ну, про роги слід було домовитись.

Пан Папільйон (*дивлячись на годинник*). Годі, панове, час іде.

Ботар. Пане Беранже, а ви бачили одного чи двох носорогів?

Ботар. Ви не знаєте. Панна Дезі бачила однорогого носорога. Ну, а ваш носоріг, пане Беранже, якщо він справді був носорогом, мав один ріг чи два?

Беранже. Бачте, саме в цьому полягає проблема.

Ботар. Щось ви такої каламуті нагнали.

Ботар. Я не хотів вас образити! Але я не вірю вашим балачкам! Носоріг у нас в країні — де се видано!

Дудар. Але один раз бачили!

Ботар. Де се видано! Хіба що на малюнках у шкільних підручниках. Ваші носороги тільки в кумась у голові цвітуть.

Беранже. На мій погляд, не годиться прикладати слово «цвісти» до носорогів.

Дудар. Авжеж.

Ботар (*ведучи далі*). Ваші носороги — це міф!

Дезі. Міф?

Пан Папільйон. Панове, вважаю, час братися до роботи.

Ботар (*до Дезі*). Так само міф, як і летючі тарілки!

Дудар. Але розчавленого kota ви вже нікуди не дінете!

Беранже. Я це бачив.

Дудар (*показуючи на Беранже*). І цьому є свідки!

Ботар. Оце так свідок!

Пан Папільйон. Панове, панове!

Ботар (*до Дудара*). Масовий психоз, пане Дудар, масовий психоз! Подібно до релігії, яка є опіум для народу!

Дезі. Слухайте, а я вірю в летючі тарілки!

Ботар. Пхе!

Пан Папільйон (*твердо*). Але ж отак помаленьку, а заходить далеко. Годі вже балакати. Хай собі носоріг, хай собі летючі тарілки, — треба, щоб робота не стояла! Фірма платить вам не за те, що ви марнуєте час

на теревені про якихось справжніх чи вигаданих звірів!

[...]

Пан Папільйон. Пан Беф сьогодні не прийшов?

Пан Папільйон. Таж він потрібний мені! *(До Дезі)*. А він хоч казав, що хворий і не зможе прийти?

Дезі. Він мені нічого не казав.

Пан Папільйон *(відчинивши двері навстіж і заходячи)*. Якщо буде так і далі, я виставлю його за двері. Він уже не вперше таке виробляє. Я досі заплющував очі, але вже годі... В когось із вас є ключ від його шафи?

Саме в цю мить заходить пані Беф. Під час останньої репліки видно, як вона якомога швидше долає останні сходи й гвалтовно відчиняє двері. Геть задихана й перелякана.

Беранже. Дивіться, ось пані Беф.

Дезі. Добридень, пані Беф.

Пані Беф. Добридень, пане Папільйон. Добридень панам і паням.

Пан Папільйон. Ну, а де ваш чоловік? Що там у нього скоїлось, він уже й зайти не може?

Пані Беф *(сапаючи)*. Благаю, пробачте йому, пробачте моему чоловікові... В суботу він поїхав до своїх батьків, і зараз у нього легенький грип.

Пан Папільйон. Ага! В нього легенький грип!

Пані Беф *(даючи якогось папера начальникові)*. Ось він сповістив про це телеграмою. В середу сподівається повернутись... *(Майже непритомніючи)*. Дайте мені води... І сісти...

Беранже виносить на середину сцени свого стільця, й вона сідає, обм'якнувши.

Пан Папільйон *(до Дезі)*. Принесіть їй води.

Дезі. Я миттю! *(Протягом кількох наступних реплік вона ходить за склянкою води і дає випити пані Беф)*.

Дудар *(до начальника)*. У неї, мабуть, серце слабе.

Пан Папільйон. Дуже прикро, що пан Беф не вдома. Але ж не слід отак перейматись!

Пані Беф *(ледь вимовляє)*. Це тому... тому, що від самого дому за мною гнався носоріг...

Беранже. Однорогий чи дворогий?

Ботар *(розреготавшись)*. Сміх, та й годі!

Дудар *(обурено)*. Дайте їй сказати!

Пані Беф *(із великим зусиллям підносить руку, показуючи пальцем на сходи)*. Він там унизу біля дверей. Ніби хоче зайти.

В цю мить загуркотіло. Видно, як від ваги, безперечно значної, обриваються сходи. Зісподу долинає нажахане ревіння. Після того як розвіялась курява від падіння сходів, видно, що сходовий майданчик завис над порожнечою.

Дезі. Боже мій!..

Пані Беф *(на стільці, рукою схопившись за серце)*. Ох! А!

Беранже заходився коло пані Беф, ляскає її по щоках, дає води.

Беранже. Заспокойтеся!

У цей час пан Папільйон, Дудар, Ботар кидаються ліворуч, штовхаючись, одчиняють двері й виходять на оповитий курявою сходовий майданчик; ревіння чути й далі.

Дезі (*до пані Беф*). Пані Беф, вам краще?

Пан Папільйон (*на майданчику*). Ось він. Унизу! Справжнісінький!

Ботар. Взагалі нічого не бачу. Це ілюзія.

Дудар. Таж оно він, товчеться внизу.

Пан Папільйон. Панове, нема чого й сумніватись. Він отам товчеться.

Дудар. Він не може піднятися, бо нема вже сходів.

Ботар. Дуже дивно. Що б воно значило?

[...]

Тим часом, — а носоріг і далі невинно реве, — пані Беф підвелась і приєдналася до гурту.

Якийсь час пильно дивиться, як крутиться внизу носоріг, і зненацька моторошно зойкає.

Пані Беф. Господи! Невже це правда?

Беранже (*до пані Беф*). Що з вами?

Пані Беф. Це мій чоловік! Бефе, бідний мій Бефе, що сталося з тобою?

Дезі (*до пані Беф*). Ви впевнені?

Пані Беф. Я впізнала його, я впізнала його!

Носоріг відповідає потужним, проте лагідним ревінням.

Пан Папільйон. Отакої! Цього разу я таки вже виставлю його за двері!

Дудар. Він застрахований?

Ботар (*убік*). Я все збагнув...

Дезі. А як у такому разі виплачувати страхівку?

Пані Беф (*падаючи непритомною на руки Беранже*). О Господи!

Беранже. Ох!

Дезі. Відведемо сюди.

Беранже, якому допомагають Дудар та Дезі, тягне пані Беф до свого стільця й садовить.

Дудар (*коли ведуть пані Беф*). Пані Беф, не переймайтеся так.

Пані Беф. Ах! Ох!

Дезі. Все ще, може, владнається якось...

Пан Папільйон (*до Дудара*). А юридично що можна зробити?

Дудар. Треба запитати в адвоката.

Ботар (*ідучи за гуртом і підносячи руки до неба*). Це чистісіньке безумство! Ну й суспільство!

Всі збираються навколо пані Беф, ляпають її по щоках, вона розплющує очі, зойкнула, заплющує очі, знову її ляпають по щоках, а Ботар говорить.

Хай там що, але будьте певні, я все розповім своєму комітетові взаємодопомоги. Я не залишу товариша в біді. Про це знатимуть.

Пані Беф (*повертаючись до тьми*). Бідолашненький мій, я не можу його так залишити, який же він нещасний. (*Чути ревіння*.) Він кличе мене. (*Ніжно*.) Він кличе мене.

Дезі. Вам уже краще, пані Беф?

Дудар. Вона вже очутилась.

Ботар (до пані Беф). Запевняю, що наша делегація підтримає вас. Хочете стати членом нашого комітету?

Пан Папільйон. Знову ми гаємося з роботою. Панно Дезі, давайте пошту!

Дезі. Спершу треба з'ясувати, як ми вийдемо звідси.

Пан Папільйон. Ну й проблема. Через вікно.

Всі йдуть до вікна, крім пані Беф, що осунулась у фотелі, та Ботара, який залишився посеред сцени.

Ботар. Я знаю, звідки це прийшло.

Дезі (біля вікна). Дуже високо.

Беранже. Мабуть, слід було б викликати пожежників, щоб вони приїхали із своїми драбинами!

Пан Папільйон. Панно Дезі, підіть у мій кабінет і зателефонуйте пожежникам.

Пан Папільйон трохи ніби супроводжує її. Дезі виходить крізь двері в глибині, чути, як вона бере трубку й каже: «Алло, алло, це пожежники?», потім притлумлений гомін телефонної розмови.

Пані Беф (раптом підводиться). Я не можу його так залишити, я не можу його так залишити.

Пан Папільйон. Якщо хочете розлучитися, то зараз у вас будуть вагомні підстави.

Дудар. І, звичайно, він буде винен.

Пані Беф. Ні! Бідолаха! Тільки не зараз, я не можу кинути свого чоловіка в такому стані.

Ботар. Ви доброчесна дружина.

Дезі (до пані Беф). А що ви зробите?

Біжучи в лівий бік, пані Беф метнулася до сходового майданчика.

Беранже. Обережно!

Пані Беф. Я не можу його покинути, я не можу його покинути.

Дудар. Затримайте її.

Пані Беф. Я поведу його додому!

Пан Папільйон. Що вона хоче робити?

Пані Беф (готуючись стрибнути з краю майданчика). Я йду, коханий, іду.

Беранже. Вона зараз стрибне.

Ботар. Це її обов'язок.

Дудар. Вона не зможе.

Всі, крім Дезі, яка ще досі телефонує, зібралися на майданчику біля пані Беф, вона стрибає; Беранже, проте, намагається затримати її і зостається з її спідницею в руках.

Беранже. Я не міг її втримати.

Чути, як знизу долинає розчулене ревіння носорога.

Пані Беф. Я прийшла, мій коханий, я прийшла.

Дудар. Вона сіла на нього верхи.

Ботар. Амазонка.

Голос пані Беф. Коханий мій, ходімо додому.

Дудар. Учвал побігли.

Дудар, Беранже, Ботар, пан Папільйон вертаються на сцену й підбігають до вікна.

Беранже. Швидко мчать.

Дудар (до пана Папільйона). А ви їздили верхи?

Пан Папільйон. Колись... трохи... *(Обертаючись до дверей у глибині, до Дудара).* Ще й досі вона дзвонить!..

Беранже (стежачи очима за носорогом). Вони вже далеко. Вже й не видно.

Дезі (виходячи). Ледве допросилася тих пожежників!..

Ботар (ніби завершивши внутрішній монолог). Чудово!

Дезі... ледве допросилася тих пожежників.

Пан Папільйон. Що, скрізь горить?

Беранже. Моя думка така ж, як у пана Ботара. Вчинок пані Беф справді зворушливий, яке в неї серце!

Пан Папільйон. Принаймні одного службовця я мушу замінити.

Беранже. Ви справді гадаєте, що він уже нам не згодиться?

Дезі. Ні, ніде не горить, просто пожежники поїхали до інших носорогів.

Беранже. До інших носорогів?

Дудар. Як до інших носорогів?

Дезі. Так, до інших носорогів. Повідомлення надходять майже з усього міста. Вранці було сім, а зараз уже сімнадцять.

Ботар. А що я казав!

Дезі (ведучи далі). А всіх випадків було б навіть тридцять два. Це ще неофіційно, проте нема сумніву, що воно таки правда.

Ботар (уже не такий переконаний). Пхе! Вигадують!

Пан Папільйон. А по нас вони приїдуть?

Беранже. А я їсти хочу!..

Дезі. Так, пожежники приїдуть, вони вже в дорозі!

Пан Папільйон. А робота?

Дудар. Я гадаю, що це надзвичайна ситуація.

Пан Папільйон. Втрачений робочий час треба буде надолужити.

Дудар. Ну що, пане Ботар, для вас носороги ще й досі не стали очевидністю?

Ботар. Наше представництво протестує проти того, що ви без попередження звільнили пана Бефа.

Пан Папільйон. Я таке й не вирішую, ще побачимо, що там скажуть.

Ботар (до Дудара). Ні, пане Дудар, я не заперечую очевидності носорогів. І ніколи цього не заперечував.

Дудар. Ви просто крутій.

Дезі. І справді! Ви крутій!

Ботар. Повторюю, що ніколи цього не заперечував. Я хотів лишень знати, як далеко це може зайти. Я знаю, як мені бути. Я не просто констатую явище. Я його розумію й пояснюю. Принаймні я міг би пояснити, якби...

Дудар. Ну поясніть нам його.

Дезі. Розтлумачте його, пане Ботар.

Пан Папільйон. Пояснюйте, ваші колеги просять про це.

Ботар. Я вам поясню його...

Дудар. Ми слухаємо.

Дезі. Мені дуже цікаво.

Ботар. Я вам поясню його... колись пізніше...

Дудар. Чому не зараз?

Ботар (до пана Папільйона з погрозою). Ми це з'ясуємо невдовзі, але без свідків. (До всіх.) Я знаю першопричини й прихований бік подій...

Дезі. Що за прихований бік?

Дудар. І мені б дуже кортіло знати той прихований бік...

Ботар (ведучи далі, наганяючи жах). Я також знаю прізвища всіх, хто відповідатиме за це, прізвища зрадників. Мене не одуриш. Я розтлумачу вам мету і значення цієї провокації! Я викрию призвідців.

Беранже. Яким це на руку?

Дудар (до Ботара). Ви відхилилися, пане Ботар.

Пан Папільйон. Не відхиляйтеся від теми.

Ботар. Відхиляюсь, це я відхиляюсь?

Дезі. Таж перед цим ви казали, що в нас галюцинації, нам привиділось.

Ботар. Перед цим — так. А тепер галюцинація перетворилась на провокацію.

Дудар. Ну, тоді як ви пояснюєте цей перехід?

Ботар. Панове, та це секрет полішинеля! Тільки діти нічого в ньому не тямлять. Тільки лицеміри вдають, що нічого не збагнули.

Чути, як під'їздить і сигналить пожежне авто. Завищали гальма, авто зупинилося під вікном.

Дезі. Пожежники приїхали!

Ботар. Потрібні якісь зміни, так воно не минеться.

Дудар. Аніякого сенсу в цьому, пане Ботар, немає. Носороги існують, ось і все. І це ні про що більше не свідчить.

Дезі (у вікні, дивлячись вниз). Сюди, панове пожежники.

Знизу долинає метушня, гуркіт, гудіння двигуна.

Голос пожежника. Піднімайте драбину.

Ботар (до Дудара). В мене є ключ до подій і неспростовна система пояснень.

Пан Папільйон. Все-таки після обіду слід повернутись у контору.

Видно, як приставляють до вікна пожежну драбину.

Ботар. Тим гірше для справ, пане Папільйон.

Пан Папільйон. Що скаже генеральна дирекція?

Дудар. Це ж надзвичайний випадок.

Ботар (показуючи на вікно). Нас не примусять отак і на роботу ходити? Зачекаємо, доки сходи зроблять.

Дудар. Якщо хтось зламає ногу, то для дирекції може бути клопіт.

Пан Папільйон. Справді.

Показується каска пожежника, потім і він сам.

Беранже (до Дезі, показуючи на вікно). Після вас, панно Дезі.

Пожежник. Панно, ходіть.

Панна Дезі вилазить на вікно, пожежник бере її на руки, вони зникають.

Дудар. До побачення, панно Дезі. Щасливо.

Дезі (зникаючи). Щасливо, панове.

Пан Папільйон (у вікно). Панно, зателефонуйте мені завтра вранці. Прийдете до мене додому і віддрукуєте пошту. (До Беранже.) Пане Беранже, звертаю вашу увагу, тепер не відпустка, ми повернемось до роботи, як тільки буде можливо. (До решти.) Панове, ви зрозуміли мене?

Дудар. Гаразд, пане Папільйон.

Ботар. Авжеж, нас експлуатують, аж поки кров потече!

Пожежник (знову показуючись у вікні). Чия черга?

Пан Папільйон (звертаючись до трьох). Ідіть.

Дудар. Після вас, пане Папільйон.

Беранже. Після вас, пане начальнику.

Ботар. Тільки після вас.

Пан Папільйон (до Беранже). Принесіть мені пошту панни Дезі. Он там, на столі.

Беранже йде по пошту і приносить її панові Папільйону.

Пожежник. Нумо швидше. Часу нема. У нас ще є інші виклики.

Ботар. Що ви там кажете?

Пан Папільйон з поштою під пахвою видирається на вікно.

Пан Папільйон (до пожежників). Обережно, в мене папери. (Обертаючись до Дудара, Ботара, Беранже.) До побачення, панове.

Дудар. До побачення, пане Папільйон.

Беранже. До побачення, пане Папільйон.

Пан Папільйон (уже зник, чути його голос). Обережно, папери! Дударе! Замкніть контору!

Дудар (кричить). Не переживайте, пане Папільйон. (До Ботара). Після вас, пане Ботар.

Ботар. Панове, я вже йду. А наступним моїм кроком буде встановити зв'язок із компетентними урядовцями. Я викрию ці уявні таємниці. (Прямує до вікна, щоб вилізти на нього.)

Дудар (до Ботара). А я гадав, що вам усе й так ясне!

Ботар (вилізаючи на вікно). Ваші кпини мене не обходять. Я лиш хочу дати вам докази й документи, так, докази вашої зради.

Дудар. Це ж безглуздя...

Ботар. Ваша образа...

Дудар (уриваючи його). Це ви ображаєте мене...

Ботар (зникаючи). Я не ображаю, я доводжу.

Голос Пожежника. Ходіть, ходіть...

Дудар (до Беранже). Що ви робите після обіду? Можна б і випити чогось.

Беранже. Перепрошую. Я скористаюсь дозвіллям, щоб провідати свого друга Жана. Все-таки я хочу помиритися з ним. Ми посварилися, і мене млоїть від провини.

Голова Пожежника знову показується у вікні.

Пожежник. Ходімо, ходімо...

Беранже (показуючи на вікно). Після вас.

Дудар (до Беранже). Після вас.

Беранже (до Дудара). Е ні, після вас.

Дудар (до Беранже). Аж ніяк, після вас.

Беранже (до Дудара). Будьте ласкаві, після вас, після вас.

Пожежник. Швидше, швидше.

Дудар (до Беранже). Після вас, після вас.

Беранже (до Дудара). Після вас, після вас.

Разом видираються на вікно. Пожежник допомагає їм зійти вниз, завіса опускається.

Кінець картини

Картина друга

Декорації

Жанова домівка. Розташування декорацій майже таке саме, як у першій картині другої дії. Тобто сцена поділена на дві частини. По праву руку, забираючи, залежно від розмірів, три чверті або чотири п'ятих сцени, Жанова кімната. В глибині під стіною Жанове ліжко, зараз він спить у ньому. Посередині сцени стілець або фотель, в ньому сидітиме Беранже. З правого боку посередині двері до ванної кімнати. Коли Жан ітиме вмиватись, буде чути дзюркіт води з крана, шум душу. Лівою стіною кімнати буде перетинка, що ділить сцену. Посередині двері, що виходять на сходи. Якщо робити декорації менш реалістичними, стилізованими, можна просто поставити двері без перетинки. По лівий бік сцени видно сходи; що ведуть до Жанових дверей, поренча, сходовий майданчик. У глибині на цьому ж майданчику двері до сусідньої квартири. А нижче в глибині верхній край зашкленених дверей, над якими написано: «Швейцар».

Коли завісу піднято, Жан під ковдрою спиною до публіки спить у ліжку. Чути, як він кашляє. Через якийсь час показується Беранже, він піднімається сходами й стукає у двері. Жан не відповідає. Беранже стукає знову.

Беранже. Жане! (Знову стукає.) Жане!

Двері в глибині сходового майданчика прочиняються, виходить Сухий Дідок із сивою борідкою.

Сухий Дідок. Що вам треба?

Беранже. Я прийшов до Жана. Пан Жан мій приятель.

Сухий Дідок. А я гадав, що до мене. Бо й мене звати Жаном, але це до нього.

Голос дідової дружини (з глибини кімнати). Це до нас?

Сухий Дідок (обертаючись до дружини, якої не видно). Ні, до сусіди.

Беранже (стукаючи). Жане!

Сухий Дідок. Я не бачив, щоб він виходив. Бачив його вчора ввечері. І, здається, настрої у нього був кепський.

Беранже. Я знаю чому, це моя провина.

Сухий Дідок. Може, він не хоче відчиняти. Спробуйте ще.

Голос дідової дружини. Жане! Годі балакати, Жане.

Беранже (стукаючи). Жане!

Сухий Дідок (до дружини). Хвилиночку! А! Так-так... (Зачиняє двері й зникає).

Жан (усе лежить спиною до публіки; хрипким голосом). Що вам треба?

Беранже. Жане мій дорогий, я прийшов навідати вас.

Жан. Хто там?

Беранже. Це я, Беранже. Я не перешкодив?

Жан. А! Це ви? Заходьте.

Беранже (намагаючись відчинити). Двері замкнені.

Жан. Хвилиночку! А! Так-так... (Жан підводиться й сідає, справді в лихому гуморі. Він у зеленій піжамі, волосся скуйовджене). Хвилиночку. (Повертає ключ у замкові.) Хвилиночку. (Іде й знову лягає, як і перед цим, укриваючись ковдрою.) Заходьте.

Беранже (заходячи). Добридень. Жане.

Жан (у ліжку). Котра там година? Ви не в конторі?

Беранже. Ви ще спите, ви не в конторі? Перепрошую, я, мабуть, перешкодив вам.

Жан (усе повернений спиною). Цікаво, що я не впізнаю вашого голосу.

Беранже. Я теж не впізнаю вашого голосу.

Жан (повернений спиною). Сідайте.

Беранже. Ви хворі?

Жан відповідає бурчанням.

Знаєте, Жане, я був йолоп, що посварився з вами через ту історію.

Жан. Яку історію?

Беранже. Вчора...

Жан. Коли вчора? Де вчора?

Беранже. Ви вже й забули? Та з носорогом, отим нещасним носорогом.

Жан. Яким носорогом?

Беранже. З тим носорогом, або, якщо хочете, з тими двома нещасними носорогами, яких ми бачили.

Жан. А! Так, пригадую... А хто вам сказав, що ті два носороги нещасні?

Беранже. Це просто говориться так.

Жан. Гаразд. Годі про це.

Беранже. Ви дуже ласкаві.

Жан. Ну й що?

Беранже. Все-таки хочу вам сказати, що я шкодую про свою затяту, вперту, озлоблену поведінку, так... так... коротше, коротше... я був йолоп.

Жан. Щодо вас мене таке й не дивує.

Беранже. Пробачте мені.

Жан. Я почуваю себе не гаразд. (Кашляє.)

Беранже. Певне, саме тому ви ще й досі в ліжку. (Змінивши тон.) Знаєте, Жане, ми обидва мали слухність.

Жан. Про що ви?

Беранже. Та... про те саме. Ще раз пробачте мені, що повертаюсь до цього, я багато не говоритиму. Любий мій Жане, хочу вам сказати, що, кожен по-своєму, ми обидва мали слухність. Зараз це доведено. В місті є

однорогі носороги так само, як і дворогі.

Жан. А що я вам казав! Ну що ж, тим гірше.

Беранже. Так, тим гірше.

Жан. Або тим краще, це як подивитись.

Беранже (*ведучи далі*). Звідки взялись одні, звідти й другі, або звідки другі, звідти й перші взялися, по суті, це не має значення. Єдине, що, на мій погляд, має вагу, — це саме існування носорогів, бо...

Жан (*обертаючись і сідаючи на своє розстелене ліжко, обличчям до Беранже*). Мені недобре, мені так недобре!

Беранже. Я у відчай! Зрештою, що з вами?

Жан. Я й не знаю до ладу, якась недуга чи болячі.

Беранже. Відчуваєте кволість?

Жан. Де там! Навпаки, все кипить.

Беранже. Я мав на увазі... якусь минущу кволість. Таке з кожним буває.

Жан. Зі мною ніколи.

Беранже. Тоді, може, надмір здоров'я. Коли енергії багато, це іноді теж погано. Це розхитує нервову систему.

Жан. В мене вона чудово зрівноважена. (*Жанів голос стає все хрипкішим*). Я здоровий і духом, і тілом. Моя спадковість...

Беранже. Авжеж, звичайно. Та, може, ви все-таки застудились? Температури нема?

Жан. Я не знаю. Хоч, певне, трохи морозить і болить голова.

Беранже. Проста собі мігрень. Я піду, якщо хочете.

Жан. Зоставайтеся. Ви не заважаєте мені.

Беранже. А ви ще й захрипли.

Жан. Захрип?

Беранже. Так, трохи захрип. Саме тому я й не впізнав вашого голосу.

Жан. Чого б це я захрип? Мій голос не змінився, це швидше ваш став якимось не таким.

Беранже. Мій?

Жан. А чом би й ні?

Беранже. Може, й так. Я цього не помітив.

Жан. А що ви взагалі помічаєте за собою? (*Приставляючи долоню до лоба*). Власне, в мене чоло болить. Мабуть, десь ударився! (*Його голос стає ще хрипкішим*.)

Беранже. Коли ви вдарились?

Жан. Не знаю. Не можу пригадати.

[...]

Беранже (*зазираючи Жанові у вічі*). А знаєте, що сталося з Бефом? Він став носорогом.

Жан. Що сталося з Бефом?

Беранже. Він став носорогом.

Жан (*обмахуючись полами курточки*). Бр-р-р...

Беранже. Та годі вже жартувати.

Жан. Дайте мені дихати. Я маю на це право. Я в себе вдома.

Беранже. Хіба я заперечую?

Жан. Воно й добре, що не суперечите. Мені жарко, жарко. Бр-р-р... Хвилиночку. Піду охолоджусь.

Беранже (*поки Жан метнувся до ванної кімнати*). В нього гарячка.

Жан у ванній кімнаті. Чути, як він сапає, як дзюркоче вода з крана.

Жан (*убік*). Бр-р-р...

Беранже. Він уже дрижаки хапає. Тим гірше, подзвоню зараз лікареві. (*Знов іде до телефону й хутко повертається, зачувши Жанів голос*).

Жан. Так, отже, сміливець Беф став носорогом! Ха! га! га! Він вас одурив, він перебрався. (*Вистромляє голову з ванної кімнати. Він дуже зелений. Гуля над носом уже трохи більша.*) Він замаскувався.

Беранже (*ходячи по кімнаті, не дивлячись на Жана*). Запевняю вас, що так і насправді було.

Жан. Ну хай собі, то його справа.

Беранже (*обертаючись до Жана, що заховався у ванній кімнаті*). Мабуть, не хотів він цього. Перетворення відбулось усупереч його волі.

Жан (*убік*). Звідки вам знати про таке?

Беранже. Принаймні ми всі так уважали.

Жан. А якщо він, однак, хотів, га? Якщо в нього був намір?

Беранже. Я б украй здивувався. Принаймні по пані Беф і знати не було, що вона здогадується...

Жан (*хрипким голосом*). Ха! га! га! Ота гладуха пані Беф! Га! так! так! Дурепа!

Беранже. Дурепа чи ні...

Жан (*швидко виходить, скидає курточку й жбурляє її на ліжку, Беранже соромливо відвертається. Жанові груди й спина вже зелені, він знову заходить до ванної кімнати. Роблячи це все, водночас проказує*).

Беф ніколи не втаємничував дружину в свої плани.

Беранже. Ви помиляєтеся, Жане. Навпаки, в них така злагода.

Жан. Така злагода, ви певні? Гм, гм. Бр-р-р... (*Йдучи до ванної кімнати, Жан хряпає дверима перед його носом.*)

Беранже. Велика злагода. Довести можна тим, що...

Жан (*за дверима*). У Бефа було своє приватне життя. В глибині серця він залишив для себе потайний куточок.

Беранже. Я мовчатиму, мабуть, не треба, щоб ви стільки говорили, здається, вам зле від цього.

Жан. Навпаки, я не так переймаюсь.

Беранже. Будь ласка, дайте я все-таки викличу лікаря.

Жан. Я таке категорично забороняю. Не люблю упертюхів.

Жан виходить у кімнату. Беранже, зляканий, ледь відсахується, бо Жан іще зеленіший, говорити йому дуже важко. Його голос невпізнаний.

Отже, з власної волі чи ні, та якщо він став носорогом, то це, мабуть, краще для нього.

Беранже. Любий мій друже, що ви кажете? Як можна думати...

Жан. Ви скрізь бачите лише погане. Бо для нього втіха бути носорогом, це для нього втіха! В цьому нема нічого дивного.

Беранже. Звичайно, нічого дивного в цьому нема. Хоч я сумніваюсь,

що це така вже втіха для нього.

Жан. Чому саме?

Беранже. Мені важко сказати чому. Це й так зрозуміло.

Жан. А я вам кажу, що бути носорогом не гірше, ніж людиною.

Носороги, зрештою, такі ж, як і ми, і мають однакове з нами право на життя!

Беранже. З умовою, що вони не знищать нас. Ви хоч усвідомлюєте неоднаковість розумових здібностей?

Жан (*ходячи по кімнаті, заходячи й виходячи з ванни*). Гадаєте, що наші в чомусь вищі?

Беранже. Все-таки ми маємо мораль, і, на мою думку, її й порівняти не можна з тим, що в тварин.

Жан. Мораль! Ну, поговорімо про мораль, — а з мене вже досить тієї прекрасної моралі! Мораль треба переступити.

Беранже. А чим ви її заступите?

Жан (*усе ходячи*). Природою!

Беранже. Природою?

Жан (*ходячи*). В природи свої закони. А мораль протиприродна.

Беранже. Якщо я правильно зрозумів, ви хочете моральний закон підмінити законом джунглів?

Жан. І я житиму, я житиму за цим законом.

Беранже. Так кажуть, але, по суті, ніхто...

Жан (*уриває його, ходячи туди-сюди*). Треба відновити підвалини нашого життя. Повернутися до первісної цілості.

Беранже. Аж ніяк не згоден із вами.

Жан (*потужно сапаючи*). Я хочу дихати.

Беранже. Але ж поміркуйте, і ви збагнете, що в нас є філософія, певна система неспростовних цінностей, у тварин її нема. Її вивершили століття людської цивілізації.

Жан (*ще у ванній кімнаті*). Зруйнуймо це все, і тоді буде краще.

Беранже. Я не сприймаю вас серйозно. Ви химеруєте, ви просто поет.

Жан. Бр-р-р... (*Він майже реве*.)

Беранже. Я й не знав, що ви поет.

Жан (*виходить із ванної кімнати*). Бр-р-р... (*Він знову реве*.)

Беранже. Я занадто добре вас знаю, щоб вірити, ніби це ваші щирі думки. Бо — і ви це знаєте так само добре, як я, — людина...

Жан (*уриваючи його*). Людина... не кажіть більше цього слова!

Беранже. Я мав на думці людську природу, гуманізм...

Жан. Гуманізові вже кінець! А ви старий сентиментальний дурник. (*Заходить до ванної кімнати*.)

Беранже. Зрештою, хай там як, але розум...

Жан (*у ванній кімнаті*). Самі штампи! Верзете всякі дурниці.

Беранже. Дурниці!

Жан (*з ванної кімнати, дуже хрипким, нерозбірливим голосом*). Цілковиті.

Беранже. Любий Жане, мені дивно чути таке від вас! Чи у вас голови

нема на в'язах? Зрештою, вам подобається бути носорогом?

Жан. А чом ні! Я не маю ваших упереджень!

Беранже. Говоріть виразніше. Я ж не розумію. Ви дуже погано вимовляєте.

Жан (*і далі у ванній кімнаті*). Вуха повідтикайте!

Беранже. Що?

Жан. Вуха повідтикайте. А я кажу: а чом би не бути носорогом? Люблю, коли щось міняється.

Беранже. Такої думки від вас...

Беранже змовкає, бо виходить Жан у страхітливій подобі. Він уже геть зелений. Гуля на лобі майже стала носорожачим рогом.

Ох! Здається, й справді, голови у вас нема!

Жан метнувся до свого ліжка, скидає постіль на підлогу, щось люто бурмоче, чути ще якісь дивні звуки.

Але ж не лютуйте так, заспокойтеся! Я вас не впізнаю.

Жан (*ледь розбірливо*). Жарко... дуже жарко. Роздерти це все, одяг муляє, одяг муляє. (*Скидає ніжамні штани.*)

Беранже. Що ви коїте? Геть не впізнаю вас. Ви ж завжди такі сором'язливі!

Жан. Болота! Болота!..

Беранже. Подивіться на мене. Ви, здається, вже й не бачите мене! Ви, здається, й не чуєте мене!

Жан. Чую вас дуже добре! І бачу вас дуже добре! (*З опущеною головою кидається на Беранже.*)

Той ухиляється.

Беранже. Обережніше!

Жан (*гучно сапаючи*). Перепрошую. (*Потім мерщій забігає у ванну кімнату.*)

Беранже (*хоче ніби втекти в двері ліворуч, потім розвертається, йде услід Жанові до ванної кімнати*). Але ж я не можу його так залишити, це ж друг. (*З ванної кімнати.*) Я викличу лікаря! Повірте мені, це конче, конче потрібно.

Жан (*у ванній кімнаті*). Ні.

Беранже (*у ванній кімнаті*). Так. Заспокойтеся, Жане! Це смішно. Ой! Ваш ріг росте на очах! Ви стали носорогом!

Жан (*у ванній кімнаті*). Я затопчу тебе, я затопчу тебе!

У ванній кімнаті гармидер, ревіння, гуркіт меблів, падає й розбивається дзеркало, потім вискакує геть переляканий Беранже, із зусиллям таки зачиняє двері за собою, хоча помітно, як на них налягають ізсередини.

Беранже (*тримаючи двері*). Він став носорогом, він став носорогом!

Беранже вдалося закрити двері. Піджак у нього подертий рогом. Саме, як він закрив двері, носорожачий ріг проламає їх. Двері ще хитаються під безперервними поштовхами тварини, у ванній й далі щось гуркоче, чути ревіння впереміш із ледь розбірливими словами, як-от: я скаженію, паскуда і т. ін., а Беранже метнувся до дверей з правого боку.

Такого від нього ніколи не сподівався! (*Відчиняє двері на сходи і ку-*

лаком починає грукати у двері до сусіди.) У вашому будинку носоріг! Викличте поліцію!

Сухий Дідок (показавши голову). Що вам треба?

Беранже. Викличте поліцію! У вашому будинку носоріг!..

Голос дружини Сухого Дідка. Жане, що там у нього? Чому такий крик?

Сухий Дідок (до дружини). Я не знаю, що він там каже. Ніби носорога побачив.

Беранже. Так, у будинку. Викличте поліцію!

Сухий Дідок. І тому треба отак докучати людям? Ну й манери! (Зачиняє двері перед його носом).

Беранже (збігаючи сходами). Швейцаре, швейцаре, у вас носоріг у будинку, викличте поліцію! Швейцаре!

Видно, як відхиляється верхній край дверей до комірчини швейцара, і звідти показується голова носорога.

Ще один! (Беранже чимдуж дереться сходами вгору. Хоче зайти до Жанової кімнати, вагається, потім знову підходить до дверей Сухого Дідка.)

В цю мить двері Сухого Дідка розчахнулись, і показалися дві невеликі носорожачі голови.

Боже мій! Господи! (Беранже заходить до Жанової кімнати, двері до ванної ще двиглять. Беранже підходить до вікна, позначеного спереду сцени просто рамою і зверненого до глядачів. Він знесилений, майже непритомний, бурмоче.) Боженьку мій, Боженьку мій! (Робить велике зусилля, переступає через вікно, вже майже на тому боці, тобто виходить ніби в залу, і рвучко сахається назад, бо в ту саму мить з оркестрової ями показалася і шалено мчить вервечка носорожачих рогів. Беранже покванно перелазить усередину і з хвилину дивиться у вікно.) На вулиці їх тепер уже ціле стадо! Носорожаче військо, біжить собі вулицею вниз!.. (Роззирається навсєбіч.) Як вибратись, як мені вибратись?.. Якби ж вони бігли тільки по вулиці! Вони виходять на тротуари, Господи, як вибратись?! (Знетямившись, він біжить до кожних дверей, знов до вікна, — а двері до ванної кімнати все двиглять, чути, як Жан реве й викрикує нерозбірливі лайки. Якийсь час гра триває: щоразу, коли в своїх безладних спробах утекти Беранже підбігає до дверей діда або вибігає на сходи, його вітають ревінням носорожачі голови, і він відступає. Востаннє підходить до вікна, роздивляється.) Цілісіньке стадо носорогів! А ще казали, що ця тварина живе одинцем! Це брехня, таку думку слід переглянути! Вони поламали всі лави на вулиці. (Заламує руки.) Що робити? (Знову підбігає до різних виходів, але носороги не дають йому вийти. Коли він знову перед дверима до ванної, вони вже ледь тримаються. Беранже підбігає до задньої стіни, вона обвалюється, в глибині видно вулицю, Беранже тікає і кричить.) Носороги! Носороги!

Гуркіт, двері ванної кімнати вивалюються.

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

Декорації

Все майже те саме, що й у попередній картині. Це кімната Беранже, яка надзвичайно нагадує Жанову. Лише кілька деталей, одна чи дві відмінних меблини показують, що це інша кімната. Ліворуч сходи, сходовий майданчик. Ззаду на ньому двері. Комірчини швейцара нема. В глибині диван. Беранже лежить на дивані, спиною до публіки. Фотель, столик із телефоном. Може, й ще один стіл, стілець. У глибині відчинене вікно. Спереду сцени теж вікно, зазначене рамою. Беранже лежить одягнений. Голова в нього перев'язана. Мабуть, йому сниться щось лихе, бо він крутиться.

Беранже. Ні. *(Пауза.)* Роги, стережися рогів!

Пауза. Чути, як під вікном у глибині проходить досить велика череда носорогів.

Ні! *(Падає з ліжка, відбиваючись від того, що йому наснилося, й прокидається. Злякано прикладає руку до лоба, потім іде до дзеркала, трохи піднімає пов'язку, а шум уже дальшає. Полегшено зітхає, помітивши, що нема гулі. Вагається, іде до дивана, лягає, потім одразу підводиться. Підходить до столу, бере пляшку коньяку й чарку, робить рух, ніби хоче налити. Після хвилиних вагань таки знову ставить пляшку й чарку на стіл.)* Воля, головне — це воля. *(Хоче знову йти до дивана, але знову чути, як під вікном у глибині бігають носороги. Беранже хапається рукою за серце.)* Ох! *(Іде до вікна в глибині, з хвилину дивиться, потім нервово зачиняє вікно. Шум стихає, він підходить до столика, завагався на мить, потім із жестом, який має означати: «тим гірше», наливає повну чарку коньяку й випиває одним духом. Ставить пляшку й чарку на місце. Закашлявся. Власний кашель, здається, занепокоїв його, він знову кашляє й прислухається до кашлю. Знов якусь мить дивиться в дзеркало; кашляючи, відчиняє вікно, сапання звірини стає гучнішим, а він знову кашляє.)* Ні. Несхоже! *(Заспокоюється, зачиняє вікно, обмацує лоба крізь пов'язку, іде до дивана й, здається, засинає.)*

Видно, як сходами піднімається Дудар, виходить на сходовий майданчик і стукає в двері до Беранже.

Беранже *(підстрибуючи)*. Хто там?

Дудар. Я прийшов вас провідати, Беранже, я прийшов вас провідати.

Беранже. Хто це?

Дудар. Це я, це я.

Беранже. Хто це я?

Дудар. Я, Дудар.

Беранже. А, це ви, заходьте.

[...]

Беранже. Я боюся переродитись.

Дудар. Та заспокойтеся, сядьте. Якщо бігатимете по кімнаті з кутка в куток, це ще більше розхвилює.

Беранже. Так, ваша правда, треба заспокоїтись. *(Сідає.)* Знаєте, я не можу отямитись.

Дудар. Це через Жана, я знаю.

Беранже. Так. І через Жана, звичайно, і через інших теж.

Дудар. Я розумію, ви були вражені вкрай.

Беранже. Самі подумайте, а ви б не були?

Дудар. Зрештою, хай там як, але не слід так переїматися, це зовсім не причина, щоб...

Беранже. Хотів би вас там побачити. Він був моїм найкращим другом. І оце переродження на моїх очах, його лють!

Дудар. Погоджуюся, зрозуміло, що ви були в розпачі. Не думайте про це.

Беранже. Як я можу не думати? Такий людський хлопець, великий оборонець гуманізму! Хто б повірив! Він, саме він! Ми познайомились... ми завжди були знайомі. В мене ніколи б і думки не виникло, що він отак переродиться. Я за нього був певен більш ніж за себе!.. І щоб це в мене на очах!

Дудар. Мабуть, він же ненавмисне робив!

Беранже. Справді, дуже скидалося на таке. Якби ви бачили його стан... Його вигляд...

Дудар. Це тому, що ви випадком зайшли до нього. Якби був хтось інший, усе б відбулося так само.

Беранже. Переді мною, зваживши на колишню нашу близькість, він міг би стриматись.

Дудар. Ви себе маєте центром усесвіту, гадаєте, що всі події зачіпають особисто й вас. Ви ж не всесвітня мішень!

[...]

Знову носорожаче тупотіння, цього разу під рамою вікна на авансцені.

Беранже (підскакуючи). Ось вони знову! Ось вони знову! Ох! Ні, нічого не вдієш, я не можу звикнути. Може, я помиляюсь. Ніби й не хочу, а вони мене так тривожать, що й спати не можу. Пропав сон. Я сплю вдень, коли вже геть виснажусь.

Дудар. Пийте снодійне.

Беранже. Це не вихід. Коли я сплю, мені гірше. Самі кошмари, тільки вони й сняться.

Дудар. Ось що значить усе брати до серця. Признайтесь, що любите себе мучити.

Беранже. Присягаюсь, я не мазохіст.

Дудар. Тоді змиріться з тим, що є, й не переймайтеся. Якщо воно так, то інакше й бути не може.

Беранже. Це ж фаталізм.

Дудар. Це мудрість. Якщо таке сталося, безперечно були якість причини. І це треба розуміти.

Беранже (підводячись). Хай так, але я не хочу з цим миритися.

Дудар. А що ви зробите? Чого сподіваєтесь?

Беранже. Поки що не знаю. Я подумаю. Надішлю листи до газет, напишу маніфести, піду на прийом до мера або, якщо часу не має, до його заступника.

Дудар. Нехай влада сама вживе заходів! Зрештою, я й не знаю, чи маєте ви моральне право втручатись у події. До того ж я й далі думаю, що це несерйозне. Безглуздо, на мій погляд, шаленіти, через те що кільком особам заманулося поміняти шкуру. Їм було погано у власній. Вони ж вільні, це їх лиш обходить.

Беранже. Треба перерубати сам корінь зла.

Дудар. Зло, зло! Пусті слова! Хіба можна знати, де зло, а де добро? Звичайно, вподобання в нас різні. Ви передусім за себе боїтесь. Істина саме в цьому, але ви ніколи не станете носорогом, так, справді, у вас нема покликання!

Беранже. Отакої! Отакої! Якщо влада й наші городяни мислять так, як і ви, то вони не зважаться на дії.

Дудар. Проте ж не просити допомоги за кордоном. Це справа внутрішня, стосується тільки нашої країни.

Беранже. Я вірю в міжнародну солідарність...

Дудар. Теж мені Дон Кіхот! Я кажу це без усякого зла, зовсім не ображаю! Самі знаєте, це ж для вашого добра, вам неодмінно треба заспокоїтись.

[...]

Дудар. Щоб нічого від вас не ховати... це досить смішно, він став носорогом.

Віддалений носорожачий тупіт і ревіння.

Беранже. Носорогом! Пан Папільйон став носорогом! А! Отакої! Отакої! А мені зовсім не смішно! Чом ви зразу цього не сказали?

Дудар. Ви й самі знаєте, настрої у вас був не той... Я не хотів вам казати... не хотів казати, бо, знаючи вас, розумів, що вам смішно не стане, що це вас уразить. Ви ж такі вразливі!

Беранже (здіймаючи руки до неба). Ох! Це... Ох! Це... пан Папільйон! Як його шанували всі.

Дудар. Проте це доводить щирість його перетворення.

Беранже. Він не міг зробити це зумисне, я переконаний, переродження відбулось поза його волею.

Дудар. Звідки вам знати? Важко збагнути потаємні причини людських рішень.

Беранже. Так, надаремне шукати. В нього були приховані комплекси. Йому треба було піти до психоаналітика.

Дудар. Навіть якби було якесь збочення, воно б виявилось. Кожен досягає сублимації як може.

Беранже. Я певен, його просто втягнули.

Дудар. Таке може з кожним трапитись.

Беранже (переляканий). З кожним? Ох! Ні, не з вами, еге ж, не з вами? І не зі мною?

Дудар. Сподіваюсь.

Беранже. Бо коли не хочеш... хіба не так... хіба не так... скажіть? Хіба не так... хіба не так?

Дудар. Авжеж, авжеж...

Беранже (*трохи заспокоївшись*). Все ж я думаю, що пан Папільйон мусив мати більшу відпорну силу. Я гадав, що в нього сильніший характер!.. А до того ж не бачу, який у нього в цьому інтерес, — інтерес матеріальний або моральний...

Дудар. Його вчинок некорисливий. Це ж очевидно.

Беранже. Звичайно. Ця обставина пом'якшує... чи обтяжує? Гадаю, обтяжує, бо якщо він зробив це заради втіхи... Бачите, я переконаний, що Ботар гостро засудив би його поведінку, — і якої він думки, що він каже про свого начальника?

Дудар. Відолашний Ботар, він обурювався, утратив будь-яку міру. Я нечасто бачив, щоб так дратувалися.

Беранже. Гаразд, цього разу я йому нічого не закидаю. Ох! Ботар — це все-таки неабихто. Є голова на плечах. А я так недобре про нього думав!

Дудар. І він про вас теж.

Беранже. Це доводить мою об'єктивність у теперішній ситуації. Та й ви теж ставились до нього неприхильно.

Дудар. Неприхильно... це не те слово. Мушу сказати, що я часто не погоджувався із ним. Мені не подобались його скептицизм, його невіра й підозри. Звичайно, що й цього разу я його аж ніяк не схвалив.

Беранже. Але тепер з інших причин.

Дудар. Ні. Це не зовсім так. Все-таки мої міркування й судження мають більше відтінків, аніж вам здається. Бо насправді Ботар ніколи й не мав об'єктивних і точних аргументів. Повторюю, я аж ніяк не прихильник носорогів, ні, навіть не думайте про це. Просто Ботарові заперечення були, як завжди, хоч і палкі, але занадто простуваті. Його погляди визначає лиш ненависть до зверхників. Отже, тут був комплекс упослідженості, озлобленість. Та й потім, він говорить штампами, а загальники не впливають на мене.

Беранже. Гаразд. Та цього разу — ви тільки не ображайтесь — я цілком згоден із Ботаром. Це чесна людина. Ось і все.

Дудар. Я й не заперечую, але яке це має значення?

Беранже. Так, він чесна людина! А чесну людину нечасто зустрінеш — і не десь у небесах, а таку, що всіма чотирма стоїть на землі, перепрошую, я хотів сказати двома ногами. Я щасливий, що ми з ним однодумці. Коли побачу, привітаю його. Я засуджую пана Папільйона. Його обов'язком було не піддаватися.

Дудар. Які ж ви нетерпимі! Може, пан Папільйон, стільки років живучи сиднем, відчув потребу розслабитись.

Беранже (*іронічно*). А ви занадто терпимі, широка душа!

Дудар. Любий мій Беранже, завжди треба намагатися зрозуміти. Й коли хочеш збагнути явище і його наслідки, то чесність думки спонукає докопатись аж до причин. І цього треба прагнути, бо ми ж мислячі істоти. Повторюю вам, мені це не вдалося, я не знаю, чи вдаватиметься й надалі. В будь-якому разі спочатку треба ставитись прихильно або принаймні нейтрально, виявити нескутість розуму, властиву науковому мисленню. Бо все логічне. Зрозуміти — значить виправдати.

Беранже. Ви скоро станете прихильником носорогів.

Дудар. Ні, аж ніяк. До такого я не дійду. Я лишень намагаюся на все дивитися холодно й прямо. Я хочу бути реалістом. І додаю, що в природному справжнього зла немає. Лихо тим, хто скрізь бачить нечестя. Це властиве інквізиторам.

Беранже. Гадаєте, це природне?

Дудар. А що вже природніше за носорога?

Беранже. Так, але людина, що стає носорогом, — незаперечна ненормальність.

Дудар. Ох! Незаперечна!.. Звідки вам знати...

Беранже. Так, незаперечна ненормальність, абсолютна ненормальність.

Дудар. Як на мене, щось ви дуже самовпевнені. Хіба можна знати, де кінець нормальності й початок ненормальності? Ви можете визначити, що нормальне, а що ненормальне? Ні лікар, ні філософи не можуть розв'язати цієї проблеми. Ви мусили б знати про це.

[...]

Дезі. Я вже ніколи не залишу тебе самого.

Беранже. З тобою я вже не знатиму страху.

Дезі. Я відганятиму його.

Беранже. Ми будемо удвох читати книжки. Я стану ерудитом.

Дезі. А найліпше, коли їх поменшає на вулицях, ми довго гулятимем.

Беранже. Так, узбережжям Сени, в Люксембурзький...

Дезі. І в зоологічний сад.

Беранже. Я буду сміливим і сильним. Я теж тебе боронитиму від усяких причеп.

Дезі. Тобі й боронити не доведеться. Любий, ми нікому не бажаємо зла, і нам теж ніхто лиха не зробить.

Беранже. Часом роблять зло й не прагнучи цього. Або ж дають йому поширитись. Ось дивись, ти не любила цього бідолашу, пана Папільйона. Але казати йому так прямо, що руки в нього шкарубкі, та ще й у той день, коли Беф став носорогом, мабуть, не слід було.

Дезі. Але вони й насправді такі.

Беранже. Звичайно, кохана. Проте ти могла б зауважити йому не так брутально, якимось делікатніше. Він був уражений.

Дезі. Ти гадаєш?

Беранже. В нього є самолюбство, і він цього не виказав. Але, певне, в душі він образився. І це прискорило його рішення. Може, ти б урятувала одну душу!

Дезі. Я не могла передбачити того, що станеться з ним. Він був негречний.

Беранже. А я собі завжди дорікатиму, що не був лагідніший із Жаном. Я ніколи не міг довести йому, наскільки вірна й віддана моя дружба. Я був надто нетолерантний до нього.

[...]

Дезі. Ми відносно кращі, ніж більшість людей. У нас є доброта.

Беранже. Таки правда, ти добра, і я добрий. Таки правда.

Дезі. Годі ми маємо право жити. Це навіть наш обов'язок — удвох, без нікого — бути щасливими, незважаючи ні на що. Винність — небезпечний симптом. Це ознака недоброчесності.

Беранже. Ох! Авжеж, це може привести до такого... *(Показує пальцем на вікна, під якими ходять носороги, на стіну в глибині, де з'являється носорожача голова.)* ... Чимало з них почали саме з цього!

Дезі. Спробуймо надалі не почувати себе винними.

[...]

Беранже *(метнувшись до радіоточки).* Увімкнімо радіо, щоб почути новини.

Дезі. Так, треба знати, яка ситуація, що з нами!

З приймача розлягається ревіння. Беранже швидко повертає вимикач. Радіо змовкає. Проте його чути десь іздалеку як відлуння.

Це вже справді серйозне. Це мені не подобається, я не допущу! *(Тремтить.)*

Беранже *(дуже збуджений).* Спокійно! Спокійно!

Дезі. Вони захопили радіостанцію!

Беранже *(тремтячи, вкрай збуджений).* Спокійно! Спокійно! Спокійно!

Дезі біжить до вікна в глибині, дивиться, потім до вікна спереду, знову дивиться; Беранже робить те саме, але у зворотній послідовності, потім обоє сходяться посеред сцени обличчям одне до одного.

Дезі. Це вже не простий собі жарт. Вони справді серйозно беруться!

Беранже. Всюди тільки вони, самі лиш носороги. Уряд перейшов на їхній бік.

Та сама гра, що й перед цим, Дезі й Беранже бігають до вікон, потім знову сходяться посеред сцени.

Дезі. Вже ніде нікого нема.

Беранже. Ми самі, ми залишилися самі.

Дезі. Саме цього ти й прагнув.

Беранже. Ти цього прагнула!

Дезі. Ти!

Беранже. Ти!

Гармидер уже скрізь. Носорожачі голови вкривають задню стіну. З лівого боку, з правого, всередині будинку чути тупіт і сапання звірини. Всі ці жахливі звуки, однак, ритмізовані, музикальні. Найгучніший тупіт долинає зверху. Зі стелі сиплеться тиньк. Будинок ходить ходором.

Дезі. Землетрус! *(Не знає куди бігти.)*

Беранже. Ні, це наші сусіди, товстошкурі! *(Погрожує кулаком праворуч, ліворуч, навсербіч.)* Та припиніть! Ви нам заважаєте працювати! Так грюкати не можна! Шуміти заборонено!

Дезі. Вони й не чують тебе!

Проте гармидер зменшується й перетворюється на своєрідний музичний супровід.

Беранже *(й сам переляканий).* Моя люба, не бійся. Ми ж разом, хіба ти не зі мною? Хіба тобі мало мене? Я віджену від тебе будь-який страх.

Дезі. Це, мабуть, наша провина.

Беранже. Годі про це думати. Не треба гризот. Почуття винності небезпечне. Живімо нашим життям, будьмо щасливі. Наш обов'язок — бути щасливими. Вони не лихі, ми їм не робимо ніякого зла. Вони не чіпатимуть нас. Заспокойся, відпочинь. Сядь у фотель. *(Веде її до фотеля.)* Заспокойся!

Дезі сідає у фотель.

Хочеш коньяку, щоб збадьоритись?

Дезі. Мені болить голова.

Беранже *(бере пов'язку, яку сам носив перед цим, і пов'язує на голову Дезі).* Кохана, я люблю тебе. Не переймайся, це в них мине. Це минущий порив.

Дезі. У них це не мине. Це остаточне.

Беранже. Я люблю тебе, я нестямно люблю тебе.

Дезі *(знімаючи пов'язку).* Хай буде, що буде. А що, по-твоєму, можна тут зробити?

Беранже. Вони всі збожеволіли. Світ хворий. Усі вони хворі.

Дезі. Вже ж не нам лікувати їх.

Беранже. Як оце жити в одному будинку з ними?

Дезі *(заспокоївшись).* Будьмо розважливі. Треба виробити *modus vivendi*, треба спробувати порозумітися з ними.

Беранже. Вони не можуть нас розуміти.

Дезі. Однак слід спробувати. Іншого виходу нема.

Беранже. А ти їх розумієш?

Дезі. Ще ні. Але ми мусимо спробувати зрозуміти їхню психологію, навчитися їхньої мови.

Беранже. В них нема мови! Послухай... І це ти звеш мовою?

Дезі. А що ти тямиш у цьому? Ти ж не поліглот!

Беранже. Згодом ми поговоримо про це. Спершу треба поснідати.

Дезі. Я не голодна. Це вже занадто. Я не можу далі опиратись.

Беранже. Але ж ти сильніша за мене. Зараз мине твоя пригніченість. Я захоплююся саме твоєю мужністю.

Дезі. Ти вже казав мені це.

Беранже. Ти віриш у мою любов?

Дезі. Авжеж.

Беранже. Я люблю тебе.

Дезі. Любчику, ти повторюєшся.

Беранже. Послухай, Дезі, щось-то ми можемо зробити. В нас будуть діти, в наших дітей теж діти, і з плином часу ми вдвох зможемо відродити людство.

Дезі. Відродити людство?

Беранже. Таке вже робилося.

Дезі. За сивої давнини. Адам і Єва... Вони були дуже сміливі.

Беранже. І ми теж будемо сміливими. Сміливості, зрештою, треба не так уже й багато. І з часом, з терпінням, удвох — ми це зробимо.

Дезі. Навіщо?

Беранже. Ну, ну, трохи сміливості, ну, зовсім трошечки.

Дезі. Я не хочу дітей. Це така морока.

Беранже. А як ти тоді порятуєш світ?

Дезі. Навіщо його рятувати?

Беранже. Ну й питання!.. Зроби це для мене, Дезі. Порятуймо світ.

Дезі. Зрештою, це, може, нас треба врятувати. Це ми, мабуть, ненормальні.

Беранже. Ти мариш, Дезі, в тебе гарячка.

Дезі. Ти хоч бачиш ще когось нашого виду?

Беранже. Дезі, я й чути не хочу, що ти кажеш!

Дезі роздивляється навсебіч, роздивляється носорожачі голови на стінах, у дверях на сходи, понад рампою.

Дезі. Це вони народ. І їм весело. Їм добре в їхній шкурі. По них не видно, що вони божевільні. Вони дуже природні. І вони праві.

Беранже (благально склавши руки перед грудьми і з відчаєм дивлячись на Дезі). Запевняю тебе, Дезі, ми праві.

Дезі. Ну й претензії!

Беранже. Ти добре знаєш, що я правий.

Дезі. Абсолютної правоти нема. Світ правий, а не ти чи я.

Беранже. Ні, Дезі, я правий. Ось і доказ: ти розумієш те, що я кажу.

Дезі. Це ще нічого не доводить.

Беранже. Ось доказ: я люблю тебе, як лиш може чоловік любити жінку.

Дезі. Сміховинний аргумент!

Беранже. Я вже не збагну тебе, Дезі. Кохана, ти вже не знаєш, що й говориш. Любов! Любов, та ж любов...

Дезі. Мені трохи соромно того, що ти називаєш любов'ю, отого кволого почуття, тієї чоловічої слабості. Та й жіночої. Це й порівнятися не може із жагою й надзвичайною енергією, якою аж пашать оті істоти навколо нас.

Беранже. Енергії? Ти хочеш енергії? На, ось тобі енергія! (Дає їй ляпаса).

Дезі. Ой! Я б ніколи не повірила! (Обм'якає у фотелі.)

Беранже. Ох! Пробач мені, кохана, пробач! (Хоче поцілувати її, вона ухиляється). Пробач мені, кохана, я не хотів. Я не знаю, що на мене найшло, як я міг так не стриматись!

Дезі. Дуже просто: в тебе вже нема аргументів.

Беранже. Гай-гай! За кілька хвилин ми вже чверть віку вкупі прожили.

Дезі. І мені тебе жаль, бо я розумію тебе.

Беранже (поки Дезі плаче). Хай, безперечно, я не маю вже аргументів. Ти їх вважаєш сильнішими за мене, може, сильнішими й за нас.

Дезі. Безперечно.

Беранже. Нехай, але всупереч усьому я присягаюсь, що не поступлюсь, я не відкинусь.

Дезі (підводиться, йде до Беранже, обіймає його за шию). Відденький мій, я боронитимусь із тобою до самого кінця.

Беранже. А ти зможеш?

Дезі. Я дотримаю слова. Вір мені.

Долинає гармидер, уже мелодійний.

Вони співають, ти чуєш?

Беранже. Вони не співають, а ревуть.

[...]

Беранже. Вони огидні!

Дезі. Я не хочу, щоб про них говорили погано. Мені боляче.

Беранже. Пробач. Не сваритися ж нам через них.

Дезі. Вони божественні.

Беранже. Перебільшуєш, Дезі, придивися добре.

Дезі. Любий мій, не будь ревнивим. І пробач мені теж. *(Знову підходить до Беранже й хоче поцілувати.)*

Тепер уже Беранже ухиляється.

Беранже. Бачу, що думки в нас зовсім різні. Вже краще не сперечатися.

Дезі. Ти не будь таким вузьколобим.

Беранже. Не будь дурною.

Дезі *(до Беранже, що повернувся до неї спиною. Він дивиться в дзеркало, розглядає себе).* Спільне життя вже неможливе.

Беранже й далі розглядає себе в дзеркалі, вона поволі підходить до дверей, кажучи:

Він недобрий, справді, він недобрий. (І виходить, видно, як вона повільно спускається сходами.)

Беранже *(все дивлячись у дзеркало).* Я не такий уже бридкий як чоловік. Хоч і не красень. Дезі, вір мені! *(Обертається.)* Дезі! Дезі! Дезі, де ти? Ти не зробиш цього! *(Біжить до дверей.)* Дезі! *(Вибігши на сходовий майданчик, перехиляється через поренчам)* Дезі! Піднімісь! Повернися, мила моя Дезі! Ти навіть не снідала! Дезі, не залишай мене самого! А що ти мені обіцяла! Дезі! Дезі! *(Припиняє гукати, з відчаєм махнувши рукою, повертається до кімнати.)* Ясна річ. Не порозумілися. Подружжя, де згоди нема. Й тому таке неміцне. Але чому вона пішла, нічого не пояснивши? *(Розглядається по кімнаті.)* Не написала мені й слова. Так не роблять. Тепер я зовсім самотній. *(З люттю, але ретельно зачиняє двері на ключ.)* Я вам не дістанусь. *(Ретельно зачиняє вікна.)* Мене ви не схопите. *(Звертається до всіх носорожачих голів).* Я з вами не піду, я вас не розумію! Я зостануся тим, ким є. Я ж людина. Людина. *(Сідає у фотель).* Становище абсолютно нестерпне. Якщо вона пішла, то це моя провина. Я був усім для неї. Що з нею станеться? Ще одна людина на совісті. Мені ввижалося лихо, і воно таки сталося. Бідне дитя, загублене в світі потвор! Ніхто мені не допоможе знайти її, ніхто, бо нема вже нікого.

Знову ревіння, шалений тупіт, хмари пилюки.

Я не хочу їх чути. Я ватою заткну собі вуха. *(Затикає ватою вуха і говорить до себе у дзеркало).* Нема іншого виходу, крім переконувати їх, — переконувати в чому? А зворотні мутації відбуваються? А й справді, є мутації назад? Це була б геркулесова робота, понад мою силу. А перш ніж

переконувати їх, треба говорити з ними. А щоб говорити з ними, треба вивчити їхню мову. Чи хай вони вивчать мою. Але якою мовою я говорю? Яка в мене мова? Чи вона французька? І хіба французька саме така? І чому вона французька? Якщо хочеться, можна й так назвати, ніхто й не заперечить, я один розмовляю нею. Що я сказав? Чи я розумію себе, хіба я розумію себе? *(Виходить на середину кімнати.)* А якщо, як казала мені Дезі, вони все-таки праві? *(Повертається до дзеркала.)* Людина не потворна, людина не потворна! *(Вдивляється, гладячи себе рукою по обличчю.)* Ну й сміхота! Кого ж я нагадую? Кого? *(Метнувся до шафи, витягає фотографії, роздивляється їх.)* Фотографії! Хто вони, ці люди? Пан Папільйон чи, може, Дезі? А ось це Ботар, чи Дудар, чи Жан? Або, може, я? *(Знову метнувся до шафи, витягає звідти дві чи три картини.)* Так, я впізнав себе, це я, це я! *(Чіпляє картини на задню стіну збоку від носорожачих голів.)* Це я, це я.

Коли він повішав картини, видно, що там зображено старого, гладку жінку, ще якогось чоловіка. Потворність портретів контрастує з носорожачими головами, що вже просто гарні.

(Відходить, щоб роздивитися картини.) Я бридкий, я бридкий. *(Знімає картини, люто жбурляє їх на землю, йде до дзеркала.)* А вони гарні. Я завинив! О! Як би я хотів стати таким, як вони! Шкода, нема в мене рогу! Ну й бридке це пласке чоло. А мені б згодився один чи два, щоб підтягнути мої обвислі риси. Мабуть, вони виростуть, я вже не буду соромитись, зможу приєднатися до них. Але нічого не росте! *(Дивиться на долоні.)* В мене м'які руки, а чи зашкарубнуть вони? *(Скидає піджака, розхристує сорочку, розглядає свої груди в дзеркалі.)* В мене гладенька шкіра. А тіло яке білюще й волохате! Як би я хотів мати міцну, чудову темно-зелену шкуру, бути, як вони, не мати волосся, одягу й усякого сорому! *(Прислухається до ревіння.)* А співи їхні чарівні, трохи зарізкі, та все ж чарівні! Якби я й сам міг отак. *(Намагається імітувати їх.)* А-а... А-а... Б-р-р! Ні, це не те. Спробуймо ще, гучніше! А-а... А-а... Б-р-р! Ні, ні, це не те, а щось безмірно кволе, сили зовсім не відчувається! Я не можу ревіти, лиш кричу. В мене совість була нечиста, тож треба було вчасно піти за ними. А тепер запізно! Шкода, я потвора, я потвора. Шкода, я ніколи не стану носорогом, ніколи, ніколи! Я вже не можу переродитись. Я так хочу, дуже хочу, але я не можу. Я вже не можу дивитися на себе. *(Повертається спиною до дзеркала.)* Який я бридкий! Лихо тим, хто хоче зберегти свою оригінальність! *(Раптом підскакує.)* Ну тим гірше! Я боронитимусь проти всіх! Мій карабін, де мій карабін?! *(Повертається обличчям до зображень носорогів на стіні й кричить.)* Проти всіх я боронитимусь! Я остання людина і буду нею до самого кінця! Я не здамся!

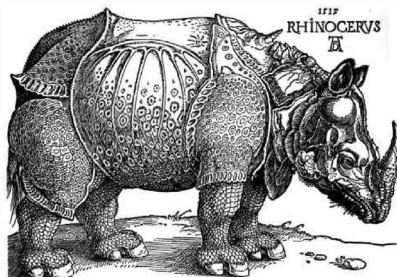
Завіса.

ДЖЕРЕЛО: Йонеско Ежен. Носороги / Зарубіжна драма
XX сторіччя. — Київ, 2003

ЧИТАЄМО, РОЗМІРКОВУЄМО, ОБГОВОРЮЄМО...

1. Яке враження викликало у вас прочитане?
2. Поясніть, як ви розумієте назву п'єси. Подумайте, чому багато перекладачів цього твору відходять від оригінальної назви «Носоріг» і використовують множину цього слова.
3. Розкажіть, які устої панують у провінційному містечку, описаному в п'єсі.
4. Знайдіть у тексті та зачитайте, як мешканці міста реагують на затоптаного носорогами kota. Чи вірите ви в їхню щирість і чому?
5. Проаналізуйте, як на появу носорогів реагують різні мешканці міста.
6. Подумайте, чому люди не хочуть вірити в появу носорогів. Чому вони не замислюються про причини цього явища? Свою відповідь аргументуйте.
7. Прослідкуйте за текстом, як у діалогах Жана й Беранже відображаються їхні світогляд і риси характеру.
8. Як ви можете пояснити погляди Жана, що носорогом бути краще, ніж людиною. Розкрийте підтекст цього протиставлення.
9. За допомогою яких художньо-виражальних засобів автор підкреслює масштаби «оносороження» та жахливі наслідки цього явища? Наведіть конкретні приклади з тексту твору.
10. Обґрунтуйте, що допомогло головному герою залишитися людиною.
11. Ежен Йонеско зізнався, що поштовхом до написання «Носорогів» послужила масова істерія фашизму, яка панувала в європейському суспільстві в кінці 30-х років ХХ століття. Як ви думаєте, чи обмежується ідейний зміст п'єси її антифашистською спрямованістю? Аргументуйте свою відповідь.
12. Ознайомтеся з інформацією, розміщеною в рубриці «У творчій майстерні письменника». Прокоментуйте висловлювання драматурга про свою п'єсу.
13. Поясніть, як ви розумієте фінал п'єси.

Альбрехт Дюрер. Носорог (1515)

У творчій майстерні письменника

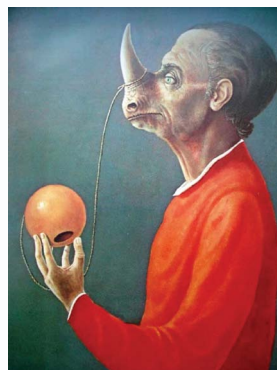
ЕЖЕН ЙОНЕСКО ПРО СВОЮ П'ЄСУ

[...] «Носоріг», звичайно, антифашистська п'єса, але це ще і п'єса, спрямована проти всіх видів колективної істерії і проти тих епідемій, що виряджаються в одягу різних ідей і розумності... Прихильники всіх доктрин, як справа, так і зліва, дорікали автору за те, що він змінив інтелектуалам, зробивши свого головного героя таким собі простаком... Я хотів тільки показати всю нісенітницю цих жахливих ідеологічних систем, те, до чого вони приводять, як вони заражають людей, обдурюють їх, а потім заганяють у рабство.

[...] Власне кажучи, моя п'еса — навіть не сатира: вона досить об'єктивний опис процесу зростання фашизму, зародження тоталітаризму, який посилює свій вплив у світі, поширюється все ширше, завойовує все більші простори, перетворюючи світ цілком і повністю, в чому і полягає суть тоталітаризму. П'еса повинна простежувати й позначати етапи такого феномену.

[...] Особисто я побоююся ідеологій, які ось уже роки тридцять тільки і роблять, що насаджують оносороження, тільки і роблять, що за допомогою філософії породжують у людях колективну істерію, жертвою якої час від часу опиняються цілі народи. Хіба не ідеологи винайшли нацизм?

[...] Мене вражає успіх цієї п'еси. А чи розуміють її люди так, як слід? Чи розпізнають у ній той жахливий феномен омасовлення, про який я веду мову?

Станіслав Лепрі.
Носорог

ЗІ СКАРБНИЦІ ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНОЇ ДУМКИ

Йонеско б'є і знищує, щоб виміряти те, що звучить порожнечою, зробити мову предметом театру, майже персонажем, зробити так, щоб вона викликала сміх, діяла як механізм, а це означає — вдихнути безумство в найбальніші стосунки, зруйнувати основи суспільства.

Мішель Корвен, французький критик

З надзвичайною майстерністю Йонеско вибудовує художню ситуацію, що в ній, з одного боку, постає водночас і елегантна, і моторошна алегорія такого катастрофічного «омасовлення» людей, а з другого, їхня вперта спроба — або не помічати цієї катастрофи, або одразу ж, у кращих конформістських традиціях, пристосуватися до неї. «Носороги» подають феномен стадності ніби у подвійній експозиції — тут і неухильне перетворення людей на нелюдей, але тут і їхнє намагання заплющити очі на таке перетворення.

Вадим Скуратівський, український мистецтвознавець, історик

...на мій погляд, це п'еса проти товстошкірості. І ця тема може бути розкрита як у політиці, так і в приватному житті, так і на кожному робочому місці.

Андрій Приходько, український театральний режисер

Мистецькі передзвони

Твори Ежена Йонеско з успіхом ставилися на театральних сценах у різних куточках світу, зокрема і в Україні. Так, з 2014 року з незмінним аншлагом ця п'еса в перекладі відомого сучасного Петра Тарашука йде на сцені Національного академічного драматичного театру імені І. Франка в постановці Заслуженого діяча мистецтв Андрія Приходька.

Поєднуючи істини всього світу

Постмодернізм — це така світова культурна ситуація, від якої нікуди не подітися, тому всі ми є постмодерністами.

Юрій Андрухович, український письменник

ПРО ПОСТМОДЕРНІЗМ ЯК ОДНЕ З НАЙЯСКРАВШИХ МИСТЕЦЬКИХ ЯВИЩ

На межі ХХ–ХХІ століть у суспільстві відчувається вичерпаність культурних традицій минулого. Система звичних цінностей швидко руйнується, а усталені норми й стереотипи поведінки зникають. Людина знов, як і на початку ХХ століття, залишається сам на сам з усіма проблемами суспільства. Падіння «залізної завіси» на пострадянському просторі, руйнування Берлінської стіни в Німеччині — ці та інші демократичні процеси принесли не тільки довгоочікувану свободу в суспільство, а й певну розгубленість звичайній людині, яка на очах втрачала ті орієнтири й ідеали, за якими вона жила раніше.

Культурну ситуацію цього періоду можна схарактеризувати як *культурний хаос*. Ціннісні орієнтири в суспільстві переплуталися настільки, що в єдиному просторі почали співіснувати іноді абсолютно несумісні речі. «Високе» та «низьке» час від часу замінялися одне одним.

Рубіж 1990–2000-х років став періодом справжнього розквіту *масової культури*, за допомогою якої людству подекуди нав'язуються певні стереотипи. «Масова культура — це мрія, що стала кітчем», — слушно зауважив відомий німецький філософ Вальтер Беньямін. Тобто твори масової культури не потребують особливих зусиль для сприйняття, для них характерні поганій смак і банальність.

Водночас поняття масової культури не завжди є синонімом чогось низькопробного. Так, у 1970–1990-і роки на Заході виникла «*middl cult*» — культура середнього класу, культура менеджерів, так званих «білих комірців», яка висуває високі вимоги до продукції масової культури.

Дедалі більше зростає і роль інформації в сучасному світі. Змінюється не тільки кількість інформації, а і її форма презентації. Сьогодні можна говорити про тотальну *візуалізацію* інформації. Стрімке поширення інтернету надає можливість швидкого отримання великої кількості інформації за короткий проміжок часу. З появою інтернету виникає новий вид художньої творчості — *медіамистецтво*, що засноване на комп'ютерних мережевих і медіатехнологіях. Митці використовують Всесвітню павутину як віртуальний виставковий майданчик, що є альтернативним до традиційних музеїв і галерей. Спробувати свої сили в таких медіапроектах мають змогу не лише професіонали, а й кожна творча людина, яка володіє комп'ютерними технологіями і якій є що сказати та показати своїм сучасникам.

Через усе, що так стрімко обрушилося на людину, вона переживає справжній **«інформаційний шок»**.

У таких змінених культурних умовах розвивається й література межі ХХ—ХХІ століть, для якої характерні:

- ❖ пошуки нових форм осмислення дійсності;
- ❖ роздуми про роль творчої особистості в цьому перенасиченому інформацією світі;
- ❖ прагнення до більшої достовірності, до документалізму;
- ❖ розмитість меж між «високою» та «масовою» літературою.

Безумовною домінантою в літературі цього періоду стає **постмодернізм**. У буквальному сенсі цього слова «постмодернізм» — це те, що приходить після епохи модернізму й пов'язано з переосмисленням минулих тенденцій у культурі.

Постмодернізм (від лат. слова *post* — «після» і модернізм) — сукупна назва художніх тенденцій, що особливо чітко були виявлені в 1960–1970-і роки та характеризуються радикальним переглядом позицій модернізму й авангардизму.

Постмодернізм став формою протесту проти звичних цінностей. Відомий український філософ Мирослав Попович зазначав: *«Постмодернове гасло полягає в тому, що я не хочу, не змиряюся з цією реальністю. “Я не хочу, щоб так було, і все!” Оце, власне кажучи, те, що може об'єднувати дуже різні за своїм характером постмодернові течії»*.

Основними естетичними категоріями для постмодерністів стають **фрагментарність, заперечення канонів, неоднозначність** тощо. Важливою рисою постмодерністської естетики була й **відмова від поняття «вічні цінності»**. Теоретики постмодернізму розглядали їх як такі, що стримують творчість автора.

При цьому провідною стає ідея «смерті автора». Зокрема, французький учений Ролан Барт уводить поняття **скриптора**. Таким чином, письменник проголошується мертвим, тобто не здатним створити щось нове, він лише цитує інші тексти, що були написані до нього, а зміст, душу в художній твір вдихає не автор, а читач.

Поняття *художній твір* постмодерністи замінили поняттям *текст*. Так, французька дослідниця болгарського походження **Юлія Кристева** увела поняття **інтертекстуальність**, що означає «діалог текстів», тобто включення в текст фрагментів, цитат з інших текстів.

Інтертекстуальність (від фр. *intertextualite* — міжтекстовість) — художній прийом, що полягає у відтворенні в тексті художнього твору конкретних літературних явищ інших творів або явного наслідуванні стилів інших письменників, літературних шкіл і напрямів.

Однією з найважливіших ознак інтертекстуальності є те, що вона розмиває традиційні межі між мистецтвом і реальністю.

Постмодерністи у своїх творах відмовляються від тлумачення реальності як певної визначеності, що може бути логічно пояснена. Вони відмовляються і від поняття *характер*, оскільки характер людини може бути пояснений умовами його формування. Письменники-постмодерністи не прагнуть до пошуків істини, заперечуючи саме існування істини. Жодне явище, на думку постмодерністів, не може бути розтлумачено однозначно.

Для літератури постмодернізму характерні також так звані *симулякри* (від лат. *simulo* — «робити вигляд, прикидатися») — «копії», що не мають оригіналу в реальності, репрезентація чогось, чого насправді не існує. Варто зазначити, що для постмодерністської літератури будь-яка реальність фіктивна, вона залежить від поглядів на неї.

Отже, серед головних рис постмодернізму слід звернути увагу на такі, як:

- ❖ визнання умовності будь-яких ідей і настанов;
- ❖ відмова від зображення реальної дійсності;
- ❖ відсутність позитивного героя;
- ❖ прагнення автора до повної свободи самовираження;
- ❖ заперечення канонів;
- ❖ експерименти зі стилем та формою.

Таким чином, література постмодернізму виражає особливе постмодерністське світосприйняття й пов'язана із зародженням літератури нового типу — літератури «третього тисячоліття», що значно відрізняється від класичних творів красивого письменства.

Серед найяскравіших представників постмодерністської прози доцільно звернути увагу на творчість італійця **Умберто Еко**, англійця **Джона Фаулза**, серба **Мілорада Павича**, аргентинця **Хуліо Кортасара**, американця **Джозефа Хеллера**, італійця **Італо Кальвіно**, німця **Патріка Зюскінда**, австрійця **Крістофа Рансмайра**, франко-чеського письменника **Мілана Кундера** та інших.

Сучасна світова література настільки різнобарвна, настільки незвична й нетрадиційна, що сьогодні й у літературознавчій науці, й серед шанувальників постмодерністського письменництва не стихають дискусії щодо її існування та подальших шляхів розвитку.

На сторінках цього розділу підручника ми пропонуємо вам докладніше дізнатися про твори літератури постмодернізму.

1. Схарактеризуйте культурну ситуацію, що склалася в історії людства наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття.
2. Поясніть, як ви розумієте, що таке масова культура. Розкажіть, яку функцію виконує масова культура в сучасному суспільстві.
3. У класі проведіть дебати на тему «Масова культура: “за” чи “проти”?».
4. Розкрийте, що таке медіамистецтво. Наведіть приклади відомих вам творів медіамистецтва.
5. Розкажіть, які тенденції характерні для літератури межі ХХ–ХХІ століть.
6. Підготуйте мультимедійну презентацію, присвячену зарубіжному письменнику-постмодерністу (на ваш вибір), і представте її у класі.
7. Прокоментуйте інформаційний плакат на тему «Постмодерністське мистецтво», створений на основі роботи «Human Snake» відомого німецького художника-постмодерніста **Зігмара Польке**.

Мистецькі передзвони

У сучасному суспільстві розширюються форми презентації мистецтва. Сьогодні з багатьма його творами ми можемо ознайомитися не тільки в музеях і на виставках, а навіть безпосередньо на вулицях міста. Стати співучасниками розвитку мистецтва сьогодні ми можемо завдяки новим цифровим технологіям, які використовують сучасні митці. Так, наприклад, багатьом з нас подобаються різноманітні лазерні шоу, іноді ми можемо спостерігати із зацікавленням за відеорядом, що представлений на екранах великих міст, або із захопленням роздивлятися мурали чи всілякі витвори графіті на вулицях.

Яскравою сторінкою сучасного світового мистецтва став «відео-арт». «Відео-арт» — це мистецтво, що для відображення художньої концепції митця використовує можливості відеотехніки, комп'ютерного й телевізійного зображення. Воно виникло на знак протесту проти масової культури, найвище уособлення якої — телебачення. Так, наприклад, один із засновників відео-арту **Вольф Фостель** влаштував ексцентричні міні-вистави, на яких телевізори закидали кремовими тортами, обв'язували колючим дротом й урочисто ховали. Інший відомий американо-корейський художник **Нам Чжун Пайк** створив моделі живих істот з головою, руками й тулубом із моніторів різного розміру з відповідними зображеннями.

Хуліо Кортасар
Julio Cortazar
(1914–1984)

Для мене неможливо жити, не граючи.
Писати для мене — означає грати.

Хуліо Кортасар

Переклад з іспанської Юрія Покальчука

МЕНАДИ¹

Поклавши мені надруковану на кремовому папері програму, дон Перес провів мене на моє місце. Дев'ятий ряд, трохи праворуч: ну що ж, чудова акустична повага! Театр Корона² я знаю: примх у нього більше, ніж у жінки-істерички. Скільки разів попереджав я приятелів — не беріть квитків у тринадцятий ряд: там повітряний колодязь, і туди не долинає музика. І не сідайте з лівого боку в бельєтажі, бо буде достоту як у флорентійському Театро комунале: деякі інструменти ніби віддаляться від решти оркестру і поплинуть у повітрі. Скажімо, флейта може залунати за три метри від нас, а весь оркестр, як і годиться, залишиться на сцені. Все це потішно, але приємного мало.

Я зазирнув у програму — «Сон літньої ночі»³, «Дон Жуан»⁴, «Море»⁵ і «П'ята симфонія». Ну як тут не усміхнутися. Ах, Маестро, старий лис, знову у вашій програмі концерту безсоромна естетична сваволя, але... вона прикриває чудове психологічне чуття, спільну рису всіх режисерів, концертних знаменитостей та організаторів вільної боротьби. Тільки з нудьги можна припахтатися на концерт, де після Штрауса дають Дебюссі і тут же, слідом, — Бетховена, від такого аж голова тріщить. Проте Маестро знав свою публіку. Репертуар був розрахований на завсідників театру Корона, а вони — люди без претензій і віддають перевагу перед гарним, але новим, поганому та звичному й знайомому. Нічого нестравного і такого, що порушує їхній спокій. З Мендельсоном

¹ Менади, або вакханки, — німфи, які супроводжували бога Діоніса в його мандрях і походах. Іншими словами, «вакханка» — жінка, нестримна у проявах своєї пристрасті.

² Театр «Корона» — ймовірно, Кортасар має на увазі оперний театр у Буенос-Айресі «Колон» («Колумб»). Цей театр згадується в багатьох творах Кортасара.

³ «Сон літньої ночі» — увертюра німецького композитора Ф. Мендельсона (1809–1847) до однойменної комедії В. Шекспіра.

⁴ «Дон Жуан» — симфонічна поема німецького композитора Р. Штрауса (1864–1949).

⁵ «Море» — твір французького композитора К. Дебюссі (1862–1918).

їм буде легко і просто, потім «Дон-Жуан», такий щедрий, округлий, усі мелодії — в пам'яті, можна наспівати будь-яку. Дебюссі — інша річ, з Дебюссі вони відчують себе людьми мистецтва: не кожен розуміє його музику. А потім головна страва — Бетховен, добрячий звуковий масаж, ось так доля стукає в двері¹, ах, цей глухий геній, перемога і її символ — літера «V»². А далі — далі бігом додому, завтра справ сила-силенна.

Я справді відчував велику симпатію до Маестро за те, що він приніс гарну музику до нашого незнайомого з мистецтвом міста, де якихось десять років тому не йшли далі «Травіати»³ та увертюри до «Гуарані»⁴.

Маестро потрапив до нас по контракту, укладеному з одним метким імпресаріо, і от створив оркестр, який по праву може вважатися першорядним. Помалу в його репертуарі з'явилися Брамс, Малер, імпресіоністи, за ними Штраус, Мусоргський... Попервах власники лож невдоволено бурчали, і Маестро врешті згорнув вітрила, розбавивши концертні програми уривками з опер. З часом навіть Бетховена, котрого він спершу підносив обачно, винагородили тривалими оплесками; ну і скінчилося тим, що Маестро аплодували за все поспіль, а то й просто за вихід на сцену, ось як зараз, коли його поява викликала небачений вибух захвату. Взагалі на початку концертного сезону слухачі щедри на оплески і долоней не шкодують, ляпають з особливим смаком, а до того ж — всі до єдиного обожнювали Маестро, котрий, як завжди недбало, навіть сухувато вклонився публіці, швидко відвернувся до оркестрантів і зразу став чимось подібний до піратського ватажка. Ліворуч від мене сиділа сеньйора Джонатан, з якою я мало був знайомий, але чув, що вона меломанка. Зашарівшись, вона звернулася до мене:

— Ось! Ось людина, котра досягла того, чого мало хто досягає! Він створив не тільки оркестр, але й нас, публіку! Хіба це не чудово?

— Авжеж, — погодився я, як завжди готовий, погодився я.

— Іноді мені здається, що він повинен диригувати обличчям до публіки, адже ми до певної міри теж його музиканти.

— Мене, мабуть, не враховуйте, — сказав я. — Хоч як сумно, але в моїй голові вельми невиразні уявлення про музику. Ця програма, наприклад, мені здається просто жахливою. А втім я, напевне, помиляюся.

Сеньйора Джонатан глянула на мене осудливо і одразу ж відвернулася, але її природна люб'язність узяла гору, і мені довелося вислухати розлоге пояснення.

— До цієї програми включені справжні шедеври. І вона, між іншим, складена за листами його шанувальників. Хіба ви не знаєте, що сьогодні у Маестро срібне весілля з музикою? А те, що оркестрові минає п'ять років? Зазирніть у програму, там на звороті дуже тонка стаття професора Паласіна.

Я прочитав статтю професора Паласіна в антракті, після Мендельсона і Штрауса, що викликали бурю овацій на честь Маестро. Прогулюючись по фойє, я кілька разів задумався над питанням: чи заслуговує виконання обох

¹ Доля стукає в двері — початок першої частини П'ятої симфонії Бетховена.

² Перемога і її символ — літера «V» — іспанською слово «перемога» (*victoria*) починається латинською літерою V, що збігається з римською цифрою V (п'ять).

³ «Травіата» — опера італійського композитора Дж. Верді (1813–1901).

⁴ «Гуарані» — опера-балет бразильського композитора К.-А. Гомеса (1836–1896).

речей такого виплеску бурхливих почуттів і чому сьогодні так шаленіє публіка, яка взагалі, за моїми спостереженнями, не вирізняється особливою великодушністю? Але кожен ювілей — це брама, розкрита для людської глупоти, і сьогодні прибічники Маестро зовсім втратили над собою владу. В барі я зіткнувся з доктором Епіфанією та його родиною — довелося змарнувати на них кілька хвилин. Дочки Епіфанії — зашарілі, збуджені — оточили мене і наввипередки закудкудакали (вони взагалі скидалися на пернатих різної породи). Мендельсон був просто божественний, не музика, а оксамит, найтонший шовк, і в кожній ноті — неземний романтизм. Ноктюрн? Ноктюрн можна слухати до кінця життя, а скерцо — зіграно руками феї. Бебі більше подобався Штраус — у ньому і справжня сила, це істинно німецький Дон-Жуан, а від тромбонів і валторн у неї бігали мурашки по тілу — я чомусь сприйняв ці слова в їхньому буквальному значенні. Доктор, поблажливо посміхаючись, слухав нас.

— Ох, молодь, молодь! Зразу видно, що ви не чули французького піаніста Ріслера і не знаєте, як диригував німецький композитор фон Бюлов... То був час!

Дівчата розсердилися. Росаріо сказала, що нинішні оркестри куди ліпші, ніж п'ятдесят років тому, а Беба рішуче перепинила батькову спробу засумніватися і у виняткових якостях Маестро.

— Авжеж, авжеж, — погодився доктор Епіфанія. — Я й сам вважаю, що сьогодні він геніальний. Скільки вогню, яке піднесення! Мені давно не траплялося так плескати в долоні...

Доктор Епіфанія з гордістю простягнув мені долоні, дивлячись на які, подумаєш, що він щойно витискав ними цукор з буряків. Дивно, але в мене склалося інше враження — мені навіть здавалося, що Маестро не в ударі, що у нього, мабуть, поболіє печінка, що він, як кажуть, не викладається, а стриманий і нуднуватий. І певне, я був єдиним у театрі Корона, хто так думав, бо Кайо Родрігес, наздогнавши мене, мало не збив мене з ніг.

— «Дон-Жуан» — блиск! А Маестро — дивовижний диригент, — заволав він. — Ти пам'ятаєш те місце в скерцо Мендельсона, ну, просто справжній перегук гномів, а не оркестр!

— Знаєш, — сказав я, — почути б спершу цей перегук гномів!

— Не клей дурня, — огризнувся Кайо, і я бачив, що він щиро обурений.

— Невже ти не спроможний вловити себе! Наш Маестро — геній, і сьогодні він перевершив самого себе, ясно? По-моєму, ти даремно прикидаєшся тупим.

В цю хвилину нас наздогнала Гільєрміна Фонтан, яка слово в слово повторила те, що наплели доньки Епіфанії, а потім вони з Кайо проникливо дивилися одне на одного зі слізьми на очах, розчулені співзвучністю своїх захватів, стихійним братством, від якого добрішають на якусь хвилину людські душі. Я дивився на них, нічого не розуміючи, силкуючись осмислити причини цього захвату. Ну, припустімо, я не щовечора ходжу на концерти і на відміну від них можу іноді сплутати Брамса з Брукнером або навпаки, що в їхньому колі розцінять як невибачне невігластво. І все ж ці запалені обличчя, ці спітнілі шиї, готовність аплодувати де завгодно — в фойє чи посеред вулиці, — все це наводило мене на думку про атмосферні впливи, про вологість повітря, про сонячні плями, одне слово, про ті речі, що відбиваються, безперечно, на поведінці людини. Пригадується, я навіть подумав, чи немає, бува, в залі

якогось дотепника, який вирішив повторити знаменитий дослід доктора Окса¹, щоб розпалити всю цю публіку. Гільєрміна урвала мої роздуми, сіпнувши мене за руку (ми були мало знайомі).

— А зараз — Дебюссі, — прошепотіла вона, дуже збуджена. — Мереживна гра води, «La mer»².

— Щасливий буду це почути, — сказав я. — Уявляєте собі, як пролунає «Море» у нашого Маестро!

— Бездоганно, — зронив я, дивлячись на неї пильно, щоб простежити, як вона поставиться до мого зауваження.

Ошукавшись у мені, Гільєрміна одразу ж повернулася до Кайо, який ковтав содову, ніби спраглий верблюд, і обоє побожно заглибились у передчування того, якою буде друга частина «Моря» і якої нечуваної сили сягне Маестро у третій частині. Я вирішив прогулятися по коридорах, а потім вийшов у фойє. Мене зворушував і водночас дратував цей несамовитий захват усієї публіки після першого відділення... Гучне дзиччання розворушеного вулика було по моїх нервах — я сам раптом розхвилювався і навіть подвоїв свою звичайну порцію содової води. До деякої міри мені було прикро, що я не беру участі в цьому дійстві, а натомість, на манір ученого-ентомолога, спостерігаю за всім збоку. Але що вдієш! Таке трапляється зі мною скрізь і всюди, і я навіть користаюся цією здатністю, щоб не зв'язуватися всерйоз ні з чим у житті.

Коли я вернувся в партер, усі вже сиділи по своїх місцях, і мені довелося підняти весь ряд, щоб дістатися до мого крісла. Щось було смішне в тому, що нетерпляча публіка розсілася по своїх місцях раніше, ніж оркестранти, які зараз стурбовано, ніби знехотя, виходили на сцену. Я глянув на гальорку і на балкони — суцільна чорна маса, ніби мухи в банці від чогось солодкого. В партері то тут, то там спалахували і гасли вогники — то меломани, що принесли з собою партитури, перевіряли свої ліхтарики. Коли величезна центральна люстра почала поволі тьмяніти в чимраз густішу пільму, назустріч Маестро, який вийшов на сцену, покотилися оплески. Я подумав, що ці звуки, які дедалі сильнішали, ніби відтісняючи світло, і змусили включитися одне з моїх п'яти почуттів, тоді як інше дістало змогу перепочити. Ліворуч від мене завзято плескала в долоні сеньйора Джонатан. І не одна вона — весь ряд поспіль. Але попереду, навскіс, я помітив чоловічка, який сидів зовсім нерухомо, ледь схиливши голову. Сліпий? Авжеж, сліпий, я навіть уявив відблиски світла на його білому полірованому ціпку і ще ці непотрібні окуляри. Лише ми удвох у цілій залі не аплодували, і, зрозуміло, мене зацікавив цей сліпий чоловік. Мені нестримно хотілося підсісти до нього, поговорити. Адже той, хто не аплодував цього вечора Маестро, справді був вартий уваги. Попереду несамовито відбивали собі долоні доньки Епіфанії, та й він сам не відставав від них. Маестро недбало кивнув публіці, звів очі вгору, звідки, немов на величезних роликах, скочувався гуркіт, врізаючись в оплески партеру і лож. Мені здалося, що в Маестро чи то допитливий, чи то стурбований вигляд обличчя, — його досвідчений слух, мабуть, уловив, що сьогодні на його ювілейному концер-

¹ ...знаменитий дослід доктора Окса — йдеться про 7 розділ повісті Ж. Верна «Фантазії доктора Окса». У цьому творі розповідається про дослід з киснем, які проводить учений Окс; у 7 розділі дія відбувається в міському театрі, де і музиканти, і публіка під впливом чистого кисню перебувають у стані сильного збудження.

² «Море» (фр.).

ті публіка поводить ся якось незвично. «Море» також викликало овацію, і не менш захоплену, ніж Ріхард Штраус, що цілком зрозуміло. Я й сам не встояв перед звуковими розкотами фіналу та оплесками і ляпав до болю в долонях. Сеньйора Джонатан плакала.

— Грандіозно, — прошепотіла вона, повернувши до мене зовсім мокре обличчя, ніби в рясних краплях дощу. — Ну просто незбагненно!

Маестро то зникав, то з'являвся, був, як завжди, елегантний і злітав на диригентську підставку з легкістю, що нагадувала рухи розпорядників на аукціонах. Він підняв своїх музикантів, і у відповідь з подвоєною силою прокотилися нові оплески і нові «браво!» Сліпий, що сидів праворуч від мене, теж аплодував, але дуже скупко, бережучи долоні, — мені було дуже приємно спостерігати, з якою стриманістю він, увесь підібраний, навіть відсторонений (голова похнюплена), підтримує цей вибух ентузіазму. Безконечні «браво!» — звичайно вони лупають вряди-годи як вираз чистієї особистої думки, — неслися звідусіль. Спершу оплески не були такі бурхливі, як у першому відділенні концерту, але тепер музика ніби відійшла набік, тепер плескали не «Дон-Жуанові» і не «Морю», а самому Маестро і ще, мабуть, тій солідарності почуттів, яка об'єднала всіх поцінувачів музики. І овація, що оновлювалася сама від себе, наростала і хвилинами робилася до болю нестерпною. Я роздратовано роззирався навкруги і раптом ліворуч від себе помітив жінку в червоному — вона побігла проходом і зупинилася поряд зі сценою, біля самих ніг Маестро. Коли Маестро знову схилився перед публікою, він сахнувся, побачивши просто перед собою сеньйору в червоному, й одразу ж випростався. Але згори, з гальорки, нісся такий погрозливиий гул, що йому довелося знову вклонитися і вітати публіку — він це робив дуже рідко — скинутою вгору рукою, що негайно викликало новий вибух захвату, і до несамовитих аплодисментів приєдналися тупіт ніг у ложах та бельетажі. І це вже було занадто.

Хоча й не було перерви, Маестро пішов геть на кілька хвилин, і я навіть трохи підвівся з крісла, щоб ліпше роздивитися залу. Вогка, в'язка задуха і збудження обернули більшість людей на якусь подобу жалюгідних, мокрих креветок. Сотні бганих хусточок колихалися, мов хвилі нового моря, що виникло наче для глуму враз, тільки-но стихло «Ла мер». Багато хто притьмом кинувся в фойє, щоб нашвидку вихилити склянку лимонаду чи пива, і, побоюючись пропустити щось важливе, значне, бігом летіли до зали, натикаючись на зустрічних. Біля головного входу в партер утворилася безладна тиснява. Але не було й натяку на якесь невдоволення, люди сповнилися безконечною добротою одне до одного, точніше, настало якесь загальне зворушення, в якому вони розуміли і відчували одне одного. Сеньйора Джонатан, а вона ледве вмещалася у вузькому кріслі, звела на мене очі, — я все ще стояв, — і лице її напрочуд нагадувало спілу ріпу. «Грандіозно! — зойкнула вона. — Просто грандіозно!».

Я майже зрадив, побачивши, як на сцену виходить Маестро. Ця юрба, до якої я — на жаль — належав, навіювала мені жаль і огиду. З усіх у залі, мабуть, один Маестро та його музиканти зберігали людську гідність.

Та ще й цей сліпець, там, праворуч, що не аплодував, сидів рівний, як струна, — сама стриманість, сама увага.

— П'ята, — видихнула мені у вухо сеньйора Джонатан. — Екстаз трагедії!

Я зразу подумав, що це непогана назва для фільму, і приплющив очі. Пев-

не, мені хотілося уподібнитися до сліпого, єдиної людської істоти серед цього драглистого місива, в якому я так безнадійно загруз. І коли я побачив зелені вогники, що майнули переді мною ніби ластівки, перша фраза бетховенівської симфонії звалилася на мене як пневматичний молот і змусила дивитися на сцену. Маестро був майже прекрасний — тонке, проникливе обличчя і руки, до них прикутий оркестр, що гудів усіма своїми моторами у великій тиші, яка враз заступила гуркіт нестримних оплесків. Але, щиро кажучи, мені здалося, що Маестро пустив у хід свою машину ледь раніше, ніж запала ця тиша. Перша тема пройшла десь над нашими головами, і з нею її символи, вогні спогадів, її звичне, зовсім просте: та-та-та-та. Друга, окреслена диригентського паличкою, розлилася по залі, і мені привиділося, що повітря зайнялося полум'ям. Але полум'я було холодне, невидиме, воно палило зсередини. Певне, ніхто, крім мене, не звернув уваги на перший крик, надривно короткий, притлумлений. В акорді дерева й металу я розчув його, бо дівчина, яка забилася в корчах, сиділа просто переді мною. Крик був сухий, недовгий, ніби в нападі істерики чи любовному екстазі. Дівчина відхилила голову, торкаючись потилицею різьбленого єдинорога, яким увінчані крісла в партері, і з такою силою біла ногами по підлозі, що її ледве утримували сусіди. Згори, з першого яруса, донісся ще один крик і ще завзятіший тупіт ніг. Щойно закінчилася друга частина, як Маестро одразу, без паузи, перейшов до третьої. Мене раптом узяла цікавість, чи може диригент чути ці крики з залу, чи він весь у полоні звукової стихії оркестру. А дівчина з переднього ряду хилилася тепер все нижче й нижче, і якась жінка (очевидно, мати) обіймала її за плечі. Я хотів був допомогти їм, але спробуй зробити щось під час концерту, якщо вони сидять в іншому ряду і докола незнайомі люди. У мене навіть майнула думка попросити допомоги у сеньйора Джонатан, адже жінки меткіші і знають, що треба робити в таких випадках. Проте сеньйора Джонатан не відривала очей від спини Маестро — вона вся поринула в музику. Мені здалося, що в неї на підборідді, прямо під нижньою губою, щось блищить. Зненацька попереду нас устав на весь зріст якийсь сеньйор у смокінгу, і його могутня спина заступила Маестро. Так дивно, що хтось устав посеред концерту. Але хіба не дивно, що публіка взагалі не помічає цих криків, не бачить, що в дівчини справжній істеричний напад? Мої очі несподівано вихопили розпливчасту пляму в центрі партеру. Ну, звісно, це та сама жінка, що в антракті бігала до сцени! Тепер вона повільно йшла до сцени, і, хоч трималася дуже прямо, я б сказав — не йшла, а підкрадалася, її зраджувала хода: кроки повільні, як у зачарованої людини, — ось-ось налаштується і стрибне. Вона невідривно дивилася на Маестро, мені навіть привидівся шалений блиск її очей. Якийсь чоловік, вибравшись зі свого ряду, метнувся слідом за нею — ось вони вже десь у п'ятому ряду чи ближче, а біля них ще троє. Зараз буде фінал, і за велінням Маестро уже вривалися до залу перші могутні й широкі акорди фіналу, напрочуд чіткі, досконалі скульптурні форми, високі колони, білі й зелені, Карнак¹ звуків, по нефу² якого обережно просувалася жінка в червоному та її проводжати.

Між двома вибухами оркестру я знову почув крик, точніше, репет в ложі праворуч. І разом з ним прямо в музику зірвалися оплески, неспроможні

¹ *Карнак* — тут: найбільший у Стародавньому Єгипті храмовий ансамбль.

² *Неф* — витягнуте в довжину приміщення (або частина приміщення), відокремлене рядом колон або стовпів.

більше втриматися й на мить, ніби в огнищі любовних обіймів... вся зала, ця величезна задихана самиця, не дочекалася чоловічого тріумфу оркестру і з безтямними криками, вже не стримуючи себе у пристрасті, віддалася власній насолоді. Незручне крісло заважало мені обернутися назад, де — я це відчував — щось наростало, насувалося, вторуючи жінці в червоному та її супутникам, які підбігли до сцени саме тієї хвилини, коли Маестро, достоту як матадор, що спритно вгороджує шпагу в карк бикові, ввігнав диригентську паличку в останню стіну звуку і подався вперед, пониклий, ніби його ударило пружкою хвилею повітря. Коли Маестро випростався, вся зала стояла, і я, зрозуміло, також, і простір став склом, в яке цілим лісом гострих списів вгатилися оплески й крики, обертаючи його на нестерпно грубу, пітну і сповнену водночас особливої величі масу, в чомусь схожу на череду ошалілих буйволів. І звідусіль у партер набивалися люди, і мене навіть не дуже здивували двоє чоловіків, що скочили в прохід прямо з ложі. Вискнувши, ніби придавлений щур, сеньйора Джонатан вирвала нарешті свої тілеса з крісла і, простягнувши руки до сцени, уже не кричала, а ревіла від захвату. Весь цей час Маестро стояв спиною до публіки, ніби виражаючи до неї презирство, і, мабуть, схвально дивився на музикантів. Але ось він неквапливо обернувся, вперше удостоївши публіку легкого нахилу голови. Обличчя його було зовсім біле, ніби його доконала втома, і я навіть устиг подумати (в плутанні відчуттів, обривків думок, миттєвих спалахів усього того, що оточувало мене в цьому пеклі захвату), що він ось-ось зомліє. Маестро нахилився вдруге і, подивившись праворуч, побачив, як на сцену видирається той самий сеньйор, білявий, у смокінгу, а за ним ще двоє. Мені здалося, ще Маестро зробив якийсь невизначений рух, ніби надумав зійти з помосту, і тут я помітив, що рух цей — судомний, що він хоче від чогось звільнитися. Ну, так і є: жінка в червоному вчепилася в його ногу. Вона вся тяглася до Маестро і при цьому кричала, я принаймні бачив її широко роззявлений рот. Думаю, що вона кричала, як усі, мабуть, як я сам. І Маестро впустив паличку і розпачливо шарпнувся вбік. Він явно щось казав, але що — годі було розібрати, і один з супутників жінки обхопив руками другу ногу Маестро, і той повернувся до музикантів, ніби волаючи і до них про допомогу. Музиканти, що посхоплювалися з місць, натикалися під сліпучим світлом софітів на покинуті інструменти. На сцену, юрмлячись біля сходинок, лізли й лізли нові люди. Їх набралось стільки, що в тисняві важко було розрізнити оркестрантів. Пюпітри полягли на підлогу, як зім'яте колосся. Блідий Маестро, силкуючись випрочати ногу, ухопився за якогось чоловіка, котрий вискочив просто на підставку, але, побачивши, що цей чоловік зовсім не музикант, він різко шарпнувся назад. Тієї миті ще одні руки обвилися круг його стану. Потім я побачив, як жінка в червоному, ніби у мольбі, розгорнула йому обійми, і несподівано Маестро зник — юрма очамрілих шанувальників понесла його зі сцени і потягла кудись у глиб партеру. Досі я стежив за цим масовим шалінням з якимось захватом і жахом ясновидця. Все мені відкривалося з особливої висоти, а може, навпаки — звідкись ізнизу. І ось зненацька пролунав цей пронизливий, гострий крик. Кричав сліпець — він звівся на весь зріст і, розмахуючи руками, немов крилами вітряка, щось випрохував, благав, молив. Це було понад усяку міру — я вже не міг лишатися байдужим присутнім у залі, я відчув себе справжнім учасником цього буяння захватів і, зірвавшись з місця, понісся до сцени. Одним стрибком я опинився на сцені, де збезумі-

лі чоловіки і жінки з завиванням виривали у скрипалів скрипки (які хрустили і лопали, ніби величезні руді таргани), потім стали кидати в залу всіх музикантів поспіль, і там навалювалися на них інші шаленці. Цікаво, що я не відчував ані найменшого бажання хоч якось сприяти цьому розгулу пристрастей. Мені лише хотілося бути поряд з усіма, бачити на власні очі все, що відбувається і відбудеться на цьому неймовірному ювілеї. В мене ще залишились якісь пробіски здорового глузду, щоб подумати, чому це музиканти не намагаються втекти за лаштунки. Але я одразу ж збагнув, що це неможливо, — легіон слухачів заблокував обидва крила сцени, утворивши кордон, який випліскувався вперед, підмиваючи під себе інструменти, підкидаючи вгору пюпітри, аплодуючи, надриваючи горлянки несамовитим ревінням. У залі стояв такий страшений гуркіт, що він уже сприймався як тиша. Просто на мене з кларнетом у руці біг якийсь гладун, і я мало не схопив його, мало не підставив йому ногу, щоб і він дістався розлюченій публіці. Але, зрозуміло, я злегковажив, і жовтолиця сеньйора з глибоким декольте на грудях, по яких стрибали перлисті розсипи величезного намиста, подарувала мені погляд, сповнений ненависті й виклику. Вона вчепилась у кларнетиста, який щось кричав, прикриваючи свій інструмент, якихось двоє чоловіків потягли його — уже притихлого — до лож, де загальне збудження досягло вищої межі.

Оплески ледве пробивалися крізь крики, та й хто міг аплодувати, якщо всі як одержимі ловили музикантів, щоб схопити їх у свої обійми. Зала ревіла все пронизливіше й гостріше, то тут, то там серед реву, що наростав, вибухали моторошні зойки, поміж якими — як мені здалося — вирізнялися особливі, викликані фізичним боєм, що взагалі-то не дивина — в такому шарварку, в такому сум'ятті і біганині можна було переламати руки й ноги. Але я все ж таки сміливо кинувся у партер зі спорожнілої сцени, туди, до музикантів, яких розтягували в різні боки — кого до лож, і де було якесь незрозуміле вовтузіння, кого до вузьких бічних проходів, які вели до фойє. Із лож бенуару ось, виявляється, звідки неслося розпачливе завивання. Мабуть, це музиканти, задихаючись від нескінченних обіймів, благали відпустити їх. Ті, хто сидів у партері, юрмилися тепер біля входів у ложі, куди поривався і я, продираючись крізь ліс різьблених крісел. Хвилювання в залі помітно посилилося, світло почало швидко слабнути, в червоноястому жеврінні лампочок обличчя були ледве видні, і постаті людей нагадували якісь дриготливі тіні, нагромадження безформних об'єктів, які то наближалися, то віддалялися один від одного. Мені здалося, що я розрізнув срібну голову Маестро у другій ложі, зовсім поряд зі мною. Але Маестро зразу зник, кудись провалився, ніби його змусили стати навколішки. Біля мене пролунав різкий, короткий крик, і я побачив сеньйору Джонатан, вона бігла, а трохи позаду — молодшу з дочок Епіфанії. Обидві полізли в юрбу біля другої ложі. Тепер я вже не сумнівався, що саме в цій ложі опинилися і Маестро, і жінка в червоному зі своїми супутниками. Докторава донька підставила сеньйорі Джонатан сплетені пальці рук, і та, ніби хвацька наїзниця, уперлася в них ногою, як у стремено, а потім пірнула в ложу. Впізнавши мене, дочка Епіфанії щось крикнула, мабуть, просила допомогти і їй, але я відвів очі вбік і зупинився, не бажаючи долучатися до цих зовсім збезумілих від захвату людей, ладних битися одне з одним. Я бачив, як тромбонам розквасили носа Кайо Родрігесу, — ось хто відзначився, коли в партер зі сцени скидали оркестрантів! Закривавлене лице Кайо не викликало в мене

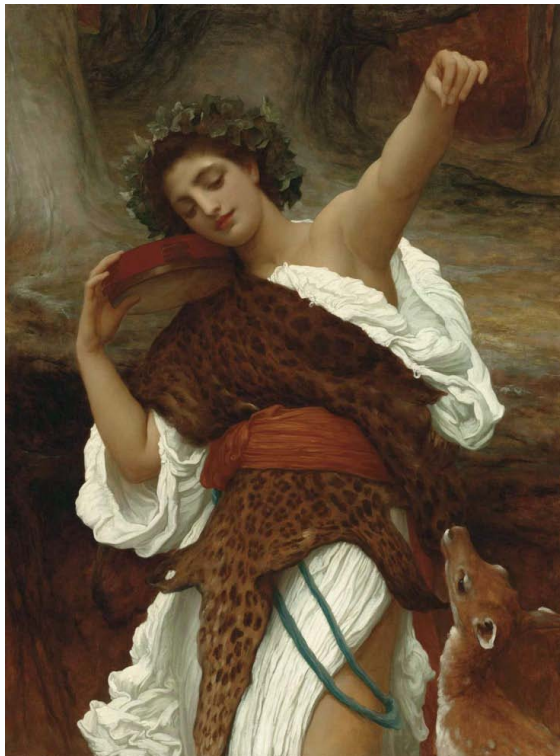
співчуття, мені навіть не було шкода сліпця, який плазував рачки і натикався на крісла, заблудившись у цьому симетричному лісі, позбавленому прикмет. Мене вже нічого не хвилювало. Хіба що хотілося знати, чи змовкнуть колись у ложах ці крики, які підхоплювалися в партері, звідки, як і раніше, лізли до лож очманілі люди, відштовхуючи одне одного. Найвідчайдушніші, бачачи, що їм не пробитися в ложі крізь натовп, що юрмився біля дверей, стрибали туди так, як це зробила сеньора Джонатан. Я все це бачив, не втрачав, однак, здорового глузду, і — в мене й далі не було ані найменшого бажання поділяти це загальне навіженство. Напевно, власна байдужість пробуджувала в мені дивне почуття вини, ніби моє поведження було в чомусь найганебніше, особливо скандальне серед цього загального неподобства. Я вже кілька хвилин сидів один у порожньому ряду партеру і десь за межами моєї байдужості вловив початок спаду напруження в усе ще нестримному і відчайдушному ревінні юрби. Крики дійсно стали вщухати, швидко припинилися зовсім, і все заповнилося невиразними шерехами відступу. Коли, як мені здалося, можна було йти, я швидко подався до бічного проходу і без перешкод потрапив у фойє. Самотні постаті рухалися, ніби п'яні. Хтось витирав рота хусточкою, хтось обсмикував піджак чи поправляв комірцець. У фойє я примітив жінок, які порпалися в своїх торбинках в пошуках дзеркальця. Одна з жінок бгала в руці скривавлену хустинку — мабуть, поранилася. Потім я побачив обох дочок доктора Епіфанії. Вони бігли понурі, розізлилися, мабуть, через що не зуміли потрапити в ложу. Кожна з них подарувала мені такий погляд, ніби я був у всьому винний. Я почекав, поки вони, за моїми підрахунками, опинилися надворі, і рушив до головних сходів, які вели до виходу. І ось тут у фойє появилася жінка в червоному зі своїми неодмінними супутниками. Чоловіки йшли назирці, збившись в купку, ніби соромилися пожмаканих і подертих костюмів. Але жінка в червоному рухалася мені назустріч, гордо дивлячись уперед. Я побачив, що вона раз-другий провела язиком по губах. Повільно, ніби облизуючись, провела язиком по губах, які розтягувалися в усмішці.

ЧИТАЄМО, РОЗМІРКОВУЄМО, ОБГОВОРЮЄМО...

1. Яке враження справило на вас оповідання? Чим здивувало?
2. Яку музику мали виконувати на концерті? Чому оповідач скептично відгукнувся про концертну програму?
3. Якими зображено завсідників театру? Як ви розумієте таку їх характеристику: «...віддають перевагу перед гарним, але новим, поганому та звичному й знайомому»?
4. Схарактеризуйте образ Маестро. Якою була його роль у культурному житті міста? Як ви розумієте слова: «Він створив не тільки оркестр, але й нас, публіку»?
5. Чи погоджуєтеся ви з тим, що оповідання можна назвати «гастрономічним етюдом»? Якщо так, то доберіть з тексту слова, порівняння, образи, що підтверджують вашу думку.
6. Визначте роль образу сліпого в оповіданні.
7. Як у творі розкривається проблема індивідуальної свободи особистості, її протистояння натовпу?

8. Проаналізуйте, як в оповіданні створюється атмосфера напруженості й таємничості.
9. Підготуйте повідомлення про давньогрецький міф «Смерть Орфея». Прокоментуйте, як письменник у творі переосмислює цей міф.
10. Хто такі менади? Як автор інтерпретує міфологічний образ менад в оповіданні?

Фредерік Лейтон. Вакханка (1880-і)

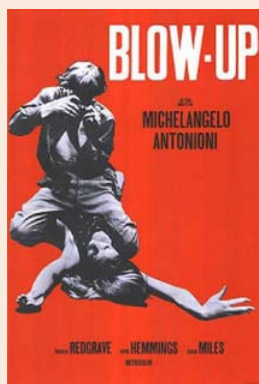
Вільям Бугро. Вакханка (1894)

11. Поясніть, як ви розумієте фінал оповідання.

Мистецькі передзвони

Твори Хуліо Кортасара неодноразово були екранізовані. Найвідомішою кіноверсією став англomовний фільм італійця **Мікеланджело Антоніоні «Фотозбільшення»** (1966) за мотивами оповідання Кортасара «Слина диявола». Ця стрічка здобула «Золоту пальмову гілку» Канського кінофестивалю та номінувалася на премію «Оскар». Також кіномитцями з різних країн на екрані були втілені оповідання Кортасара «Південна автострада», «Граффіті», «Кінець гри», «Інше небо», «Автобус», «Вказівки для Джона Хоувелла» та ін.

Постер фільму «Фотозбільшення» (1966)
Режисер М. Антоніоні

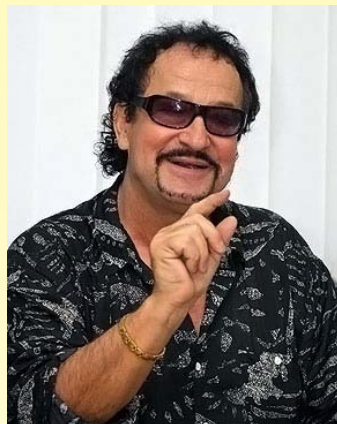

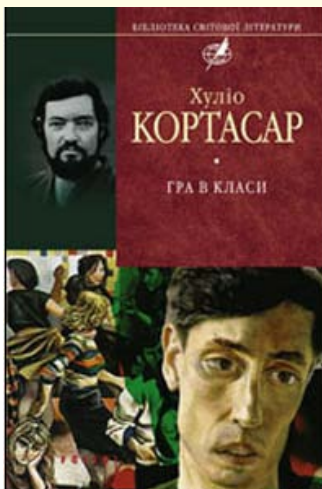

Українською мовою вийшло чимало творів Х. Кортасара, серед них романи «Гра в класи» та «Читанка для Мануеля», збірки оповідань «Таємна зброя», «Поза часом», «Усі вогні вогонь». А відкрив українському читачеві Хуліо Кортасара літературознавець і перекладач **Юрій Покальчук**. Він першим у 80-х роках ХХ століття переклав його твори, був першим, хто захистив дисертацію з латиноамериканської прози ХХ століття. Цікаво, що Юрій Покальчук був особисто знайомий з Кортасаром, а друзі й колеги по літературному цеху називали українського дослідника на іспанський манер — **Па́ко**.

Твори Кортасара українською також перекладали **Анатоль Перепадя, Петро Тарашук, Сергій Борщевський, Олександр Буценко** та інші. Окремі оповідання Х. Кортасара можна знайти у вітчизняних журналах «Всесвіт», «Вітчизна», «Сучасність».

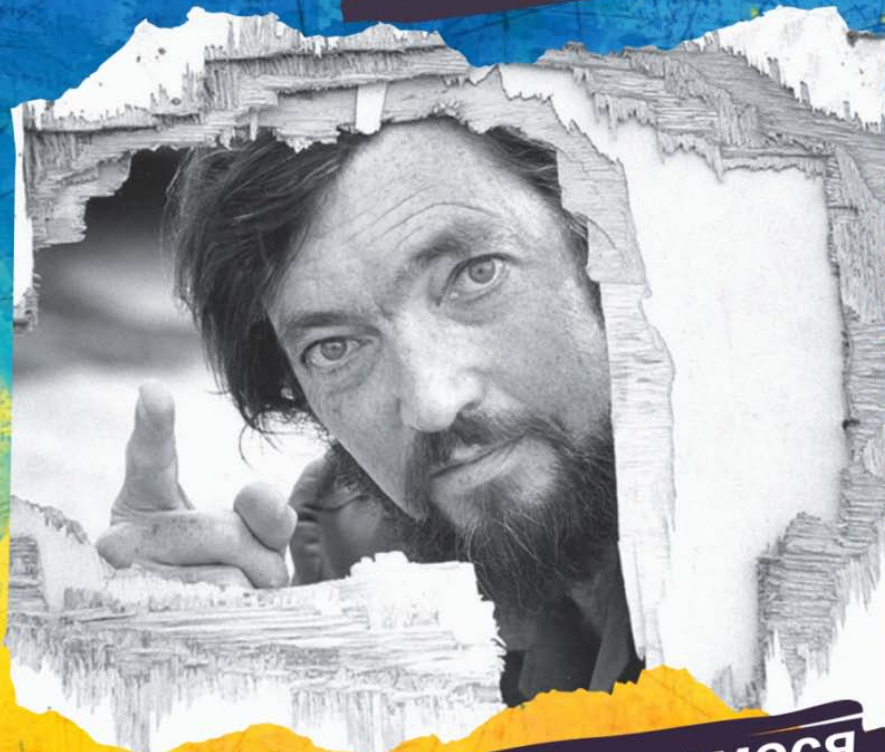
Юрко Покальчук
(1941–2008)

Твори Хуліо Кортасара перекладені українською мовою

**Якщо ми не врятуємося
як народ,**

**ми не врятуємося
ніколи.**

Хуліо Кортасар

Цитати для душі від Хуліо Кортасара

- ◆ Бути живим завжди видається платою за щось.
- ◆ Нерозлучні вороги — мова і вигадка! Від їхньої боротьби народжується на світ література.
- ◆ Насправді кожен з нас — театральна п'єса, яку дивляться з другого акту. Усе дуже мило, але нічого не зрозуміти.
- ◆ Будь-яка проблема — це завжди рішення, що повернулося до тебе спиною.
- ◆ Багато хто вважає, буцімто любов полягає в тому, щоб обрати жінку й одружитися на ній. [...] Хіба можна обирати в коханні, хіба кохання — це не блискавка, яка вражає тебе зненацька, цвячує до землі посеред двору. Ви скажете, що тому-то й обирають, що люблять, а я думаю, що навпаки. Беатріче не обирають, Джульєтту не обирають. Не обирають же зливу, що обрушується на голови людей, котрі виходять з концертного залу, і миттєво промочує їх до нитки.

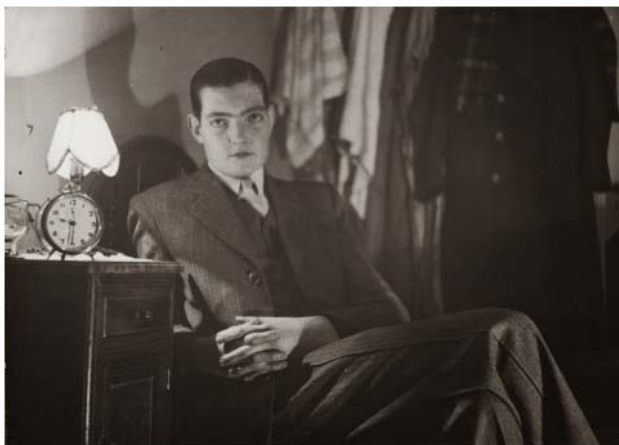

Фото Хуліо Кортасара в молодості

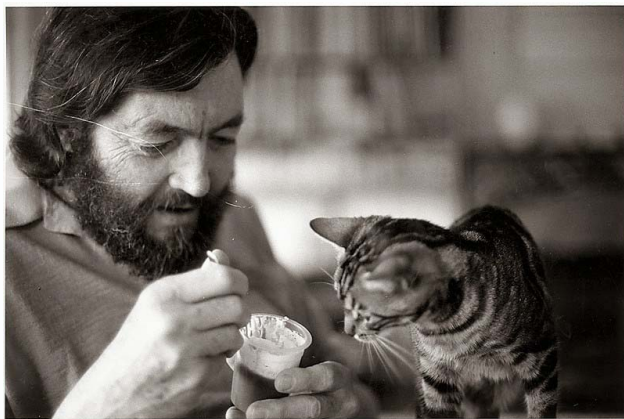
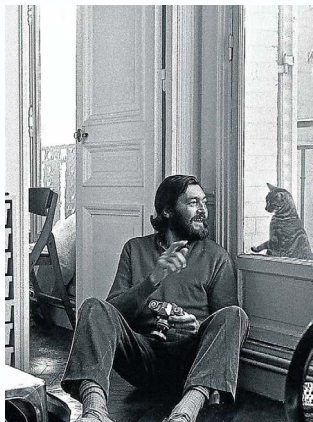

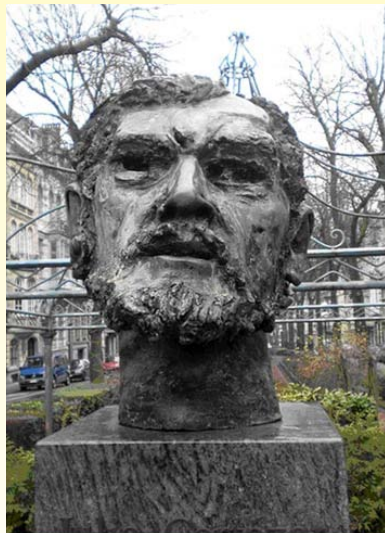
Фото Хуліо Кортасара з улюбленою кішкою Фланелькою

Літературні нотатки подорожнього

У 2014 році в парку Національної бібліотеки Аргентини, що в Буенос-Айресі, з нагоди 100-літнього ювілею Хуліо Кортасара встановлено пам'ятник. Письменник зображений сидячим на лаві, поряд з ним книжки та улюблена кішка. А у Брюсселі, напроти будинку, де у 1914 році народився Хуліо Кортасар, у 2005 році з'явився бронзовий бюст, що вшановує пам'ять аргентинського письменника.

Пам'ятник Х. Кортасару
біля Національної бібліотеки
Аргентини (2014)
Скульпторка Яміла Картанніліка

Бюст Кортасара
у Брюсселі (2005)
Скульптор
Едмунд Валлардес

Дудл для Google, присвячений 100-річчю від дня народження Х. Кортасара (2014).
На листівці на фоні розкресленого поля для гри в класи намальовано портрет
Х. Кортасара й написану цитату з його роману «Гра в класи»:
«Обравши місце, де вони ще не бували, вони домовлялися зустрітися — знайти одне
одного там — і майже завжди знаходили»

ЗІ СКАРБНИЦІ ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНОЇ ДУМКИ

...парадоксальні ситуації і ексцентрична, часом гротескова поведінка Кортасарових героїв змушує читача відірватись від узвичаєної настроєності на логічний розвиток подій і мислити, шукати й знаходити разом з письменником особливий зміст у його «хімерній» прозі.

Юрій Покальчук, український перекладач і літературознавець

У його погляді відчувається дитина, дивна і неспокійна. Ця дитина і є батьком людини, яка творить мистецтво і своєрідний порядок речей — у безнастанному неспокої і пристрасному вируванні думки.

Луїс Арс, аргентинський літературознавець

...якщо роман й оповідання виживуть під натиском ХХІ століття, а ми, оптимісти, віримо в це, Кортасар назавжди залишиться у світовій літературі. Оскільки ми говоримо про манеру письма настільки новаторську, що скільки поколінь не змінилося, його твори завжди будуть адекватні нинішньому моменту і сучасні.

Мігель Ерраес, іспанський літературознавець і письменник

Хуліо Кортасар (векторна графіка)
автор *somenambul*

З ілюстрацій до книжок
Хуліо Кортасара
(джерело: esquirelat.com)

Підсумовуємо вивчене

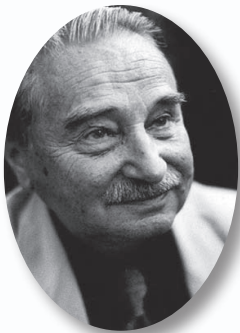
1. Прочитайте інтерв'ю Х. Кортасара англomовному літературному журналу «The Paris Review» (<https://bit.ly/2twdgiv>). Що нового ви дізналися про аргентинського письменника?
2. Ю. Покальчук стверджує, що твори Кортасара нагадують «нефантастичну фантастику» реального. Прокоментуйте слова дослідника на прикладі оповідання «Менади».
3. Як в оповіданні «Менади» відобразилась ігрова концепція творчості письменника?
4. Поясніть сенс назви оповідання «Менади».
5. Прокоментуйте інформаційний плакат¹ до творчості Х. Кортасара. Зверніть увагу на колаж із зображенням Кортасара. Які особливості життя і творчості письменника увиразнив у ньому художник? Спираючись на праву частину плаката, розкрийте характерні особливості оповідання «Менади». Прокоментуйте інші зображення.

6. Порівняйте твори Х. Кортасара «Менади» та Г. Гарсія Маркеса «Стариган із крилами». Що в них спільного та відмінного?
7. Підготуйте мультимедійну презентацію про життя і творчість Х. Кортасара.
8. Напишіть творчу роботу на одну з тем:
  - ✓ «Переосмислення міфу про смерть Орфея в оповіданні Х. Кортасара «Менади»»;
  - ✓ «Фантастика і реальність в оповіданні Х. Кортасара «Менади»»;
  - ✓ «Оповідання Х. Кортасара «Менади» як гастрономічний етюд».

¹ В інформаційному плакаті використано колаж аргентинського художника Нахуеля де Ведія із зображенням Х. Кортасара, репродукцію картини французького художника Еміля Бена «Смерть Орфея» (1874).

Мілорад Павич
Милорад Павић
(1929–2009)

Я намагаюся дати читачеві більшу свободу; він разом зі мною несе відповідальність за розвиток сюжету. Я надаю йому можливість самому вирішувати, де розпочинається і де закінчується роман, яка зав'язка і розв'язка, яка доля головних героїв. Це можна назвати інтерактивною літературою — літературою, що зрівнює читача з письменником.

Мілорад Павич

Мілорад Павич

АВТОБІОГРАФІЯ¹

Я письменник уже дві сотні років. Далекого 1766 року один Павич² видав у Будимі³ свою збірку віршів і відтоді нас вважають письменницькою родиною.

Народився я 1929 року на узбережжі однієї з чотирьох райських річок⁴ о 8.30 ранку під знаком Терезів (підзнак Скорпіона), за астекським гороскопом — Змія.

Вперше зазнав бомбардувань у віці 12 років. Востаннє — у віці 15 років⁵. Поміж тими двома бомбардуваннями я вперше закохався і під німецькою окупацією примусово вивчив німецьку. Тоді ж потайки я

¹ «Автобіографія» М. Павича опублікована в його збірці «Скляний слимак: оповідання з Інтернету» на початку 1998 року. Її можна знайти в інтернеті за адресою: www.khazars.com (мовою оригіналу).

² Емерик Павич (1696–1780) — латиномовний письменник-богослов, францисканець; жив і працював у Буді (Будимі); автор історичних праць про Сербію та Боснію. Переклав на латину історико-поетичну збірку Андрія Качича-Міошича (1704–1760).

³ Будим (Буда) — правобережна частина сучасного Будапешту (від 1872 року); а до того — окреме місто. На титулі «Русалки Дністрової» стоїть: У Будимі. Письмом Корол. Всеучилища Пештанського, 1837.

⁴ М. Павич народився в Белграді, який розташований на усті Сави в Дунай. Можна припустити, що саме Дунай є однією з тих чотирьох райських річок, а решта три — Дністер, Дніпро і Дін.

⁵ Властиво, бомбардований вперше і вдруге, а востаннє щойно цього (1999) року — вже військами НАТО, принаймні рік після написання «Автобіографії».

навчився англійської від одного пана, який куриє люльку з духмяним тютюном¹. У той же час я вперше забув французьку (пізніше я забував її ще двічі). Врешті, на одній псарні, куди я потрапив ховаючись від англо-американського бомбардування, один російський емігрант, царський офіцер, почав мені давати уроки російської з книжок Фета і Тютчева². Інших російських книжок у нього не було. Тепер я думаю, що вивчення мов було до певної міри перетворенням на різноманітних заморожених звірят³.

Я любив двох Йоанів — Йоана Дамаскина і Йоана Золотоустого (Хризостома)⁴.

У моїх книгах я реалізував набагато більше любові, аніж у своєму житті. Лише за одним винятком, який і досі триває⁵. Ніч у сні солодко прилипла до обох моїх щік.

Мілорад Павич разом зі своєю дружиною письменницею Ясміною Михайлович

До 1984 року я був найменш читаним письменником у своїй країні, а від того року поспіль — найбільш читаним⁶.

Я написав роман у вигляді словника, другий — у вигляді кросворда, третій — у вигляді клеписдри і четвертий — у вигляді довідника для га-

¹ Сам Павич теж куриє люльку з духмяним тютюном.

² Знання російської не пропало намарно. Між іншим, М. Павич упорядкував восьми-томне видання творів О. Пушкіна сербською мовою, переклав його «Євгенія Онегіна», «Полтаву» і «Циган».

³ Скільки ти знаєш мов — стільки раз ти заморожена тваринка.

⁴ Обидва ці Йоани присутньо присутні у творчості М. Павича.

⁵ Йдеться про дружину М. Павича, письменницю Ясміну Михайлович.

⁶ Від часу публікації «Хозарського словника» (1984), книжки М. Павича видавалися й перевидавалися в Сербії рекордними накладками. Один лише «Хозарський словник» витримав понад сотню видань мовою оригіналу. Двічі побачило світ зібрання творів: семитомне (1990) і десяти томне (1996).

дання картами таро¹. Я намагався якнайменше перешкоджати тим романам. Вважаю, що роман — це рак. Існує завдяки своїм метастазам. Із дня на день я дедалі менше є автором своїх уже існуючих книжок, але дедалі більше автором майбутніх, яких, можливо, так ніколи й не напишу.

На мій подив, книги мої дотепер перекладені 66 разів на різні мови². Словом, я не маю біографії. Маю лише бібліографію³.

Критики у Франції та Іспанії відзначили, що я — перший письменник ХХІ століття⁴, а жив я у ХХ столітті, коли треба було доводити невинність, а не провину.

Мілорад Павич за своїм письмовим столом

Найбільше розчарувань у житті я спізнав від перемог. Перемагати не виплачується.

Я знав, що не треба торкатися живих рукою, якою уві сні доторкався до мертвих.

¹ І. Хозарський словник: роман-лексикон на 100000 слів;

¹ Краєвид, намальований чаєм: роман для любителів кросвордів;

¹ II. Внутрішня сторона вітру, або Роман про Геру і Леандра;

¹ V. Остання любов у Царгороді: довідник для гадання [картами таро].

² Вже, либонь, що більше. Адже після публікації Павичевої «Автобіографії» вийшло українське видання «Хозарського словника», авторські примірники якого він отримав майже водночас із інформацією про китайське видання цього роману. Без сумніву, книжки М. Павича й далі публікують у різних країнах світу.

³ Розлога бібліографія з посиланням на ще докладніші джерела в інтернеті за адресою: www.khazars.com.

⁴ У післямові до українського видання «Хозарського словника» я перефразував це визначення, назвавши М.Павича першим письменником третього тисячоліття.

Я нікого не вбив. Зате мене вбили. Задовго до смерті. Для моїх книг було б краще, якби їхній автор був якимось турком чи німцем. Я був найвідомішим письменником найненависнішого народу на світі — сербського народу.

Гадаю, що Бог осипав мене безмежною милістю, подарувавши мені радість писання, але тією ж мірою і покарав мене, либонь, що через ту ж таки радість.

Переклад із сербської та склав примітки Іван Лучук

Переклад із сербської Оксани Микитенко

СКЛЯНИЙ РАВЛИК¹

Передсвяткова історія
Перше перехрестя

- ❖ Читач може сам обрати початок цього оповідання. Він може почати з розділу «Панна Хатчепсут» або з розділу «Пан Давид Сенмут, архітектор».

ПАННА ХАТЧЕПСУТ

Панна Хатчепсут, продавщиця в магазині жіночої білизни, прокинулася знову досить пізно і з почуттям самотності. Їй наснився дзбан із двома шийками. Вві сні вино зв'язалося вузлом і двома струменями наповнило водночас два келихи.

Як завжди, коли почувалась самотньою, вона відразу здогадалася, що треба зробити. Насамперед поглянула на річки. Хмари були несилі накрити воду, пливли проти течії вздовж правого берега Дунаю й перепиняли вітри біля гирла Сави. Надвечір вона рушила на роботу. Працювала в другу зміну, до пізньої ночі. Цього дня біля газетного кіоску, що на розі, панна помітила вишуканого незнайомця в зимовому пальті кольору чорного лаку, стала поруч із ним, простягла однією рукою газетяреві гроші, а другою з панової лівої кишені поцупила річ, яку там намацала. Продавець дав їй газету, і панна зникла. Пан сів у машину кольору свого пальта й теж зник.

Зараз для панни Хатчепсут лишилася простіша частина роботи. На Теразіях² вона витягла зі своєї сумочки малесеньке дзеркальце та втупилась у нього. Своїм виглядом, що побачила в дзеркалі, вона лишилася задоволена:

Прикро, що це зображення тут не може лишитися. Та хто його знає, бува, й позостане? Зрештою, бодай розпишусь. І панна поцілувала дзеркальце, лишивши на ньому слід напomadжених губів. У підземному переході на Теразіях панна піднімалась ескалатором та нишком укинула дзеркало до сумки якоїсь перехождої.

¹ Інтерактивну версію оповідання можна знайти в інтернеті: <https://bit.ly/2GQrjbx>.

² *Теразіє* — центральна площа у столиці Сербії — Белграді.

Справу було успішно завершено, й панна Хатчепсут полегшено відітхнула. В магазин жіночої білизни, де працювала, вона ввійшла, неначе відроджена, немов упродовж годин була на масажі, в сауні або ж попотіла на зняряддях спортзалу. Почуття самотності зникло, як і завжди, коли вона так діяла. Завжди однаково. Одну річ украсти в когось, іншу — комусь підсунути. Не вибираючи, ані що, ані кому. Інколи — залежно від обставин — вона змушена була змінювати послідовність дій і спочатку дарувати, а вже потім — красти. Та цього разу все було звичайно.

Вже пізніше, тільки-но на хвилинку лишившись сама в крамниці, панна Хатчепсут нарешті глянула, що ж то вона поцупила з кишені пана в чорнолаковому пальті. Це була запальничка. Коштовна й нова-новісінька. З блискучого шкіряного футляра ще видніла гарантія. На рудій верблюдячій шкірі було витиснуто: MOZIS III. Щось, наче знак власника. А на кришці вигравіювано:

Якщо мною тричі поспіль креснеш, твоє бажання здійсниться.

Панна Хатчепсут не встигла докладніше розгледіти свою здобич, бо до крамниці зайшов покупець. Взявшись поза спиною лівою рукою за лікоть правої, вона подивилася на нього.

Це був молодик у джинсах, блакитній сорочці та темному піджаку, в черевиках із кошлатого хутра. У руці тримав дощовик та маленьку коробочку, загорнуту в золотий папір і зверху перев'язану стрічкою. Перше, на що панна поглянула, були його кишені. Вони виявились цілком відповідні, трохи зяяли. Тоді панна огледіла й того, кому ці кишені належали. Він на диво був із сивиною, дарма що молодий. На голові мав п'ять проділів упоперек голови, від вуха до вуха. Стрункий, із дивним поглядом.

«Цей і вві сні недобачає», — подумала Хатчепсут і спитала, чим може бути йому корисною.

Він поклав свій плащ та коробочку на столик біля її крісла й мовив сором'язливо:

— Я хотів би купити нічну сорочку. Як різдвяний подарунок дружині. Вона носить четвертий розмір.

«Тепло такого голосу можна відчутти вночі між двома кроками самотньої жінки на пустій вулиці...» — так подумала панна Хатчепсут, а вголос сказала:

— Цей розмір угорі, на полиці. — Й присунула драбинку. Піднімаючись, вона відчула його погляд на собі. Тримала цей погляд на одному й тому ж місці, на рівні стегон, і коли спустилась, то, відсовуючи драбинку, непомітно підштовхнула нею золоту коробочку так, що та впала зі столу на крісло. Тепер ту штучку було ізольовано від плаща. Панна Хатчепсут сподівалася, що молодик нічого не помітить і забуде пакетик у крамниці.

Але тут він мовив щось таке, аж вона забула про драбинку й утупилася йому в очі. Молодик дивився на неї, наче крізь воду, крізь декілька тисяч років. Ці очі були блакитні від часу, крізь який дивилися.

— Можливо, моє прохання вам здасться недоречним, — промовив він, — та я не вмю купляти жіночу білизну. Чи не могли б ви вдягти сорочку? Так би я знав, чи пасуватиме вона дружині, чи ні. Моя жінка майже такої статури, як і ви...

Коли б на кріслі не лежала коробочка, панна Хатчепсут відразу б одкинула пропозицію, але тут відповіла:

— Не ви один про це просите. Вдягну її в кабінці, і ви потім подивитеся. Тільки спочатку приберу цю драбинку.

Знаючи, що жіночий зір завжди спритніший за чоловічий, панна Хатчепсут легенько штовхнула юнака драбинкою, тим самим знайшовши нагоду непошито покласти в його кишеню запальничку.

Ввійшовши до залу в нічній сорочці четвертого розміру, панна Хатчепсут помітила, що йому заціпило. В короткозорих очах прочитала щось на зразок: «Ця ніч вагітна, важка новим, найдивовижнішим днем!»

Натомість він сумно проказав:

— Знаєте, тепер і з великим бажанням я не зможу купити цю сорочку. Вона вам так пасує, що я ввечері, кожного разу, коли моя дружина її вдягатиме, мусив би згадувати вас... А це негоже. Ви й самі розумієте, еге ж? Наразі дякую вам і добраніч...

З цими словами він вийшов з крамниці, на ходу вдягаючи свій плащ, а панна Хатчепсут, геть збентежена, провела його поглядом уздовж вулиці. Потім, і досі в нічній сорочці, вона тремкими пальцями розпакувала коробочку, про всяк випадок не пошкодивши золотий папір та стрічку.

Всередині лежало щось чарівне, вона не відразу вгадала його призначення. Дивовижний скляний равлик, повний срібного пилу та заткнутий рожевим воском із гнотом посередині. Це було щось на зразок декоративної свічки. Панна Хатчепсут хотіла була її запалити, та згадала, що сама в нічній сорочці сидить посеред крамниці і вже не має запальнички.

❖ *Якщо ви не прочитали розділ «Пан Давид Сенмут, архітектор», читайте його. Якщо ж прочитали, йдіть на клавішу під заголовком «Дочка, яка могла зватися Ніферуре».*

ПАН ДАВИД СЕНМУТ, АРХІТЕКТОР

Саме того дня колишня дружина молодого архітектора Давида Сенмута відчула себе особливо самотньою. Вона відразу здогадалася, що треба зробити. Насамперед поглянула на річки. Хмари були несилі накрити воду, пливли проти течії вздовж правого берега Дунаю й перепиняли вітри біля гирла Сави. Колишня пані Сенмут тремкими пальцями розпакувала маленьку коробочку, загорнуту в золотавий папір. Всередині лежало щось чарівне, чому вона, днем раніше, там, у магазині кришталю, де купила цю штучку, відразу не могла вгадати призначення. Дивовижний скляний равлик, повний якогось рожевого пилу, заткнутий рожевим воском із гнотом усередині. Це було щось на зразок декоративної свічки. Подарунок для колишнього чоловіка. У першу хвилину хотіла була написати якусь присвяту на прозорому панцирі равлика, та передумала. Вона не довіряла мові.

Пані знала: мова є лише мапою думок, почуттів та спогадів людини. Як і всі мапи, міркувала вона, мова є в сотні тисяч разів зменшеною картиною того, що намагається зобразити. В сотні тисяч разів звуженою картиною людських почуттів, думок та спогадів. На цій мапі моря не солоні, річки не течуть, гори рівні, а сніг на них не холодний. Замість ураганів та бур намальовано там лише малесеньку троянду вітрів...

Отак, замість того щоб щось написати, колишня пані Сенмут обережно вийняла воскове заткальце, висипала в умивальник рожевий порошок із скляної шкаралупи равлика й натомість із баночки, на якій було написано:

«Вибухівка високої руйнівної сили. Вогненебезпечно!» — насипала сріблястого піску. Потім обережно знову вставила в скляний панцир воскову затичку з гнотом усередині.

Коли равлик знову був у своїй коробочці, колишня пані Сенмут загорнула подарунок у золотий папір і перев'язала стрічкою.

— Перед цим Давид точно не зможе встояти, — пробурмотіла вона, поставила коробочку із стрічкою на креслярський стіл, що донедавна належав її чоловікові, й вийшла з квартири.

Молодий архітектор Давид Сенмут тут більше не мешкав. Після розлучення він винайняв інше помешкання, проте одна пара ключів від старої квартири, де жила зараз його колишня дружина, й надалі була в нього. Він мав право заходити коли завгодно, але за умови, що на той час колишньої пані Сенмут там не буде. Міг дивитися телевізор, щось випити, але нічого не виносити. Так було домовлено. Якщо ж ні, а його колишня дружина добре знала, чому так робить, замок тієї ж миті буде замінено, а поліції повідомлено, чого в квартирі бракує.

Цього дня архітектор Сенмут також заглянув сюди тоді, коли знав, що не застане тут свою колишню дружину. Він почистив зуби старою щіткою, випив віски з содовою та й сів. Але йому не сиділося. Вже сутеніло, коли на своєму креслярському столі він помітив коробочку в золотому папері, перев'язану стрічкою. Він спокусився, взяв її, хоча насправді таки вкрав. І вийшов на вулицю.

Давид Сенмут трохи потинявся містом, сподіваючись украсти ще щось у якому-небудь готелі та чекаючи нагоди роздивитися вже вкрадену річ у своєї колишньої дружини. Тоді у вітрині крамниці жіночої білизни помітив нічні сорочки. Не вагаючись, увійшов. Там була молода продавщиця, яка могла підійти його намірам. Він знав з досвіду — якщо крадеш, мусиш іншого ошукати раніше, ніж йому скажеш «добридень». Потім буде вже пізно. Тільки-но ввійшов, він кинув оком на нічні сорочки, старанно складені на прилавку. Жодна з них не була четвертого розміру. Він привітався й поклав свої речі на стіл. Сказав, ніби хоче купити сорочку для дружини.

— Вона носить четвертий розмір, — мовив він.

— Сорочки на прилавку третього розміру. Четвертий розмір на полиці, — відповіла дівчина. Вона взяла драбинку й піднялася, щоб дістати замовлений товар, а він спробував схопити з прилавка одну з нічних сорочок третього розміру. Та дівчина вже спустилася, тримаючи товар, у тісній крамниці складаючи драбинку, й трохи штовхнула його, обдавши запахом імпортих п'яних парфумів. Це перебило його план, через те Сенмут сором'язливо мовив:

— Я не вмію купляти жіночу білизну. Чи не могли б ви вдягти сорочку?.. Моя дружина десь такої статури, як і ви... Ви мені дуже допомогли б...

Вона зміряла його поглядом, вагою щонайменше кіло й триста грамів. Але, на його подив, погодилася. Вона зайшла в кабінку вдягти нічку сорочку, а цей час пан архітектор Давид Сенмут не прогавив. Цього разу він запахав до кишені одну з нічних сорочок третього розміру, лишивши на прилавку акуратно загорнуту коробку, так що нічого не можна було запідозрити.

Коли дівчина вийшла з кабінки в нічній сорочці, він подумав, засліплений її виглядом: «Немов уперше її бачу. Завжди в таких випадках видається, наче

зустрів знайомого з попереднього життя. Для такої варто будувати будинки, опікуватися нею, бути ким завгодно, доглядати дітей, стати палким коханцем або приятелем...».

Так він подумав. А вголос промовив:

— Знаєте, я не можу купити цю сорочку. Вона занадто дорога для мене.

Й вилетів з крамниці зі здобиччю в кишені. Ледь устиг захопити свій дощовик.

Після відвідання кількох кав'ярень, щоб згаяти час, після двох чи трьох дрібних крадіжок сигарет, близько опівночі вдома, тобто — перед дверима винайнятої квартири, він побачив викинутий на східці свій телефон. Через несплачені рахунки його виставили з квартири. В сусідній кав'ярні він у розпачі на хвилинку ввімкнув автовідповідач і прослухав повідомлення. Було лише одне. Говорила його колишня дружина, голос був лагідний:

— Я знаю, що ти заходив. Знаю, й що вчинив. Знову ти щось украв: малу золоту коробочку зі стрічкою. Але не хвилюйся, я не заявила в поліцію. Поки що. Цього разу ти лише взяв подарунок, який я приготувала була тобі на Різдво...

На цьому місці він раптово урвав послання й почав нишпорити по кишенях. Але коробочки в золотому папері із стрічкою там не було. Давид Сенмут сушив голову, намагаючись пригадати, де міг її забути, та нічого не спадало на думку. Він ще раз пошукав по кишенях і намацав шось, форму чого не міг уявити навпомацки. Давид Сенмут дістав з кишені коштовну чоловічу запальничку в шкіряному футлярі, не відаючи, яким чином ця річ потрапила до його піджака та коли і в кого він її вкрав... На запальничці було вигравіювано:

Якщо мною тричі поспіль креснеш, твоє бажання здійсниться.

❖ *Якщо ви не прочитали розділ «Панна Хатчепсут», прочитайте його. Якщо прочитали, йдіть на центральну клавішу під заголовком «Дочка, яка могла зватися Ніферуре».*

Центральна клавіша

ДОЧКА, ЯКА МОГЛА ЗВАТИСЯ НІФЕРУРЕ

Переночував Давид Сенмут у найближчому готелі, вранці винайняв на віру нову квартиру й десь надвечір обійшов кав'ярні, в яких провів частину попередньої ночі. Ніде не було ані сліду від того подарунка, загорнутого в золотий папір. Тоді він згадав про дівчину в крамниці жіночої білизни. В першому-ліпшому магазині паперових виробів купив темно-синю торбинку, всипану зірками, і поклав туди вкрадену вчора ввечері нічну сорочку. Потім пішов до крамниці жіночої білизни та сказав дівчині, простягаючи паперовий кульок:

— Я прийшов, панно, щоб вибачитися. Вчора я вас обманув, а це негарно. Я не маю дружини й не збирався нікому купляти сорочку. Просто я хотів побачити вас у нічній сорочці. Вона вам так личила, що вночі я не міг заснути. Насилу діждався, поки відчиняться магазини, й купив вам у подарунок таку ж саму.

— Вона не така сама, — посміхнулась дівчина, — ця третього розміру.

Почувши, молодик упав у крісло. Він був збентежений. Нарешті мовив із відчаєм у голосі:

— До речі, я хотів у вас щось спитати... Чи не забув я тут учора пакуночка в золотому папері?

— Пакуночок у золотому папері? Переповитий стрічкою?

— Атож, атож!

— Тут ви його не забули, — рішуче відповіла дівчина, — я б його знайшла і могла б, як ми завжди робимо, коли покупці щось у нас забувають, повернути... Та зараз я запитаю вас про інше. Що ви робите, коли ввечері перед Різдвом почуваєтеся самотньо? Чи є спосіб непомітно зчезнути з цього світу?

Давид Сенмут уражено дивився на неї. Її вії зачіпали брови і створювали там безлад. З її очей було видно, що вічність є несиметричною. Він спитав:

— Чи ви мали колись дочку? Багато, багато років тому.

— Гадаєте, чотири тисячі років тому? Може, й мала. Та зараз не маю. Й тому на свята я сама. Ви хотіли б прийти на Святвечір до мене доглянути її?

— Кого?

— Та ту дочку, якої не маю. Ось вам моя адреса.

— Охоче, — відказав молодик, поцілував продавщицю у вухо й пішов. У дверях він зупинився й докинув:

— Я знаю її ім'я.

— Чиє?

— Та цієї дочки, якої не маєте. Вона звалася Ніферуре.

Друге перехрестя

❖ Тут читач може знову вибрати свій шлях, щоб визначитися щодо двох результатів оповідання. Розділ «Декоративна свічка» подає трагічний кінець оповідання, а розділ «Запальничка» має *happy end*. Автор у будь-якому разі радить прочитати обидва закінчення, оскільки лише в оповіданнях можуть існувати дві різні кінцівки, не так як у житті.

ДЕКОРАТИВНА СВІЧКА

Панна Хатчепсут любила тварин, особливо котів, обожнювала імпортні парфуми та імпортні квіти. Проте для цих своїх уподобань не мала достатніх прибутків. У неї не було грошей навіть на поганеньке цуценя. До Святвечора вона ледь спромоглась на рибу та локшину, щоб приготувати її зі сливами. Про подарунки, звичайно, не могла й мріяти. Після того як приготувала вечерю, вона вдяглася, чорною фарбою низько опустила внутрішні кутики очей, віддаливши їх від носа, а зовнішні подовжила жирною лінією майже до вух. Чоло перев'язала стрічкою. Верхня губа була рівно підведена, а нижня — підкреслено вивернута. Їй стало добре, вона була задоволена своїм виглядом, неначе завойовник перед походом. Вона підійшла до вікна, поглянула на річки й зробила висновок:

— Хмари перейшли воду.

Потім обережно розгорнула золотавий папір і вийняла скляного равлика, їй не подобався сріблястий пісок, яким було наповнено скляний панцир. Панна Хатчепсут обережно вийняла воскову затичку й висипала вміст равлика в умивальник. Після цього вимила панцир, висушила його й наповнила своїм ароматним блакитним порошком для ванни. Потім поставила на місце воскову затичку з гнотом. Равлик знову став декоративною свічкою й дивно миготів блакитними нутрощами. Колір равлика зараз нагадував очі хлопця, приходу якого вона чекала.

— Атлантидно-блакитні, — мовила панна, й слова ці її саму здивували. — Дурниці, — буркнула вона сама собі. — Звідки відомо, що це «атлантидно-блакитне»?

За кілька хвилин скляний равлик знову був у своїй коробочці, загорнутий золотим папером та перев'язаний стрічкою із бантиком. Готовий для вручення в дарунок.

Тут почувся дзвінок у двері. Відвідувач приніс вино. Й той лагідний голос. Вона посадовила його за стіл і сіла поруч. Взяла чотири горіхи й кинула їх на чотири боки, хрестячи кімнату. Тоді з шухляди дістала коробочку зі скляним равликом і простягла йому.

— Це тобі різдвяний подарунок від мене, — мовила вона і поцілувала його.

Очі його засяяли, і він, наче дитина, затремтівши, розгорнув золотий папір і вийняв скляного равлика. На його обличчі закарбувалось приголомшення.

— Невже ти не знав, що у коробочці? — спитала панна Хатчепсут.

— Не знав, — відказав Давид Сенмут.

— Ти розчарований?

— Так.

— Так?

— Ні. Він чудовий. Дякую тобі!

Потім Давид обійняв її.

— Я теж маю для тебе подарунок, — докинув він із наміром трохи виправити справу, й поклав на стіл темно-синю торбинку, обсіпану крихітними дзеркальцями. Панна Хатчепсут розгорнула подарунок і дістала звідти вже знайому їй запальничку з вигравіюваним написом про здійснення бажань. Панна Хатчепсут була трохи збентежена перебігом цього вечора, навіть розчарована. Тож, аби зі свого боку трохи залагодити справу, заявила:

— Я знаю, як тебе звати.

— Звідки?

— Не знаю звідки, але знаю. До того ж давно. Може, вгадала по запаху. Тебе звати Сенмут.

— Уперше чую. Що за ідея! — Він поставив равлика на срібне блюдце, щоб вечеряти при запаленій свічці.

— Як гарно! — вигукнула панна Хатчепсут, простягнувши йому запальничку:

— Будь ласка, запали скляного равлика, поки я принесу вечерю.

Архітектор Сенмут узяв запальничку й голосно прочитав напис на ній: «Якщо мене тричі поспіль креснеш, твоє бажання здійсниться».

— І таки здійсниться, щоб ти знав! Ще сьогодні ввечері, — додала вона, посміхаючись.

Тут він креснув раз запальничкою. Дівчина заплескала в долоні. Він підніс пломінчик до гноту равлика й запалив його. Скляний равлик заблищав на столі й перетворився в найпрекраснішу декоративну свічку. Кімната, наче віддлившись од підлоги, занурилась у м'яку кулю світла.

— Що ти робиш?! — вигукнула панна. — Треба креснути тричі!

— Навіщо кресати тричі, якщо я запалив свічку з першого разу?

— Але там так написано! Хіба не знаєш? Кожна річ, щоб бути раз почутою, має бути тричі сказаною.

Тоді він креснув удруге, й із запальнички вигнався зелений пломінчик, який вона зустріла голосним «Браво!». Коли запальничка спалахнула і втретє, силь-

ний вибух розтросив помешкання і їх обох у ньому. Лишилися тільки імена, їх можна знайти у будь-якому підручнику з історії Єгипту (XVIII династія).

❖ Якщо ви не прочитали розділ «Запальничка», то прочитайте його. Якщо ж прочитали, то це вам кінець оповідання.

ЗАПАЛЬНИЧКА

Напередодні Різдва архітектор Давид Сенмут знову навідався у помешкання своєї колишньої дружини, яка на той час була у від'їзді. Він помився, почистив зуби, гладенько зачесав волосся й сів, обхопивши руками коліна так, що став схожим на якийсь гральний кубик. Зо дві хвилини Давид Сенмут відпочивав у цьому положенні. Раптом йому запраглося потримати в руках якесь маленьке створіння, може, дівчинку, захищати її й боронити... Потому він вийняв з кишені оту запальничку й поклав її в темно-синю торбинку, всипану друзками крихітних дзеркалець. Він випив віски й дістав із жінчиного бару пляшку білого італійського шипучого вина. Давид Сенмут надавав перевагу білому жіночому шампанському «блу», отому більш солодкому, із написом «muscadet», а не чоловічому, з написом «brut». Загортаючи пляшку у білий папір, він подумав, що вино — то вічний хворий, як і жінка, однак помирає як чоловік, і лише рідко яке вино переживе людський вік...

У записці продавщиці жіночої білизни він прочитав, де вона мешкає, й рушив туди, з шампанським. Вона зустріла його серед соломи, якою було посипано підлогу квартири, й обійняла, простягла йому коробочку в золотому папері з бантиком.

— Це неможливо! — вигукнув він.

— Мій різдвяний подарунок для тебе, — мовила вона.

Вражений, Давид подивився на неї, і йому спало на думку, що темрява зійшла з неба до її очей, щоб тут заночувати. Самий лише брязкіт її дешевих браслетів із бубонцями був коштовніший за найдорожчого пса.

Давид розгорнув золотавий папір і на свій подив побачив усередині тільки особливу свічку для разового застосування, у вигляді равлика, наповненого блакитним пилом.

«Моя колишня дружина таки справді вміє образити чоловіка. І це подарунок?» — подумав він.

— Ти розчарований? — запитала продавщиця жіночої білизни.

— Ні. Навпаки, — відказав він, вийняв з кишені темно-синю торбинку й простяг дівчині.

— Я теж приніс тобі подарунок.

З торбинки вона витягла вже знайому їй запальничку, яку зо два дні тому вкрала в пана в чорно-лакованому пальті.

— Чудово, мені якраз бракувало запальнички!

Вона обійняла, поцілувала архітектора Давида Сенмута й додала:

— Запали скляного равлика, поки я принесу вечерю.

— Що на ній написано? — докинула вона йому, пораючись біля їжі.

— На чому?

— На запальничці.

— Маєш на увазі інструкцію для користування? Не знаю. Я її викинув. Навіщо тобі інструкція?

— Та ні, я питаю, що написано на самій запальничці!

— Не пригадую, зараз подивлюся...

Тут панна Хатчепсут випередила його й продекламувала напам'ять:

— «Якщо мною тричі поспіль креснеш, твоє бажання здійсниться!» Хіба не це там написано?

Архітектор Давид Сенмут ще раз упродовж цього вечора був приголомшений. Він ніяк не міг пригадати, коли в продавщиці жіночої білизни вкрав ще й запальничку. Проте, якщо ця штуковина не була її, звідки дівчина знала навіть те, що на ній вигравіювано. Про нічну сорочку третього розміру він знав, але про те, що вкрав у неї ще й запальничку, не мав і гадки.

Безперечно, справи із подарунками пішли шкереберть. Треба було щось зробити, щоб не зіпсувати вечір. І він бовкнув перше, що спало йому на думку:

— Я знаю, як тебе звати!

— Невже? — відповіла продавщиця жіночої білизни. — Звідки знаєш?

— Не знаю звідки, але знаю. Тебе звати Хатчепсут.

— Уперше чую, — відказала вона і поставила скляного равлика на срібне блюдце, що стояло посередині столу.

Тут архітектор Давид Сенмут креснув запальничкою. Перший раз вона висікла гарний, блакитнуватий пломінчик. І пан Сенмут засвітив скляного равлика. Світло розлилося по столі, осяяло кімнату. Золоте сяйво було всюди, навіть на їхніх вустах. Це було видно кожного разу, коли вони щось промовляли.

— Кресни ще раз, — мовила вона, — треба тричі!

І вдруге запальничка спрацювала добре. Але на третій раз ні. Дала осічку.

— Дарма! — мовив архітектор Сенмут панні Хатчепсут. — Не здійсниться моє бажання.

— Здійсниться, ще й як здійсниться, — сказала вона й поцілувала свого архітектора так, як його ніхто досі не цілував.

Під тим довгим поцілунком лежала на підлозі, в тіні столу, викинута інструкція щодо поводження із запальничкою:

УВАГА! НЕБЕЗПЕЧНО ДЛЯ ЖИТТЯ!

Тримати подалі від вогню. Це не проста запальничка.

Це зброя особливого призначення.

Динамітний набій у ній активується після третього послідовного загоряння прилади.

❖ Якщо ви не прочитали розділ «Декоративна свічка», прочитайте його. Якщо прочитали, це вже кінець оповідання.

ДЖЕРЕЛО: Пвич Милорад. Дамаскин: Оповідання для комп'ютера та циркуля // Всесвіт. — 2002. — № 7-8

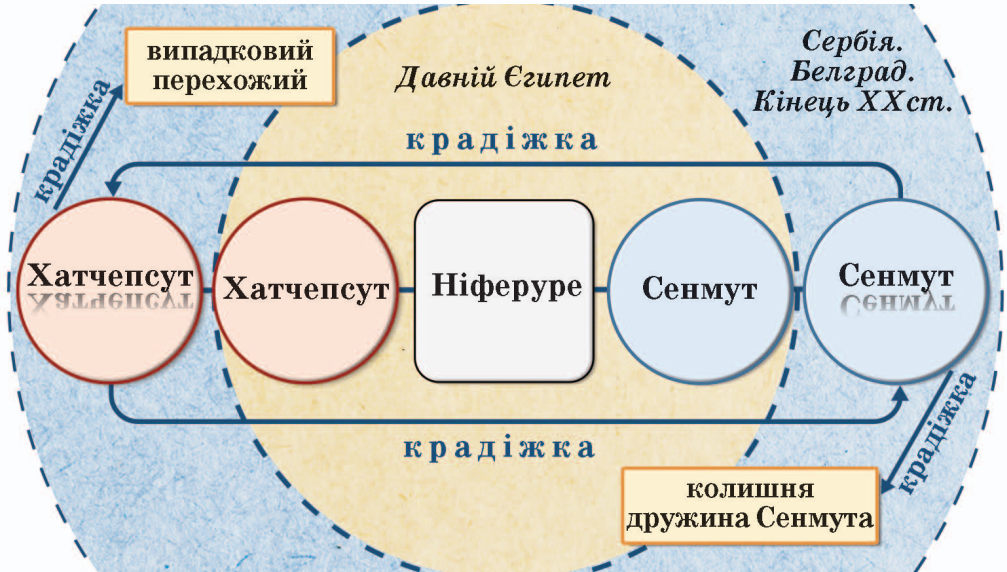

ЧИТАЄМО, РОЗМІРКОВУЄМО, ОБГОВОРЮЄМО...

1. Яке враження справило на вас оповідання? Чим здивувало?
2. Порахуйте, скільки варіантів прочитання має твір. Який з них вам до вподоби?
3. Яку роль у тексті твору відіграють перехрестя? Чим відрізняються розділи першого і другого перехрестя?

4. Де й коли відбуваються події твору? Які деталі на це вказують?
5. Назвіть персонажів твору. Які з них є головними, а які — другорядними? Розкажіть, що відомо про головних героїв твору. Які художні засоби використовує автор для їхньої характеристики?
6. Прокоментуйте схему. Поясніть спосіб розташування персонажів. Що пов'язує героїв оповідання?

7. Використовуючи додаткові джерела, підготуйте повідомлення про фараонку Хатшепсут і давньоєгипетського архітектора Сенмута. Спираючись на схему, простежте, як у творі Павича віддзеркалюються давньоєгипетські історичні персонажі. Як ви думаєте, з якою метою письменник звертається до історії Давнього Єгипту? Чи можна стверджувати, що в такий спосіб автор реалізує ідею циклічності світу?
8. Поясніть, як у творі розкривається тема самотності та відчуженості сучасної людини. Що, на думку автора, може їх подолати? А як думаєте ви?
9. Покажіть, як у «Скляному равлику» реалізуються інтертекстуальні зв'язки з новелою О. Генрі «Дари волхвів». Чи можна стверджувати, що вони набувають іронічно-пародійного забарвлення? Доведіть або спростуйте цю думку.
10. Яку роль в оповіданні виконує художня деталь — скляна свічка-равлик? Зверніть увагу на такі аспекти, як мушля, скло, спіраль, свічка.
11. Перекажіть можливі кінцівки твору. Чому важливо читати обидві версії фіналу твору? Розкрийте їх метафоричний сенс. Від кого залежить вибір фіналу? Який з них вам подобається більше? Поясніть свою думку.
12. Об'єднайтеся в групи та презентуйте різні варіанти прочитання оповідання «Скляний равлик».

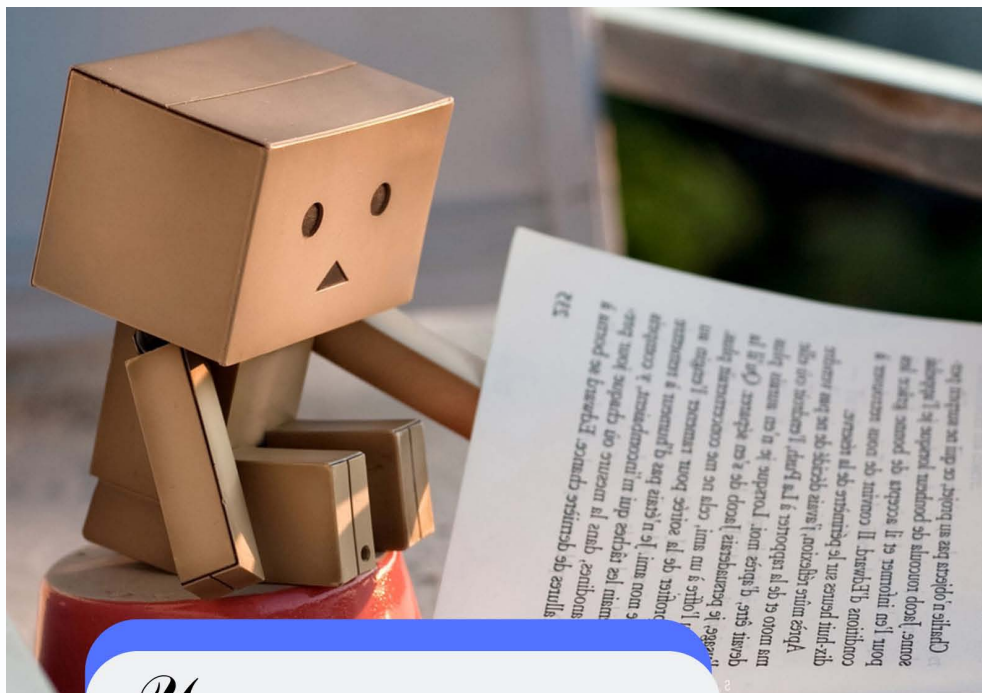
В Україні твори Мілорада Павича активно видаються, перекладаються, досліджуються. Так, українською перекладено автобіографію Павича, його найвідоміші романи, оповідання, вірші, п'єси. Це зробили **Ольга Рось**, **Алла Татаренко**, **Іван Лучук** та інші. Цікавими є розвідка І. Лучука про генезу українського видання «Хозарського словника» та відлуння цього роману в поетичній збірці **Ігоря Римарука** «*Діва Обида*»¹. Детальніше про українські стежини всесвітньо відомого серба можна дізнатися з дослідження А. Татаренко «*Рецепція творчості Мілорада Павича в Україні*»². Важливо, що і Мілорад Павич за життя виявляв значний інтерес до України. Зокрема він був першим головою Товариства сербсько-української дружби. А в одному з інтерв'ю Мілорад Павич сказав, що знає нашу країну через мову та сербсько-українські зв'язки літературної минувшини. «*Дуже люблю поезію Величковського (XVII ст.), українське бароко, гоголівське бачення України...*», — додав письменник.

Цитати для душі від Павича

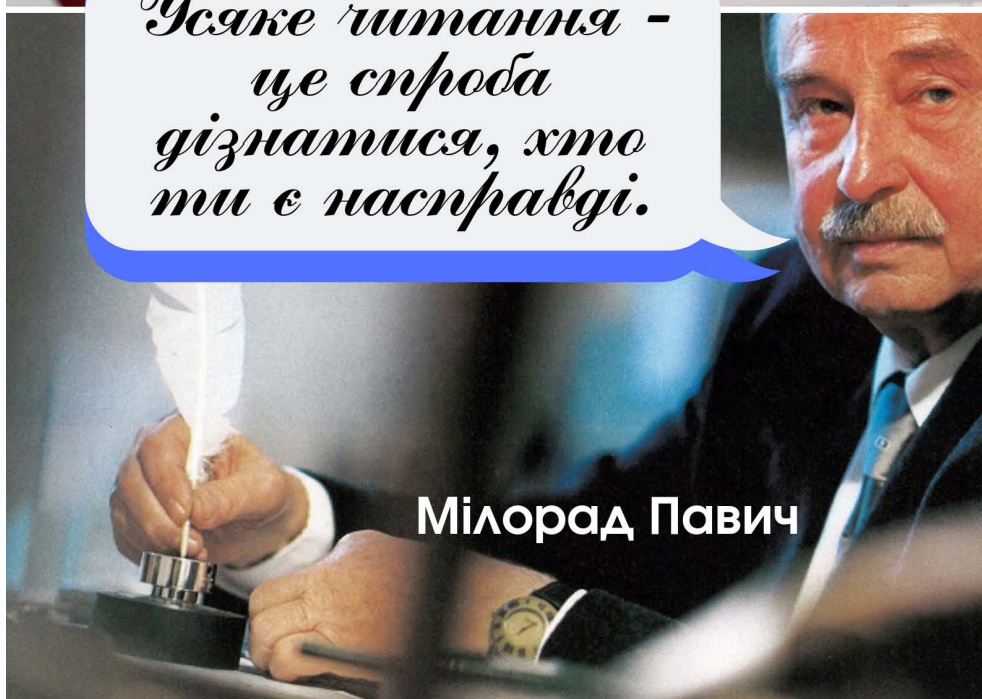
- ◆ Міра любові та радості, яку вкладаєш у реальний світ і світ творчості є пропорційною тим дарам, які від тих світів ти й отримаєш!
- ◆ Твоє минуле ховається у твоєму мовчанні...
Твоє теперішнє — у твоєму мовленні...
Твоє майбутнє — у твоїх помилкових кроках...
- ◆ Думки — лише приправа до душі.
- ◆ Людина складається не з води, як прийнято вважати, а зі спраги.
- ◆ Усяке читання — це спроба дізнатися, хто ти є насправді.
- ◆ Читач знаходить у книжках те, чого не може знайти в іншому місті, а не те, що письменник привніс у роман.
- ◆ Ідеал для письменника — це книга як будинок, у якому можна жити якийсь час, або книга як храм, куди приходять помолитися.
- ◆ Художній твір — це ритм, який із плином часу та з появою перекладів дедалі більше віддаляється від автора.
- ◆ Книгу слід читати двічі. Один раз слід прочитати в молодості, поки ви молодші за героїв, другий раз — коли подорослішали, і герої книжки стали молодшими за вас. Тоді ви побачите їх з обох сторін, та й вони зможуть учинити вам екзамен зі своєї сторони часу. Це значить, утім, що інколи буває взагалі пізно читати якісь книжки.

¹ Лучук І. Ігоре-Римарукіана. URL: <https://bukvoid.com.ua/print/?30447>.

² Татаренко А. Рецепція творчості Мілорада Павича в Україні. URL: <https://bit.ly/2HxkXk8>.

*Усяке читання -
це спроба
дізнатися, хто
ти є насправді.*

Мілорад Павич

Поетичне відлуння

Іван ЛУЧУК

Іван Лучук

ТРОХИ БІЛОГО СВІТУ

Коли я наживо побачив Павича, то мало не стерп —
волосся моє заворушило корінцями,
нігті запульсували на пальцях рук,
губи ще більш пересохли
і очі сховалися глибше в очницях —
Павич здався мені страшенно схожим на мого батька:
ходою, статурою, поглядом, вусами, носом.

ЗІ СКАРБНИЦІ ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНОЇ ДУМКИ

Структуру оповідань Павича можна умовно порівняти з комп'ютерною відеоігрою. Їхній простір настільки безмежний, що створюється враження безкінечності. Переміщення з одного рівня на інший, вгору-вниз, праворуч-ліворуч дозволяє відгадувати загадки, отримувати відомості і в результаті скласти мозаїку в єдине ціле. А це підвладно тільки майстрам ігор.

Ясмiна Михайлович, сербська письменниця і дослідниця літератури

Мілорад Павич перш за все був мрійливою особистістю. Він прекрасно бавився літературою. Павич розумів, що література не є політикою й інструментом просування деяких ідей та інтересів, а просто мистецтвом, якому він був повністю відданим.

Михайло Пантич, сербський письменник і літературознавець

У своїх романах Мілорад Павич створив культ Книги, наділивши її небаченими досі можливостями. І створив культ Читача, у руки якого віддав не тільки долі своїх героїв, але й долі своїх творів. Він дав читачам безмежну свободу трактування своїх книжок, не обмежуючи їхню фантазію рамками письменницького задуму, дозволив бачити у своїх творах те, що хотілося кожному з них.

Алла Татаренко, українська перекладачка і дослідниця літератури

Пам'ятник Мілораду Павичу у Белграді

Підсумовуємо вивчене

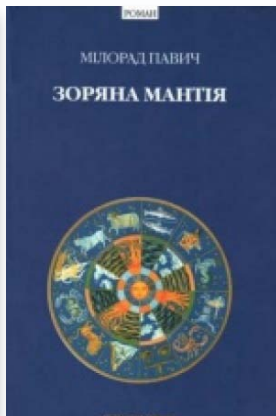
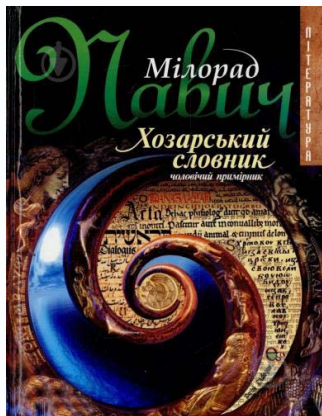
1. На сайті Незалежного культурологічного часопису «І» (<https://cutt.ly/ktlCXID>) ознайомтеся з уривками книжки сербського журналіста Мілоша Євтича «Розмови з Павичем». Що нового ви дізнались про письменника? Підготуйте за матеріалами інтерв'ю розгорнуте повідомлення й виступіть з ним у класі.
2. Наведіть факти, що свідчать про всесвітню популярність творів М. Павича.
3. Прокоментуйте інформаційний плакат за творчістю М. Павича. Зверніть увагу на автопортрет письменника. Чи можна його назвати метафоричним? На яких особливостях творчості Павича наголошено у плакаті? Як ви думаєте, що уособлює спіраль у центрі малюнка? Спираючись на плакат, назвіть і проілюструйте конкретними прикладами основні риси оповідання «Скляний равлик».

4. Підготуйте доповідь за дослідженням А. Татаренко «Рецепція творчості Мілорада Павича в Україні». Презентуйте її у класі.
5. Організуйте та проведіть у класі літературну конференцію за творчістю Мілорада Павича на тему «Література веде в майбутнє читач, а не письменник...» або дискусію «Інтерактивна література: за і проти».
6. Напишіть на основі оповідання «Скляний равлик» М. Павича творчу роботу на одну із тем «Секрет популярності творів М. Павича», «Безмежний простір творів Мілорада Павича», «Культ книги і читача у творчості Мілорада Павича».
7. Виконайте дослідження на одну із тем: «Інтертекстуальні зв'язки оповідання М. Павича “Скляний равлик” з новелою О. Генрі “Дари волхвів”»; “Гра з читачем” в оповіданні М. Павича “Скляний равлик”», «Ідея циклічності світу у творчості М. Павича (на прикладі одного із творів)».
8. Підготуйте огляд офіційного сайту М. Павича в Інтернеті (<http://www.khazars.com>). Запропонуйте варіант україномовного сайту сербського письменника. Чи плануєте розмістити на ньому інтерактивні твори письменника?
9. У чому полягає оригінальність творів Мілорада Павича?
10. Доведіть, що оповідання М. Павича «Скляний равлик» належить до постмодерністської літератури.
11. Сучасний літературознавець Олександр Геніс стверджує, що *«словесність набагато старіша за не тільки книги, а й самої писемності. Книга — лише одна з форм існування літератури. А це означає, що їй на зміну може прийти щось інше. Наприклад — електронна книга»*. Чи поділяєте ви думку дослідника? Свою відповідь аргументуйте.
12. Підготуйте мотиваційний постер/інформаційний плакат/кроссенс за творчістю Мілорада Павича.

Обкладинки українських видань книжок Мілорада Павича

- ✓ Пригадайте, які твори літератури Сходу ви вже читали. Які з них справили на вас найбільше враження й чому?
- ✓ Розкажіть, що вам відомо з історії кримськотатарського народу. Поміркуйте, які історичні та культурні події об'єднують український і кримськотатарський народи.

Це величезний пласт культури, який треба вивчати.

Наріман Абдульваапов,
кримськотатарський історик
і літературознавець

«МИ — ЖИВИ, МИ НЕ ВМЕРЛИ, МИ — Є!»

(Кримськотатарська література: повернення із забуття)

Кримськотатарська література належить до давньописемних і бере свій початок ще в далекому VI столітті. Водночас, незважаючи на свою давню історію, вона й досі залишається маловідомою широкому колу читачів. Це можна пояснити тим, що літературна спадщина кримців віддзеркалює ті трагедії, які випали на їхню долю. І хоча багато чого з кримськотатарської літератури було свідомо знищено і втрачено, спробуємо розібратися, у чому ж її особливість...

Кримськотатарська література є однією з тюркомовних літератур і має декілька етапів свого розвитку. Одна зі стародавніх пам'яток кримськотатарської писемної літератури належить **Махмуду К'иримли**, який жив приблизно у другій половині XII — першій чверті XIII століття. Його поему «**Юсуф і Зеліха**» дослідники визначають як найстарішу з письмових пам'яток літератури, створених тюркською мовою.

Розквіт кримськотатарської літератури припадає на ханський період. Багато з ханів самі були талановитими поетами, наприклад, **Менглі Гірай I (1445–1515)**, **Борагази Гірай II (1552–1607)**, відомий також під іменем **Газайі**. У народі особливим успіхом користувалися поеми Газайі «**Троянда й соловей**» і «**Млинове колесо**», перекладені українською мовою Іваном Франком.

Пізніше у кримських татар була популярною творчість мандрівних поетів, які виконували свої вірші в супроводі музичного інструмента — саза. Найвидатнішими з них були **Ашик Умер (1621–1707)** і **Мустафа Джевхері (? – 1715)**.

Період нової кримськотатарської літератури справедливо пов'язують з діяльністю великого просвітителя, письменника, педагога **Ісмаїла Гаспринського (1851–1914)**. Його вважають справжнім «*патріархом кримськотатарської писемності*», творцем нової кримськотатарської літератури, оскільки саме він заклав у ній основи оповідання та роману. Перу І. Гаспринського належать такі романи й повісті, як «**Молла Аббас**», «**Арслан-к'из**», «**Сто років потому**» та інші. Писав І. Гаспринський і вірші. Зокрема рідній землі він присвятив поезію «**Крим**».

Володимир Слєпченко.

Портрет І. Гаспринського (2014)

«Зелений острів» — так зве його кожен.
Чудовий острів, чарівний Крим!
Крим наш на чайку крилату схожий,
Що понад морем летить голубим.
Тут все, як в легенді:
Печери, скелі,
Лоз виноградних зміїний згин,
Річки, озера, людські оселі,
Чорні папахи стрімких вершин.
Тут давню казку нашптує море,
Тут — в танці й музиці пам'ять племен. [...]

Переклад із кримськотатарської
Данила Кононенка

І. Гаспринський видавав газету «Терджиман» («Перекладач»), у якій з'являлися твори багатьох молодих і талановитих кримськотатарських письменників початку ХХ століття. Ідеї цього письменника і громадського діяча вплинули на реформу кримськотатарської школи, сприяли появі перших національних підручників. Авторитет Гаспринського у світі був таким великим, що 1910 року його кандидатуру за соціально-політичну та культурно-просвітницьку діяльність французький журнал «*Revue du monde musulman*» висунув на здобуття Нобелівської премії. Як зазначає дослідниця Гульнара Бекірова, як ніколи актуально звучить сьогодні відоме гасло І. Гаспринського «Тільда, фікірде, іште Бірлік» — «Єдність у мові, вірі та справах».

В історію кримськотатарської літератури часів Російської імперії назавжди увійшов видатний син цього народу **Номан Челебіджихан (1885–1918)**, один з організаторів першого Курултаю¹, перший голова уряду проголошеної в 1917 році Кримської народної республіки. У його найвідомішому творі — оповіданні «*Молитва ластівок*» — від імені учня розповідається про закриття кримськотатарських шкіл.

Н. Челебіджихан — автор вірша «*Я присягнувся!*» («*Ant etkenmen!*»), що став національним гімном кримських татар, у якому є такі рядки:

Я поклявся, мій народе, що зцілю тебе від ран.
Не бур'ян ви, браття милі, — чом зогнити вам дотла?
А не стане в мене духу йти на муку задля вас —
Хай гаряча кров у серці запечеться, мов смола.

Переклад із кримськотатарської Галини Михайловської

До визначних поетів кримськотатарської літератури ХХ століття належить **Бекір Чобан-заде (1893–1937)**. Цей видатний син кримськотатарського народу, його справжня гордість, був не тільки автором багатьох віршів, що увійшли до золотого фонду кримськотатарської літератури, а й ученим-тюркологом зі світовим ім'ям, який зробив неоціненний

¹ *Курултай* — у тюркських народів загальнонаціональний з'їзд, під час якого вирішують найважливіші проблеми нації. Початково означав збори князів, пізніше — збори народу.

Бекір Чобан-заде
(фото 20-х рр. ХХ ст.)

внесок у вивчення мови й літератури багатьох тюркських народів. І хоча цей унікальний поет й учений прожив лише 44 роки, оскільки був репресований і знищений сталінською владою, його спадщина й сьогодні залишається надзвичайно актуальною. Як зазначає український учений Дмитро Урсу, «наче міст між цивілізацією Сходу та Заходу, він з'єднав мудрість і споглядальність з витонченим аналітичним розумом, невгамовною енергією та прагматизмом». Так, наприклад, у вірші Бекір Чобан-заде «Рідна мова» є рядки, що близькі не тільки кожному кримському татарину, а й усім, кому дорога його рідна мова:

До рідної мови душа потяглась,	На струнах твоїх я співаю тобі.
Любов'ю синівською перейнялась.	Без тебе, кохана, під небом чужим
О, мово, ти — віра моя в боротьбі,	Загинув би я, одинак-пілігрим.

Переклад із кримськотатарської Данила Кононенка

Депортація кримських татар 1944 року до Середньої Азії, Сибіру й Уралу перервала літературну традицію кримців і назавжди залишиться «живою раною» в душі кожного з них. Фактично до 70-х років ХХ століття радянська влада робила все можливе, щоб про цю літературу ніхто не знав. Як зазначає поет і перекладач Шакір Селім (1942–2008), «найбільш обдаровані, найвідоміші наші літератори були забуті разом зі своїми творами, і заборонялося навіть згадувати їхні імена». Тому не дивно, що на тему примусового переселення і, по суті, прагнення радянської влади повністю знищити цей багатостраждальний народ, написано чимало творів. Так, поет Ешреф Шем'ї-заде (1908–1978) ще в депортації розповів про цю трагедію в поемі «Стіна сліз» (1969). Цю тему висвітлює і відомий письменник ХХ століття Шаміль Алядін (1912–1996) в автобіографічному оповіданні «Я ваш цар і бог».

Поет Аблязіз Велієв (нар. 1939), який пережив депортацію, в інтерв'ю згадував: «Нам, вигнанцям, забороняли промовляти слова “Крим”, “кримські татари”, “кримськотатарська мова”. Лише через кілька років по смерті Сталіна було дозволено видавати газети кримськотатарською мовою. Саме з газет ми дізналися, який у нас алфавіт, яка у нас мова, бо до того часу знали мову лише на побутовому рівні. У школі й університеті навчання велося узбецькою мовою. Тому я самотужки за допомогою газет вивчив рідну мову і став кримськотатарським журналістом, незважаючи на те, що я не відвідував жодного уроку з рідної мови. Живучи на чужині, я тільки й мріяв, як би повернутися до Криму, на свою батьківщину, з якої нас було насильно депортовано».

Біль і трагедію свою народу А. Велієв передає у вірші «Моєму народу», зокрема в таких рядках:

Як над нами знущались,	Ситі, пихаті і злі.
Глумились і люто ганьбили	Слово «кримський татарин»
Коменданти і їхні прислужники	Навіть згадувать заборонили,

Наче б кримських татар
Не було і нема на землі!
Але вистояв ти,
мій народе,
На зло всім намовам.
І легкого шляху
Не шукав у своєму житті.
Не зламали борців
Ні тюремні іржаві закови,
Ні Сибір, ні ГУЛАГІ,
Ні етапи жорстокі й круті.

Скільки їх,
Тих, хто мужньо боровсь
За свободу,
Полягло у борні
За священне за право своє!
Щоб вернуть на віки
Чесне ім'я могого народу
І сказати усім:
**Ми — живі,
Ми не вмерли, ми — є!**

Переклад із кримськотатарської Данила Кононенка

Для сучасної кримськотатарської прози є характерним відродження національних культурних традицій, збереження історичної пам'яті свого народу. Сучасні кримськотатарські поети й прозаїки: **Шакір Селім, Юнус Кандим, Сейран Сулейман, Ервін Умеров, Таїр Халілов, Гульнара Усеїнова, Ліля Буджурова, Лейля Алядінова, Юсуф Болат** й інші — розкривають у своїх творах ті думки й почуття, які найбільше хвилюють особистість сьогодення.

За умов нової окупації Криму Росією кримськотатарська література продовжує свій тернистий шлях і кожним новим своїм твором проголошує до всього світу: «*Ми — живі, ми не вмерли, ми — є!*».

1. Розкажіть, які факти з історії кримськотатарської літератури справили на вас найбільше враження й чому.
2. Самостійно знайдіть інформацію про одного з видатних діячів кримськотатарської культури та презентуйте її в класі.
3. Розкажіть, що вам відомо про українсько-кримськотатарські літературні зв'язки.
4. На основі статті підручника, інформаційного плаката, а також матеріалів рубрики «**Дізнаємося про видатну особистість**» підготуйте розгорнуте повідомлення про історію кримськотатарської літератури.

ДІЗНАЄМОСЯ ПРО ВИДАТНУ ОСОБИСТІТЬ

Син двох народів Агатангел Кримський.
Ну, хто сказав, що ми не земляки?!
Татарин він навіки український,
Вкраїнець він татарський на віки!

Данило Кононенко

Ці поетичні рядочки присвячені справжній гордості кримськотатарського й українського народів, унікальному вченому, перекладачу й письменнику — **Агатангелу КРИМСЬКОМУ (1871–1942)**. Його ім'я 16 сесією Генеральної Асамблеї ЮНЕСКО затверджено в переліку видатних діячів світу. І це не випадково, адже А. Кримського вважають одним із найвідоміших учених-сходознавців у всьому світі. За різними джерелами, Кримський володів близько 60 мовами світу. У радянські часи будь-яка інформація про нього замовчувалася з ідеологічних причин аж до 1980 року. У 30-роки ХХ століття він був звинувачений за антирадянську націоналістичну діяльність, за що перебував у Кустанайській тюрмі (зараз Казахстан), де на початку 1942 року помер, за однією із версій — від виснаження, а за іншою — внаслідок жорстоких тортур. Прах цього справжнього титана культури та науки покоїться десь у кустанайських степах.

Саме А. Кримський першим дав характеристику кримськотатарської літератури від ХІІ до ХХ століття, був ініціатором створення «Короткої антології кримськотатарської поезії», видання якої стало справжнім явищем в історії кримськотатарської й української культур. Антологію було включено у фундаментальну працю «Студії з Криму» (1930). Окремим розділом у цих студіях було дослідження «Література кримських татар».

А. Кримський вважав себе кримським татариним. Його родовід бере початок з давнього кримськотатарського роду з Бахчисарая. Але в ХVІІ столітті його пращур виїхав з місць Кримського ханства, оселився на території сучасної Білорусі, змушений був змінити віросповідання. Оскільки він був із Криму, охрестили його Кримським.

ЗІ СКАРБНИЦІ ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНОЇ ДУМКИ

Історії українського і кримськотатарського народів тісно переплетені між собою. Відбулося кровозмішення цих двох великих народів, що належать до зовсім різних мовних груп. Хоч у них різні культури, державно-економічні уклади, але вони мають однакове світосприйняття — однаково чують, уловлюють звуки, однаково відображають і однаково передають їх. Такі явища в історії людства мають місце.

Юнус Кандим, кримськотатарський поет і перекладач

Кримськотатарська література багата і цікава, і хто її відкриває для себе уперше, той уже ніколи не залишиться осторонь неї. Множаться ряди її прихильників серед українського читача, ростуть ряди перекладачів з кримськотатарської.

Данило Кононенко, український перекладач

Українсько-кримськотатарські літературні зв'язки дуже міцні. Крилатий вислів Павла Тичини «Ми — зорі одного неба» яскраво увиразнює духовну близькість українського і кримськотатарського народів.

Кримськотатарська тематика знайшла своє відображення у творах таких корифеїв української літератури, як **Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Павло Тичина** та інших. Так, у великого новеліста української літератури **Михайла Коцюбинського** є низка творів («*Під мінаретами*», «*В путях шайтана*», «*У грішний світ*», «*На камені*»), створених під враженнями від перебування у Криму. «Справжнє татарське царство без впливу московщини», — так схарактеризував Кримський півострів письменник. М. Коцюбинський створив своєрідні «записки мандрівника», які вражають красою й образністю. Зокрема «На камені» (1902) Іван Франко назвав однією з найкоштовніших перлин української літератури. Цікаво, що в оповіданні «Під мінаретами» в образі вчителя Рустема багато хто з дослідників бачить великого кримськотатарського просвітителя **Ісмаїла Гаспринського**.

Безперечно, що зміцнюють українсько-кримськотатарські літературні зв'язки й художні переклади. Багато творів кримськотатарських письменників перекладено українською мовою, зокрема зусиллями **Миколи Мірошниченка, Данила Кононенка, Володимира Даниленка, Оксани Керимової** та інших. Твори українських письменників кримськотатарською перекладали такі поети, як **Шакір Селім, Юнус Кандим, Аблязіз Велієв, Іса Абдураман** та інші.

Заглиблюючись у царину гуманітарних наук

1944 рік трагічним відблиском назавжди увійшов в історію кримськотатарського народу. Протягом 18–20 травня, тільки за офіційними даними радянської влади, було примусово виселено **191 044 особи**. Історики, пов'язані з кримськотатарським національним рухом, наводять інші вражаючі цифри: **423 000 виселених**, з яких **195 тисяч осіб загинули** в дорозі та протягом перших півтора року життя у спецпоселеннях (це становить понад 46 відсотків). Експертка Інституту демократії імені Пилипа Орлика Наталія Беліцер стверджує: «Трагічні події, пов'язані з тотальною депортацією кримськотатарського народу в травні 1944 року і наступними десятиріччями насильницького утримання в місцях вигнання, були одним із широкомасштабних злочинів радянського режиму».

ТРАГЕДІЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ НА КАРТИНАХ РУСТАМА ЕМІНОВА

Чорний світанок
(2001)

Між минулим і майбутнім (1994)

Унутма (1997)

На чужій землі (2004)

Потяг смерті (1997)

Ностальгія (2001)

Шаїр Бекірович Халілов

Шаир Халилов

(нар. 1940)

Людина не для того створена, щоб терпіти поразку.
Людину можна знищити, але не можна перемогти.

Ернест Хемінгуей

ДО ОСТАНЬОГО ПОДИХУ

Переклад із кримськотатарської Лідії Любимової

Він був старий і тяжко хворий. Тягнулася вже четверта доба, відколи в роті не було ні краплини води, ні крихти хліба. Про хліб він не думав, йому дуже хотілося пити. У роті пересохло, язик став як дряпучий наждачний папір. Наче висохли нутроці. Насилу роздирав злиплі, запечені і потріскані губи. Він не відчував голоду, тільки нестерпна, виснажлива спрага доводила до запаморочення. Спрага пересилювала усі страждання й хвороби.

— Води, води... — шепотіли його губи.

А вода була поруч. Варто було встати, зайти до кухні, пустити з крана воду і пити, скільки влізе. Та як же встати, коли немічне тіло, виснажене старістю й хворобами, відмовляється слухатись, коли руки й ноги не рухаються. Сталося найстрашніше, те, чого він найбільше боявся, — хвороба міцно прикувала його до ліжка і зробила нерухомим. Надворі літо, у вікно залітають радісні дитячі голоси, десятки, сотні, тисячі людей за стінами будинку, а ти, старий і хворий, нікому не потрібний, як малюк у лайні, лежиш самотньо в ліжку і не можеш ні поворухнутися, ні встати. Кляті крижі! Замість хребта ніби розжарений шворінь... Від болю тріщить голова, до горла підступає нудота, вивертає всі нутроці. Та він не втрачає ясного розуму. Він міг думати і пливати безмежним океаном уяви і пам'яті, міг відволіктись і забутись.

«Ти гірший за дощового черв'яка, якого наживлюють на гачок, — знущався з себе, — бо не можеш навіть звиватись... За що ж така кара? За які гріхи? Чим завинив я перед тобою, Аллах? Кепські, кепські справи, діду... Невже таке чекає усіх самотніх старих людей?..»

Спочатку, коли він остаточно захворів і зліг, його мучило безсоння. Він не міг ногами стулити очей і ще більше страждав від самотності.

Особливо гостро це переживалося вночі. Здавалось, що у всьому світі ти один. Єдиною втіхою були спогади, приємні спогади. Згодом від слабкості, втрати сил він почав засинати, і безконечні сновидіння, одні химерніші за інші, роїлися в його зворохобленому мозку, а в останні дні доймали видіння. Він то впадав у забуття, то приходив до тями, і тоді з невимовною тугою думав: «Як погано на старості лишатись на самоті, особливо, коли ти смертельно хворий і немає кому подати навіть склянку води...».

— Есфете, хлопчику мій, де ти? — кликав сина. — Хто відчинить двері і подасть мені води?

Він помітив, що почав розмовляти сам із собою.

Він уперше в житті був такий самотній. Дуже самотній. Правда, коли захворів два тижні тому, його провідувала сусідська дівчинка, яка приносила з крамниці хлібину, пляшку кефіру чи ще щось їстівне. Але тоді він і сам ще пересувався з кімнати в кімнату і не потребував сторонньої допомоги. «Мабуть, Мерієм відпочиває чи з батьками поїхала до моря. У неї ж літні канікули...» — думав він.

Добре, що через цю дівчинку ще встиг дати телеграму єдиній рідній людині, дорослому сину, що живе далеко на півночі, працює інженером на гірничорудному комбінаті.

Старий чекав. Терпляче чекав. Йому лишалося тільки чекати. Він чекав, коли хтось постукає, зайде до нього і дасть досхочу напитись. Він знав, що вмирає, та перш, ніж попрощатись із життям, стулити назавжди очі, піти в небуття, йому хотілось уволу напитися, вгамувати пекельну спрагу. І ще він боявся померти в порожній міській квартирі. «Собаке це діло — гнити, як стерво, у себе в ліжку... Людина мусить померти гідно, і її тіло має бути поховане в землі», — думав старий.

Він чекав хоч когось, хто б напоїв його, а потім уже можна й помирати. Та найбільше він хотів побачити сина.

— Я не помру, доки тебе не побачу, мій хлопчику, — шепотів сам до себе.

«Невже телеграма так довго йде? — хвилювався старий. — А може, Мерієм забула її дати? Що мелеш, старий дурню, хіба забув, як дівчинка принесла тобі поштову квитанцію? Але чому тоді не йде Есфет? Він мав би вже давно одержати телеграму. Мабуть, не спішить. Делікатно, щоб не налякати сина, підбрав він слова, мовляв, дуже хочу побачитись, приїжджай. А треба було, певно, написати більш категорично: “Дуже хворий, негайно приїжджай”. Не подумав добре, поспішив, — дорікав собі і відразу ж перед собою виправдовувався: — Я ж тоді був ще на ногах, не думав, що зляжу. Може, сам здогадається і приїде, відкладе усі справи, — втішав себе старий. — Якщо батько просить, син має здогадатись, що батьку погано. Тим більше, якщо це старий батько... Невже так важко здогадатись?».

— Чому ти не їдеш? Чому так довго тебе нема, сину, я вмираю, і мені немає кому перед смертю подати навіть води і закрити очі... — сказав уголос.

Він не раз непритомнів і знову приходив до пам'яті. Він уже втратив лік часу.

І раптом... пролунав дзвінок! Може, причулося? Чи не марить він?

Дзвінок повторився, йому вчувся мелодійний передзвін. Він ще ніколи не чув кращої музики, ніж оцей дзвінок. Як він ожив!

— Есфете! Сину мій! — закричав він. — Йому здалося, що від крику задрижали стіни будинку, а насправді з його горла вирвалося лише кволе хрипіння. — Я зараз! Ось тільки підійду до дверей і відчиню. Ти тільки не йди! Будь ласка, не йди.

Зробив неймовірне зусилля, щоб поворухнутись. Гострий біль пронизав тіло, та він зумів повернутись набік і, не втримавшись на краю ліжка, впав на підлогу і знепритомнів.

Він повільно приходив до тями. Йому здавалося, що йде безкрайньою розпеченою пустелею, по коліна вгрузаючи в гарячий пісок, а над головою немилосердно пече яскраве і палюче сонце. Лець пересуває важкі ноги і весь час повторює: «Пити! Пити! Пити!». Несподівано попереду заблищало водяне плесо. Мабуть, це марево? Після війни йому довелося побувати у геологорозвідувальній експедиції і не раз перетнути сипучі піски барханів. Що таке для людини вода, дізнався на фронті, у катівнях МДВ і в пустелі. Крапля води дорожча за золото, коли її нема.

Водяна смуга виблискувала і вабила до себе, він кинувся до неї і незабаром опинився біля озера з чистою прохолодною водою. Припав до води, як у дитинстві біля річки, і почав жадібно пити. Але чому вода не вгамовує спрагу? Чому всередині все горить? Марево? Омана? Побрів далі, почав підійматися на бархан, але зірвався і скотився вниз. Тоді став повзти. Сипучі піски під долонями раптом перетворились на дзюркотливі струмки. Із насолодою підставив рота під цівку прохолодної вологи і з головою зануривсь у потоки води, на які перетворився пісок. Уже й бархани хвилями накочувались на нього. Та це ж солоня вода! Це море! Він добре пам'ятає смак морської води. Гірко-солоню водою не нап'єшся. А ось і чайки, білокрилі прожерливі птиці з тужливим криком, що роз'ятрює душу. Він безпомилково знає, що коли зараз впливе на берег, то побачить рідне село он за тою горою. А там під горою стоїть маленький низький будинок із червоною черепицею, оточений гостроверхими тополями і в'юнким виноградом. Морською водою, звісно, не нап'єшся. Треба бігти додому. Мати, певно, з долини принесла джерельної води. Він вплив на берег, і, не озираючись, подався додому. Із заплученими очима може знайти дорогу додому. Тут йому знайомі кожен камінь, кожен кущ, кожна стежинка. Босоногим шибайголовою сходяв їх уздовж і впоперек. Позаду хлюпоче море, над головою — голубінь неба і сліпуча жовть сонця. Легко підстрибуючи, здійсмається на крем'янисту, зрізану колесами гірську дорогу. «Скільки ж років цій дорозі, — подумав він, — тисяча, а може, більше?» Так зрізати міцну гранітну породу колеса могли тільки за багато століть... Ця дорога завжди хвилювала його уяву й тривожила душу. Століття викарбувалися на її поверхні. Хто тільки нею не їздив і не ходив: від давніх завойовників, що забирали в рабство жінок і дітей, до німців у двадцятому столітті, що вели на розстріл партизанів і мирних людей, а в кінці війни ще й енкавеесівці гнали все село... Скільки ця дорога бачила сліз... У наші дні її розширили, вирівняли і вкрили асфальтом,

а перед війною дорога мала ще свій первісний вигляд. Не збереглася вона, як не збереглося багато історичних пам'яток, пов'язаних із долею народу, їх нищили так само, як і народ. Опустив голову, постояв у роздумах, повернув ліворуч, обійшов гору, на яку не раз піднімався, і побачив батьківську хату, а в дворі — матір. Як давно не бачив матері! Як він скучив за нею. У нього солодко защеміло в серці. «Дивно, — подумав він, — я ж старий, а почуваю себе дитиною, наче мені одинадцять років...».

Побачивши його, мати сплеснула руками. Попросив води. Та мати його не почула, а, мабуть, здогадалася по губах, що він просить пити, витерла вологі руки фартухом, заклопотано забігла в дім і повернулася із глеком у руках.

— Де ти бродиш? — стурбовано запитала вона. — Хіба можна доводити себе до виснаження? Зовсім про здоров'я не дбаєш...

Узяв із материних рук глека з водою, припав до нього. Пив великими ковтками, вода тонкими цівками стікала кутиками рота на груди і мочила на животі сорочку. Але чому він не може напитись? Горить, сушить всередині, наче тисячі шайтанів смажать його в жарівниці. Застогнав, розплющив очі і побачив над собою поживклу бетонну стелю, міську квартиру, в якій прожив більше тридцяти років. Хтось знову натис на кнопку дзвінка і прислухався.

— Есфете! Хлопчику мій! Я знаю, це ти. Крім тебе, у мене нікого немає! — захрипів і зробив ще одну спробу, повернувся обличчям униз.

Намагався повзти. І це йому вдалося. Повз, наче полоз, доки нестерпний біль не пронизав усе тіло до кісток.

Шарпнувся й обм'як. І провалився у прірву. Довго лежав нерухомо: ні почуттів, ні думок. Нарешті вдалині заблимав кволий вогник. Він то гас, то загорався, наче маяк на високому скелястому березі. Придивився і впізнав світло у своєму вікні... Тої ночі вони з батьком їхали з весілля із Старого Криму від дядька, що видавав дочку заміж. Мати не поїхала, залишилась удома з сестрою.

Ніч була глупа, безмісячна, беззоряна. Гори огортав морок. Було дивно, як це коні, яких ніхто не поганяє, в пільмі знаходили дорогу і навіть не спотикались. Йому здавалося, що за кожним поворотом на них чигає смерть, а в силуеті кожного придорожнього куща чи каменя йому ввижався розбійник чи шайтан, про витівки якого чув, відколи себе пам'ятає. Солодка дрімота томила його всю дорогу, іноді холодний трем пробігав по шкірі, та він притискався до батька, і йому було вже не так страшно. У дитинстві він дуже боявся темряви. Вночі іноді стукне віконниця чи вітер завіє за вікном, тоді він затремтить, залізе під ковдру і труситься, потіє, задихається, та голову з-під ковдри не висуне... Удома всі сплять, лише йому не спиться, вловлює кожне шарудіння, кожен звук уночі, і ввижаються йому страшні видива... Згодом уява у важкі хвилини його не раз виручала. Можливо, лише завдяки ній і дожив до глибокої старості. «Уява, як сонце, освітлювала мені дорогу», — думав старий.

Непомітно задрімав. Батько зупинив коня і переніс його на дно воза. Лежав на пахучій свіжоскошеній траві і вдавав, що спить. Кінь цокав

кам'янистою гірською дорогою і порушував нічну тишу. Батько тихенько заспівав давню народну пісню про те, як проданий у рабство хлопчик помер від розпуки далеко від рідного дому. Монотонний і хрипкуватий голос батька звучав скорботно і печально. Слухаючи батька, він уявляв себе на місці того бідолашного хлопчика, уявляв себе без батьків, і сльози виступили на його очах. «Бідний, бідний хлопчик, — шепотів він. — Хай осліпнуть ті, хто прирік тебе на самотність, тугу й розлуку. Хай задихнуться вони від твоїх сліз». Хоча пісня і розчулила його до сліз, та почувався щасливим. І знав чому, бо в нього щаслива доля: поруч батько, а мати чекає на них удома. Витер сльози, піднявся і пересів на передок до батька. Батько доспівав пісню, мовчки притис його до себе, погладив по голові.

— Чому не спиш?

— Не хочу.

— Дивись, і мати не спить, чекає нас.

Внизу, в долині, світилося одне-єдине вікно. Вони під'їжджали до свого села. Загавкали собаки. Незабаром вони були біля своїх воріт. Почувши їх, мати відчинила двері і виглянула на вулицю. Він вискочив із воза, відтягнув пса, який радісно терся біля його ніг, підбіг до матері, обняв і притиснувся до неї, наче не бачив вічність.

— Уже геть виріс, чоловіком став, — сказала мама. — По весіллях їздиш.

Батько випріг коней, поклав їм корму. Вони з батьком умились з дороги і сіли вечеряти, хоча вже було ближче до ранку. Сіли за софру¹. Мати подала загорнуті у рушник ще теплі чебуреки. Вони поїли чебуреків, запили холодним узваром і лягли спати. Ліг на глинобитній підлозі біля сестричок. Вранці ще спав, закутавшись у ковдру, а над ним схилилася мати, гладила йому волосся і шепотіла на вухо, що вже пора вставати. У її голосі, в її рухах було стільки ласки, що її б вистачило на всіх сиріт світу... Він ніжитья, потягується, обнімає матір, вдихає запах її волосся, зривається на ноги і вибігає на вулицю.

Батько пішов на роботу в сад, а сестри із глеками рушили по воду до джерела. Сонце встає з-за гір, наче піднімається із дна моря... Гори купаються в сонячному промінні. Йому розпирає груди, він бачить схід сонця, гори, чує спів пташок. Він біжить до моря, а мати дивиться йому вслід і не може надивитись. Він усім своїм еством відчуває її погляд і чує її шепіт: «Жеребчику мій! Хай тобі завжди буде добре...».

Хлюпоче море. Один за одним набігають буруни, шурхотять галькою і з шипінням захлинаються. Над ними літають чайки. Він зриває із себе одяг, пірнає в зелену безодню. Із розплющеними очима пливе, хапаючись за підводні камені. Зовсім близько плавають риби, він пробує їх упіймати, але вони втікають. Ось уже тисне на вушні перетинки, стискує в грудях, він вискакує на поверхню. Мружитья від яскравого сонця і пливе до берега.

¹ Софра — обідній стіл.

Він навчився плавати давно. Йому здавалося, що може перепливти море. І за цю зухвалість одного разу воно ледь його не проковтнуло.

Море штормило. Він із хлопчачками стояв на березі. Хвилі народжувалися десь вдалині, у череві моря, а потім росли, надувалися, набирали силу і хижо наближались до берега. Велетенські вали води накочувались і розбивались ущент об прибережні скелі. Стояв несамовитий гуркіт. І кому спало на думку покупатись? Але ніхто не наважився ступити в розбурхане море. А він наваживсь. Скинув із себе одяг і бездумно кинувся в обійми розгніваного моря. А коли опам'ятався, берег невпинно віддалявся від нього. Він із відчаю закріпив руками й ногами, та хвилі на своїх крутих спинах відносили його все далі в море. Ось тоді він уперше розгубився й запанікував. Але саме в останню мить, коли, здавалось, він вже приречений, його осягнула рятівна думка. Він вирішив не витрачати марно сили на опір хвилям, а, пірнаючи під воду, помаленьку став просуватись до берега. І коли нарешті, знесилений, тремтячими руками вхопився за камінь і відчув під ногами твердь, раптом заплакав. Ніколи ще не любив він так життя, як у той момент. Він був за крок від смерті, та знову бачить сонце і своїх розгублених друзів. Пізніше він багато разів дивився в очі смерті, та цей випадок із морем запам'ятав назавжди. «Море, як і життя, не прощає легковажності й помилок», — подумав тоді. Я переміг смерть, бо дуже хотів жити. Коли я був хлопчиком, то боровся з морем, а зараз не можу зробити цих кілька кроків до дверей. Людська слабкість, як злидні і підлість, однаково принижують людину. Тоді я міг втопитись, та все одно вигрив на берег. І зараз я доповзу і відчиню двері, хай там що. Ти тільки не йди, синку. Я обов'язково дійду і відчиню тобі двері. Я ніколи не мав богатырської сили, але завжди відзначався впертістю характеру, а сила волі, мій хлопчику, щось таки важить...».

Він весь напружився, простягнув тремтячі руки вперед, обдираючи нігті, судомно вчепився всіма пальцями в підлогу, відштовхнувся ногами і знепритомнів.

Довго приходив до тями. І знову перед ним постав босоногий хлопчик-примара. Він наче виник із сонячного світла, що проникало крізь гардини і віконне скло. Він дивився на себе збоку, з вершини життя, з вершини прожитих років. Ось він кароокий і білозубий шибайголова і водночас сором'язливий перед людьми. Над правою скронєю стирчить вихор, якого не можна вкласти ні слиною, ні водою. Засмаглий, бадьорий і невтомний, влітку він ходив у коротких штанах нижче колін і у вицвілій ситцевій сорочці, пошитій руками матері. Він нічим не виділявся серед своїх ровесників: ні високим зростом, ні струнким тілом, ні фізичною вадою, якщо не зважати на два вихори на тім'ї. За це з ним дражнилися, що в нього буде дві дружини, на що він ніколи не ображався. А ще в нього була на інтимному місці велика родимка, схожа на метелика.

Хлопчик стояв і дивився на нього. Йому захотілось погладити його по голові, як колись гладив батько. Він кликав, просив хлопчика підійти ближче, але той стояв у струменях тремтливого світла, де клубочилися золоті пилінки...

— Ти хочеш мені щось сказати? — запитав хлопчика.

— Що, не впізнав? — посміхнувся хлопчик.

— Як не впізнати? Впізнав, звичайно. Ти зовсім не змінився.

— Якщо впізнав, то давай поговоримо. Все одно нас ніхто не почує. Іноді дорослим людям корисно зустрітись із своїм минулим. Людина не повинна забувати свого дитинства.

— Певно, що так. Зустріч з минулим іноді дарує хвилини щастя.

— Здається, ти багато страждав і багато бачив усього на віку, — співчутливо мовив хлопчик.

— Краще не питай... Одному Аллаху відомо, що довелося пережити.

— Вибач, я не хотів тобі робити боляче. Мені здається, коли ми були разом, ти був щасливий.

— Певно, що так.

— Ти на мене не сердись? — запитав хлопчик.

— Що ти! Я б з радістю повернувся до тебе, якби це було можливо...

— Не журись... У тебе ж лишилася пам'ять.

Хлопчик усміхався і затагував час.

— Але ж який ти нестримний, — мовив лагідно, розглядаючи хлопчика. — І звідки в тебе стільки енергії? Тобі так добре. У тебе нічого не болить. Але ж усі хлопчики колись стають старими, якщо доживають... Подивись на мене. Я — твоя старість, хлопчику. Ну що, подобаюсь я тобі таким?

Та хлопчик раптово зник, як і з'явився. Розчинився в промінні сонця. «О, Аллах, що лишилося від того хлопчика у цьому помираючому нічному старці?! — усміхнувся він. — Нічого, крім родимки на потайному місці. Навіть вихор витерла стареча лисина...».

Якби він глянув зараз на себе в дзеркало, то замість обличчя побачив би згусток оголених почуттів: біль, страждання, відчай, напругу, рішучість, впертість, виснаженість і надію. І очі, на все обличчя лише очі... Втомлені й печальні очі старого чоловіка.

Як він змінювався з роками! Скільки метаморфоз перетерпіла його зовнішність. Із року в рік природа міняла маски на його обличчі. Іноді, дивлячись у дзеркало під час гоління, він ловив себе на думці, що вже далеко не той, ким був. Колись густе каштанове волосся побіліло, порідшало і стало м'яким, наче шовк. Красиво окреслені брови стали куцистими і теж посивіли. Очі запали глибше, наче відсторонились від зовнішнього світу. Колись веселий і допитливий погляд згас і набув стражденного виразу. Та ж колись він був бравим молодиком, не обділеним мужністю й благородством, і навіть подобався жінкам.

«Що виробляє з людиною час? — подумав він. — Іноді після довгої розлуки людину рідну не впізнаєш...».

Спочатку він болісно звивав до змін своєї зовнішності. Та згодом махнув рукою на свою колишню привабливість. Який уже є! Не робити ж із цього трагедії. Але гідності людської він ніколи не втрачав.

«Якби я був негарним, Еміне мене б не покохала. Значить, було в мені щось таке, що полонило її серце, — вдоволено подумав і тут же себе

осмикнув: — Не втішай себе, старий. Усе вже в минулому. Ну й що? Все, зрештою, минає. Так і проходить життя. І немає чого себе мучити...».

Знову перед внутрішнім зором постало його село і скелястий берег моря. Йому ввижалися гори, біля підніжжя однієї з них у міжгір'ї жебонів струмок, струмок його юності, його кохання.

Еміне ще дівчиною разом із подругами і великим мідним дзбаном на плечі ходила по воду, а він зачаровано дивився їй услід... І перше освідчення відбулося теж біля джерела. Тож у його пам'яті кохання й джерело — єдині. Тут, біля джерела, вони розлучилися на довгі роки.

Він згадував її щодня. Та що згадував? Жив нею! Він слухав її дихання, биття її серця, відчував запах її волосся, що пахло сонцем і морем, гвоздиком і васильками, яких багато росло у їхньому дворі. Коси до пояса, гаряча, чиста і юна, вона запам'яталася такою на все життя. Були хвилини, коли вони забували усе на світі і кидалися в обійми одне одному. Коли переверталися земля і небо, гори і моря, зорі і місяць. Коли твердь утікала з-під ніг і вони ставали невагомими й безтілесними, з'єднавшись в одне ціле, пливли у небесному просторі... Коли захоплювало дух і він не пам'ятав — минула вічність чи одна мить...

У його житті було багато такого, що він хотів би забути, викреслити із пам'яті. Але що було, то було. Людська пам'ять не магнітофонна плівка, з якої можна стерти непотрібний запис...

— Я ніколи тебе не зраджував, — шепотів пошерхлими губами: — Я пройшов усю війну, умирав і воскресав. Твоя любов була моїм оберегом, давала мені сили вижити. Але хіба я винен, що так трапилось?..

Наступного дня після війни його викликала в Особливий відділ.

— Поїдете в Середню Азію, — сказали йому, вручаючи демобілізаційний квиток на безкоштовний проїзд і сухий пайок на дорогу.

— Але чому я мушу їхати в Середню Азію? — запитав він. — Моя сім'я чекає мене в Криму.

— Питання не задавати! Дізнаєтеся після прибуття. Їхати за вказаною адресою. Це наказ. Питання є?

— Питань немає!

Почалися погрози. Він не міг зрозуміти, чому має їхати в Середню Азію, а не додому. Плювати він хотів на їхній наказ! Хай розстрілюють!

Додому добирався у пульманах, просякнутих вугільним пилом, попутними машинами і просто пішки. Те, що він побачив, перевершило найстрашніші сни. Село війнуло на нього пустою. Навколо снували якісь підозрілі люди. Жодного односельця.

Він ішов кам'янистою дорогою до села і не впізнавав його. Перед ним розбігалися здичавілі собаки й коти. Він підійшов до свого будинку, але покинута домівка мовчала, як могила.

Він обійшов будинок і обережно притиснувся лобом до холодного брудного і каламутного скла: він побачив тільки вичахле домашнє вогнище, ні батька, ні матері, ні сестер... Біля порога наткнувся на розбитого глиняного глека, яким носили воду. Він нагнувся, аби підняти черепка, коли на даху з'явився незнайомий чоловік і сердито крикнув:

— Ти що тут ошиваєшся, гад?
— Це мій дім, — сказав він, тримаючи в руках черепка.
— Ти сво-л-лоч, зр-р-р-адник! Геть звідси! — зашипів, загарчав незнайомець і підійшов до нього.

Він ухопив незнайомця за коміра, той крутнувся, вивернувся із його рук і відбіг на безпечну відстань. Тоді він витягнув кілка із перехнябленої загорожі і кинувся за незнайомцем, але за тим тільки залопотіло.

Вернувшись у двір, він побачив, що хлів провалився і все подвір'я заросло бур'яном. Хлів і курник були порожні. Всюди пустка. Навіть собаки не було. Невже всіх розстріляли німці? Чи, може, правду казав однополчанин, що весь його народ насильно вивезли із Криму? О, Аллах! Куди ти дивився? Чому не покарав цих мерзенних шакалів?

Велика лють — закипіла в ньому. В очах потемніло. Він помститься за матір, батька, сестер, за свою наречену, за односельців, за всіх-всіх! Його охопило нестерпне бажання колоти, різати, душити, знищувати все на своєму шляху, наче він знову на фронті, коли ти знаєш, що є ворог, якого маєш убити, інакше він уб'є тебе...

Саме в цей момент знову з'явився той, хто господарював у його обійсті.

— Ах, сучий сину! — вхопив кілка і знову погнався за ним, але звідкись узялося двоє здоровенних хлопців, які накинулися на нього, скрутили за спину руки, зв'язали шкіряним ремінцем і, впершись колінами в його спину, переможно позирали на міліціонера, що стояв збоку і вдоволено покрекував.

— Хто такий? — запитав міліціонер. — Нащо вдарив хазяїна дому?

— Це мій дім, — виплюнув із рота землю і кров. — Тут жили мої батьки. Я повернувся з фронту.

— Жили колись, — реготнув міліціонер, — але більше не будуть. Ведіть його в контору, там поговоримо.

Його штовхали в спину і вели до сільради. У сільраді за столом сидів чоловік середнього віку. Його правий рукав був порожній. Відчувалося, що він фронтовик. Чоловік без руки наказав його розв'язати і запропонував сісти. Здоровенні хлопці вийшли, залишився тільки міліціонер. Чоловік без руки уважно перевірів і повернув усі документи.

— Сьогодні можете переночувати, а завтра їдьте, куди направили, — сказав чоловік без руки. — Вам тут жити заборонено.

— Де мої батьки?

— Шукайте своїх родичів у Середній Азії серед спецпереселенців, — сказав чоловік без руки. — Мені немає що вам сказати. Самі бачите, — непомітно для міліціонера кивнув головою на портрет генералісимуса.

Довелося підкоритись наказу. Він не став чекати наступного дня, кинув речового мішка за спину і поплентався на залізничну станцію. Віднині він не воїн-переможець, а спецпереселенець. У ті роки префікс «спец» був доволі популярний: спецвідділ, спецоблік, спецпайок, спецпереселенець, спецкоманда, спецрозподільник.

«Чому я не вбив тоді нового господаря, тих двох здорованів, що скрутили мені руки, і не покінчив із собою? — думав, залишаючи свою землю. — Бо в тобі жевріла надія застати живими своїх рідних і наречену, —

відповів на своє запитання. — Ти їхав до останньої надії, а приїхав до свого мучителя Гюрзи...».

Різкий протяжний дзвінок повернув до дійсності.

— Йду, йду, — прохрипів він. — Зараз, зараз... Ану покажи, на що ти ще здатний, — підбадьорував себе. — Ти ж повзав на фронті по-пластунськи. І ти вже половину проповз. Лишилося ще якихось п'ять кроків. А ну-но... Один, два, тр-рр... — він весь напружився і пересунувся на один крок.

І знову занурився у спогади. Він блукав у надрах своєї пам'яті, витягував звідти все нові й нові деталі.

... У Середній Азії він довго переховувався від коменданта, ризикуючи бути схопленим енкавєсівцями, і все розшукував своїх. У ті роки за таке можна було одержати двадцять п'ять років каторги. Випадково у кишляку, загубленому в солончаковому степу, він зустрів свого односельця, від якого про все дізнався.

Його колишній сусід Абляким-ага розповів йому, як усе відбувалося. Вони сиділи у темній і присадкуватій узбецькій мазанці, куди ледь просочувалось денне світло крізь припасований у стіні шматок брудного жовтого скла. Двоє осиротілих чоловіків сиділи один навпроти одного. Посивілий і згорблений Абляким-ага не розповідав, а повільно, крапля за краплею, видушував із себе біль і образу.

— Удосвіта грубо постукали, — почав Абляким-ага — Хто там? — запитав я.

— Відчиніть! Зараз же відчиніть! — почувся сердитий голос.

Відсовую засув — на порозі озброєні люди. Двоє солдатів і офіцер.

— Именем советского государства за измену родины... — зачитав офіцер і на збір дав десять хвилин.

Коли ми вийшли, то я побачив, що всіх селян під дулами автоматів зганяють в одну кучу. Чому вони тут, а не на фронті? Ще ж ішла війна! Хтось вигукнув, що нас усіх розстріляють. Що тут почалося! Плач, крик, лайка... Серед нас були тільки старі, жінки і діти. Спросоння я не міг долетіти, що робиться. Солдати начебто свої, із зірками на кашкетах, говорять російською мовою...

Зібрали усіх біля сільради. Втікати нема куди. Та куди втечеш? Все село оточили з кулеметами. До вечора тримали просто неба, а на ніч зачинили всіх у хліві, де влітку сушили тютюн «Дюбек».

Село спорожніло, наче вимерло. Тільки недоєні корови ревуть та собаки гавкають...

Вранці понаїжджали «студебекери», «ЗіСи», «полуторки». Загнали нас на машини і повезли на залізничну станцію. Там битком набили у вагони і повезли: кого на Урал, а кого в Середню Азію. Довгі ешелони один за одним, натоптані людьми... Чи варто знати тобі, як разом із конвоєм за нас взялася дизентирія, моровиця, і щодоби на ходу ешелона конвоїри, розгойдавши за руки й ноги, викидали мертвих старих і дітей? Лише одному Аллаху відомо, скільки в дорозі вимерло людей. Під кінець нашої мандрівки порідшало у вагонах.

Так ми потрапили до Середньої Азії. А там нас зустрічали, як ворогів. Та, слава Аллаху, світ не без добрих людей. Тому й вижило трохи наших.

Везли нас місяць. А потім тих, що лишилися живими, вигнали на перон і розвезли по запущених кишлках. Ні їжі, ні одягу. Закип'ятити окропу нема як. На голодний шлунок з'їси два-три урюки, нап'єшся сирої води з арика — і вважай, що ти вже покійник. Смерть так розперезалася — сім'ями вимирали. Не встигали ховати мерців. Та й ховати не було кому. Не було чоловіків. Померлих ховали матері. Розгребуть руками землю, вириють яму, закопають, а вночі шакали виривали мертвих дітей і роздирали на шматки...

Через день після того, як усіх розквартирували, тих, хто міг ще триматися на ногах, погнали на бавовняні поля. Стоїть неймовірна спека, дихати нічим, а нас, майже голих, німечних, змушували працювати під нестерпним сонцем з ранку до вечора. Місцеве населення обзивало нас продажними татарами, вас сюди, кажуть, на роботу вбивать привезли. Пускали чутки, що ми кровожерні, що на потилицях у нас третє око, а на голові — роги. Простий люд вірив цьому і цурався нас. Наче ми могли нашкодити їм. Було дуже погано. На моїх очах віддали душі Аллаху твої і мої. Сам їх ховав. Як батьку ховати своїх дітей, Бекире?.. За що вони нас так? Кому це треба? У чому наша провина? А ми думали: війна закінчується, почнемо добре жити. Люди раділи, із квітами вибігали назустріч своїм танкам. Краще б їх ще тоді подушили тими танками... Все інше ти знаєш сам, — понурив голову Абляким-ага і додав: — Наречена твоя Еміне під час окупації потрапила в руки німцям. Забрали її до Німеччини. Що з нею — не знаю. Твій батько не повернувся з трудармії. Мабуть, пропав там.

Він упав на коліна, страшно і гірко заридав, бив себе кулаками по голові і побачив перед собою змію.

Якось у дитинстві в нього на очах сталася страшна жорстокість. На стелі їхньої веранди ластівка зліпила гніздо і вивела ластовенят. Одного разу він вийшов на веранду і зачляк: до гнізда повільно підкрадалася змія. Четверо сліпих і голих ластовенят пороззявляли жовті роти і радісно запищали, прийнявши змію за матір, але наступної миті раптом затихли і причаїлися на дні гнізда. Прилетіла мати-ластівка і стала збуджено кричати і безпомічно літати над своїм гніздом. Його заціпило від жаху, він бачив, як змія підповзала все ближче і ближче, не зважаючи на відчайдушний крик дорослої ластівки. Ось змія запустила голову в гніздо і на очах у ластівки поковтала одне за одним усіх ластовенят. Він заціпило і, як це буває іноді уві сні, не міг ні крикнути, ні зрушити з місця. А потім раптом зірвався і побіг до батька, який працював на городі. Коли вони прибігли, змія вже тікала. Вони збили її зі стелі, вбили, розрізали їй живота і вийняли мертвих пташенят. Єдиною втіхою було те, що змію покарали...

Вони вбили вас! Вони проковтнули вас! Відчував на собі погляди матері й сестер. Як йому було жити далі? Він повернувся до міста і став шукати роботу. Він же вчитель. Та він обійшов усі школи, і в жодній не знайшлося для нього місця. Варто було директору дізнатися, хто він такий, як

перед ним зачинялися двері. Нарешті в одній із шкіл директор не побоявся запропонувати йому вести російську мову і літературу в національних класах. Але не довго йому довелося вчителювати. Незабаром про нього дізналися відповідні органи і той же директор, зітхнувши, порадив йому звільнитись за власним бажанням.

— Але ж чому? — не зрозумів він.

— Вони вважають, — зам'явся директор, — що кримським татарам не можна працювати у школах і вузах. Виходить, що я порушив інструкцію Міністерства освіти.

Тоді він пішов на завод учнем слюсаря. Жив у робітничому гуртожитку. Чи багато треба розуму, щоб крутити гайки? Через місяць працював самостійно. Життя поступово налагоджувалося. Але людська підлість знову нагадала про себе.

Якось після роботи із приятелем і земляком, із яким перед війною разом навчалися в інституті, пішли на фронт і працювали в одному цеху, пили пиво у брудній і галасливій пивниці. Слово за словом згадали довоєнне життя, як їм добре тоді жилося.

— Всі наші лиха он від кого, — кивнув на портрет вождя за спиною проворного бармена і міцно вилаяв його вуса.

— Ти чиї лаєш вуса? — зблід приятель.

— Та не твої, а он того придурка.

— Як ти смієш так про велику людину?! — затіпався приятель.

— Збав газ, — посміхнувся.

— Не дозволю! — заверещав приятель, привертаючи до себе увагу в пивниці. — Ти ще в інституті поводишся, як ворог.

— Не верещи, — процідив крізь зуби. — Досі ми поводилися з тобою, як друзі.

— Не називай мене своїм другом! Я зараз же заявлю, куди треба!

Він знав, чим закінчуються доноси в таємні служби, тому умовляв, принижувався, казав, що пожартував, але той і слухати не хотів.

По нього прийшли вночі. Він саме повернувся із нічної зміни і ліг відпочивати. Двоє в цивільному показали ордер на обшук і арешт. Коменданта взяли в поняті.

— Будете понятим. Може, захочемо щось собі присвоїти, — недолуго пожартували.

Але що в нього було присвоювати? Крім потертої фанерної валізи і просякнутої мазутою куфайки, у нього нічого не було. Після обшуку дозволили взяти з собою найнеобхідніше.

— За що тебе, Бекире? — захвилювалися хлопці. — Якесь непорозуміння, — забубонів він. — Мене відпустять.

Двоє в цивільному вивели його на вулицю, наказали сісти в «Победу» на задне сидіння, дивитися під ноги і не крутить головою.

Місто спало. Його везли тьмяно освітленими вулицями.

Незабаром він опинивсь у підвалі держбезпеки. Там його догола роздягнули і ще раз піддали принизливій процедурі обшуку. Обрізали всі гудзики, крім одного, і зачинили у камері підземної в'язниці...

На першому допиті він зрозумів, що його заарештували за доносом

приятеля, який на листках із шкільного зошита описав, як усе відбувалось у пивниці, і додав дещо від себе.

Він заперечував, казав, що його шантажують і вимагав очної ставки, все ще вірячи, що приятель передумає його закладати. Але той підтвердив свої свідчення.

— Ви вчинили, як справжній патріот, — сказав слідчий. — Ви вільні, товаришу.

Допити відбувалися вдень і вночі. Одного слідчого змінював другий. Його брали на змор. Від нього вимагали зізнань — змушували покаятися в тому, чого він не робив. Правда, не били. Культурно поводитися. Могли три доби морити голодом, а потім раптом нагодувати оселедцями і не давати води. Але найгірше було переживати безсоння. Йому по багато діб не давали спати. Вдень спати забороняли, а вночі водили на допити. Тьмяну лампочку в камері замінили на сліпучо-яскраву і змушували дивитися на світло. Варто було відвернутись або заплющити очі, відчинялося вічко і як лунала команда:

— Не спать!

А вночі той же голос гарчав:

— На допит!

У його свідомості весь час звучало:

— Не спать! На допит! Не спать! На допит!

Йому пригадали все: і відступ, і оточення, і полон, і те, що ледь не через нього Німеччина окупувала Крим. Його звинувачували у зраді, в шпигунстві, антирадянській агітації. Особливо старався старший слідчий на кличку Гюрза, з надзвичайно довгою шиєю і маленькою голівкою. Його живі зелені очиці впивалися в свою жертву. Його дошкуляла сверблячка, він оскаженіло чухався і ковтав пігулки.

— Я розв'яжу тобі язика, сволоч! — верещав і лаявся, як запеклий кримінальний злочинець.

— Я — капітан Червоної Армії, — захищався він.

— Ти — ворог радянської влади! Щоб тебе задушить, достатньо того, що ти кримський татарин, — єхидненька посмішечка клеїлася до його губ і для кращого ефекту Гюрза розмахував над головою мармуровим пап'є-маше. Ти — іноземний агент! Хто вербував тебе, шалава?!

— Ніхто мене не вербував.

— Заткни пельку! Гівно ти, а не капітан! Ти чому не застрелився, а здався німцям?

— Мене контузило.

— На кого працюєш, гад? — наливав із графина склянку води Гюрза і, смакуючи, демонстративно пив перед ним.

Від одного вигляду води він непритомнів. Тоді Гюрза наливав повну склянку води і тонкою цівкою лив йому на голову. Вода розтікалася по брудному обличчю. Він приходив до тями, облизував мокрі губи і ще гостріше відчував спрагу.

— Дайте води, виродки...

— Ти знову за своє, гад! — осканеніло чухався Гюрза. — В карцер його! В карцер!

Від постійних допитів у нього паморочилося в голові. Він боявся збожеволіти і молив Аллаха, аби до його заґратованого віконечка підсіла якась пташечка, щоб він хоч трохи забув про свої тілесні й душевні страждання.

«Що відчуває кат, знущаючись із своєї жертви? — подумав він. — Свою перевагу, безкарність, фізичне задоволення? Певно, перше, друге і третє».

Він мучився і страждав від безсилля. Терпів, аби витримати тортури.

Того дня його напівживого притягнули з карцера в кабінет слідчого і посадили на пригвинчену до підлоги табуретку. Він не міг сидіти і падав. Його підтримував охоронець.

Гюрза був зібраний і рішучий. Очевидно, його доймали начальство і відведений йому час.

— Ти будеш харкати кров'ю, якщо не підпишеш зараз же звинувачення. Я задушу тебе ось цими руками, — простягував перед ним свої короткі гачкуваті пальці. — Складемо акт, що здох від поносу. І ніхто нічого не буде знати.

— Я нічого не підпишу, бо я нічого поганого не робив.

— Гаразд, — раптово обм'як Гюрза, підійшов до нього і зазирнув в очі. — Ти виявився міцним горішком. Витримав усе. Молодець! Ми вважали тебе ворогом, а ти — своя людина. Лишилася формальність, підписати ось цього папірця. Не протокол зізнання, ні, а спростування.

Гюрза взяв зі столу листок паперу, зачитав, що він, обвинувачений Керимов Бекир Асанович, 1918 року народження, уродженець Криму, виходець із селянської сім'ї, викладач історії, капітан запасу, кавалер кількох урядових нагород, у жодних зв'язках з іноземною розвідкою не перебував і не вів антирадянської агітації.

— Підпиши, — сказав він і поклав папір на край столу. Охоронець допоміг піднятися з табуретки і підійти до стола. Засліплений світлом яскравої лампочки, у камері він нічого не бачив, літери зливались у суцільні чорні рядки.

— Ось тут, — підказав Гюрза, вмочив перо в чорнило і застромив ручку йому між пальці. — І ще ось тут. Молодець! Чудесно! Вибач за незручності. Робота така. Сам розумієш. А зараз іди, відпочивай, — і зразу наказав, щоб його нагодували.

— Дайте пити, — попросив він.

Гюрза охоче налив із карафки повну склянку води і підхлібно подав йому.

О Аллах! Невже ковток звичайної прісної води, якої цілі ріки й озера, може бути таким нестерпно жаданим?!

Він просив ще й ще. І Гюрза, тримаючи графина в одній руці, наливав йому склянку за склянкою. Втамувавши нестерпну спрагу, він мало не заснув на руках в охоронця. Не встиг переступити порога своєї камери, більше схожої на собачу буди, як провалився у глибокий сон.

Наступного ранку його делікатно розбудили, завели до лазні, погодили й одягли у свіжу робу. Прокурор зустрів його усміхнено, навіть під-

вівся, наче перед якоюсь поважною персоною. Привітавшись за руку, прокурор запросив сідати.

— Даремно впирався. Себе мучив та й іншим не давав спокою. Треба було одразу підписати. Даремно тягнув. Тепер усе буде добре. Будеш у таборі жити й працювати, як у себе вдома.

По цих словах прокурор монотонним голосом зачитав йому протокол допиту, звідки випливало, що він повністю визнає свою вину і згоден нести покарання згідно із радянським законом.

— Не може бути! — з відчаю вигукнув він. — Я підписав зовсім інший документ, а не протокол допиту.

— Твоя рука? — запитав прокурор і обережно, щоб він не зміг видерти листка з його руки, показав йому підпис.

— Бузувіри! Кати! Обдурили, — застогнав він, ухопив стільця, на якому сидів, і запустив у вікно.

Його вхопили, завели в камеру. Три доби не чіпали. На четверту знову привели до слідчого.

— Ти нащо відмовляєшся від своїх слів? — надувся Гюрза. — Зробив злочин, то май мужність визнати свою провину. Думаєш, ти тут один і нам більше немає роботи, як із тобою панькатися? Що мовчиш?

— Катюги, як вас тільки земля носить...

Та Гюрза не розізлився.

— Можеш тепер молоти, що хочеш, — байдуже відповів. — Це вже не має ніякого значення. Твоя вина повністю доведена. А все інше вирішить суд. Бачу, мого доброго ставлення ти оцінити не хочеш. Панькаємося з тобою, як із порядною людиною. А ми ж можемо розмовляти з тобою по-іншому. Заберіть його, — гидливо сказав.

Через день він постав перед трибуналом. Викликали його колишнього приятеля. Той виступив. Виступив і прокурор. У своїй короткій обвинувачувальній промові він заявив, що ознайомився з матеріалами слідства і що підсудний сам визнав себе винним у скоєнні злочину, що він агент іноземної розвідки, вів підривну роботу, займався шпигуванням на користь ворожих держав, готував терористичні акти і, як державний обвинувачувач, вимагав засудити його до вищої міри — розстрілу.

Йому надали останнє слово. Він стояв на своєму, повторив, що винуватим себе не визнає, що він не шпигун і не диверсант, а капітан Червоної Армії, що не готував жодного терористичного акту і не вів підривної роботи серед населення, а слідство недозволеними методами змусило його підписати лжесвідчення на самого себе.

Але ніхто, ні слідчі, ні прокурор, ні суддя навіть не натякнули, що він принизив честь і гідність великого вождя.

Із судової зали його завели в камеру смертників, яка була без вікон і нагадувала склеп. Було безглуздо марно вмирати. Якщо вже вмирати, то хоча б за велику ідею чи благородний вчинок. А вмирати за те, що вилаяв вуса тирану... У свій смертний час, як не дивно, він почував себе розкуто і без істерики. Ні на кого не тримав зла. Підклавши руки під голову, дивився на темну стелю похмурої задушливої камери смертників і

підводив підсумки свого короткого життя: закінчив інститут, пройшов від початку до кінця усю війну. Тільки збирався жити. Пригадав фронтових друзів, живих і мертвих, з ким ділив хліб і сіль тяжкого ратного життя. «Незабаром і я буду з ними», — думав він. — А Гюрза, мабуть, не воював, ховався в тилу і душив невинних людей. Як би я хотів опинитися з ним у рукопашному бою. З яким би задоволенням я всадив у нього штика і розплющив прикладом його зміїну голову».

Усю ніч він не спав. Вранці, коли прийшли по нього, подумки попросився з життям. Та, видно, у книзі долі йому ще було відведене життя. Він так і не зрозумів, за що його помилували. Можливо, надто білими нитками була шита його справа, а, можливо, зважили на його бойові заслуги, що було малоімовірно. Очевидно, потрібна була дармова, налякана до смерті, покірنا рабсила. Як би там не було, із камери смертників його знову повели до судової зали, де смертну кару замінили на двадцять п'ять років каторжної роботи і на п'ять років позбавлення громадянських прав.

Етапом він потрапив на Колиму. І пробув би там усі двадцять років, якби не помер Сталін, але в цій країні все спізнюється... Його звільнили тільки в 1956 році. Та ще довго не відпускали страшні нічні видива: табір, собаки, бараки, наглядачі будили серед ночі і до ранку не давали заснути.

Після звільнення йому захотілося в Крим, але порадили там не з'являтися. Він не став бунтувати, як тоді, коли повернувся з фронту. Тоді він був з орденами і медалями, і то йому заломали за спину руки, а зараз же він — достроково випущений на волю в'язень. Тож знову повернувся в Середню Азію.

Опинившись біля будинку держбезпеки, відчув, як з новою силою ожили в ньому старі образи і приниження. Щодня став виловлювати Гюрзу, але той десь зник. І все ж йому пощастило, адже так не буває, щоб людині завжди не щастило. Якось він побачив на вулиці колишнього приятеля, за доносом якого відсидів десять років. Той ішов безтурботною ходою, в костюмі й краватці, і розглядав вітрини крамниць. Зіткнувшись із ним ніс у ніс, він злякано забелькотів:

— Ти живий?..

— Як бачиш... А ти вже поховав мене? Думав, що мене розстріляли? За скільки ти мене продав? За квартиру, посаду, машину? Я спочатку думав, що ти тоді в пивниці дурня клеїв. Але ти не з таких, сучий сину! Тебе завербували, ти свідомо поступив до них на службу і відпрацьовував за хліб із маслом. І твій перший вибір випав на мене. Ти правильно подумав: щоб увійти в довіру, треба закласти близьку тобі людину. І ти зробив це без найменших докорів сумління. А скількох ти ще занапастив, юдо?! — ухопив його за горлянку і став душити і, певно, задушив би, якби не наспів міліціонер.

— Він псих. Відправте його в психушку, — закашлявся сексот і кинувся навтьоки.

— Що тут таке? — суворо запитав старший сержант.

— Він чіплявся до жінки... Ні сорому, ні совісті, — збрехав міліціонеру.

— До якої жінки?

— Та ось тут була... Уся в сльозах. Пішла вже...

— Не робіть мені тут концерти на вулицях, — підозріло обмацав його поглядом міліціонер. — Ідіть!

«Добре, що хоч не затримав, — зітхнув із полегшенням. — А то загребли б на п'ятнадцять діб або назад забрали б, як рецидивіста».

Після цього випадку він кілька днів бездумно блукав по місту. Заробляв на прожиття тимчасовою роботою.

Влаштуватися на постійну роботу не спішив. Та й ким? Учителем історії? Що він може розповісти дітям? Історія була злочинною ареною тиранів.

Якось, проходячи повз дошку оголошень, він звернув увагу на віддрукований на друкарській машинці свіжий папірець. Терміново потрібні були люди для геологорозвідувальної експедиції. Щось знайоме ожило в ньому. Відразу ж пішов за вказаною адресою і влаштувався на роботу. Навіть не чекав, що іноді може пощастити і йому що не кажи, а сонце світить для всіх.

Другого дня вони їхали звивистою гірською дорогою, обабіч якої цвів барвистий мак, їхали на відкритій бортовій машині, завантаженій продуктами і спорядженням. Він напівлежав у кузові, а в кабіні біля шофера сиділа маленька проворна жінка — начальниця геологічної пошукової партії. Перед очима пробігали могутні гори, що синіли вдалині і переходили у білосніжні вершини. Гори, як і зірки, схиляють до роздумів. Дивлячись на них, він замріявся і вперше за багато років на душі стало світло й радісно. У нього навіть у думках не було, що незабаром відбудеться зустріч, на яку він навіть і не сподівався.

У загін приїхали під вечір. Табір розкинувся біля підніжжя гір на березі швидкоплинної гірської річечки під гіллястими волоськими горіхами. Відразу ж стали розвантажувати машину. Подавали коробки, вузли, матраци і байкові ковдри через борт, і раптом він відчув на собі чийсь уважний погляд і озирнувся. За кілька кроків від нього стояла до болю знайома жінка і пильно розглядала його.

— Бекире! — почув її вимучений голос.

— Еміне!

Стрибнув із машини і ледь встиг підхопити її на руки.

— Що трапилось? — заметушилася начальник партії.

— Наречена знайшлась.

— Чия наречена?

— Моя наречена, моя...

Так у долині Тянь-Шанських гір відбулося їхнє запізніле побачення і перша ніч після багаторічної розлуки. Бідна Еміне за ці роки пережила не менше за нього. Спочатку вона потрапила до рук німців під час облоги і опинилася в німецькій неволі, а потім після війни як «добровольця і помічника» фашистської Німеччини її пропустили через усі кола пекла сталінських концтаборів. Усю ніч він слухав її розповідь, проклинав землю і небо, плакав, а на ранок запропонував їй вийти за нього заміж.

— Для чого тобі така жінка? — запитала вона. — Шукай собі іншу.

— Почнемо все спочатку, — відповів їй.

Вона працювала кухаркою у їхньому загоні. Жили у похідному наметі, а коли повернулися в місто, зняли квартиру і розписалися в загсі.

Через два роки їм виділили двокімнатну квартиру, в якій вони виростили свого єдиного сина, де постаріла й померла Еміне і в якій він лишився самотнім і немічним.

Він лежав обличчям униз, поклав голову на схрещені руки, і його змучений погляд блукав на запиленому вікні, пожовклій тюлі, вицвілих гардинах, на дешевій пластмасовій люстрі, густо вкритій пилом, на стіні, де висів їхній з Еміне портрет, зроблений ще в молоді роки після народження сина. Вони сиділи, притулившись одне до одного, і Еміне довірливо схилила голову до його плеча. Він пам'ятав той день, коли вони фотографувалися. Якось на вихідні вони лишили свого хлопчика хазяйці, в якій знімали квартиру, і пішли погуляти в місто. Коли проходили повз фотостудію, Еміне запропонувала:

— Давай сфотографуємося. Як виросте син, то хай бачить, які ми в нього молоді, — а то може подумати, що у нього завжди були старі батьки.

«У той день у тебе був гарний святковий настрій, і в мене теж, — сказав він. — Після фотостудії я купив тобі червоні і білі троянди, і ти була дуже радісна. Чому ти вмерла раніше за мене? — докоряв її. — Ти ж бачиш, як мені самотньо й погано. А з тобою мені завжди було добре. Навіть у старості. Ти панічно боялася старості й смерті. Але ж, люба моя, старість і смерть не питають дозволу, чи ми готові до зустрічі з ними. І якщо добре подумати, то не такі вже й страшні вони. Гірка самотність у старості. І гірка смерть у молодості. Та якщо життя прожив не марно, то не страшно померти в оточенні близьких людей, знаючи, що вони тебе по-людськи поховать. Зрештою, і від життя втомлюєшся. Не вічно ж отруювати небо своїми міазмами. Подивися, на кого я став схожий. Мені так не вистачає тебе... Якби ти була поруч, я б не був таким нещасним.

Пам'ятаєш, як ми мріяли? Підросте син, стане дорослим, одружимо і будемо глядіти онуків. Але не все у житті складається так, як того хочеш. Та ми не ображаємося на сина, правда ж? І він, гадаю, на нас теж. Поставили на ноги, дали освіту. Все інше залежить від нього самого. Не знаю, як ти, але в мене до нього претензій немає. Він живий і здоровий, і я щодня молю Аллаха, щоб він оберігав його».

Він дивився на дружину із глибоким сумом. Після її смерті він часто зупинявся біля сімейного портрета і уважно розглядав обличчя Еміне. Йому здавалося, що вона хоче сказати йому щось важливе, що не встигла сказати за життя. Він не витримував її пильного погляду, опускав голову, йшов на кухню, варив міцну каву, якої вчасно зробив великий запас, пив, повільно, тримаючись за поручні, спускався сходами вниз. На вулиці біля під'їзду сідав на одну з лавок, на яких полюбляли сидіти старенькі бабці. Заспокоївши дихання, брав із поштової скриньки свіжі газети і знову піднімався на четвертий поверх, відчиняв обтягнуті дерматином двері із скляним вічком, зітхаючи, переступав порога і зачинався ключем.

Всі дні він проводив удома. Раніше, коли ще дозволяло здоров'я, часто приєднувався до гравців у доміно, які разом із ним спалювали рештки життя у затінку крислатих кленів. Після смерті дружини спілкування з людьми стало обтяжливим. Його дратували галасливі й веселі розмови. Навіть телевізора не дивився. Іноді, правда, переглядав новини. Його єдиною втіхою були спогади і книжки. Здебільшого він жив спогадами.

Коли закінчувалися продукти, брав господарську сумку на колесах і йшов до крамниці або на базар. Запити в нього були невеликі, пенсії вистачало, та й син іноді переказував гроші. Листи писати син не любив, роками міг мовчати. І коли приходив грошовий переказ, він радів не так грошам, як його увазі. Вдома обходився без сторонньої допомоги, доки не занедужав і зліг.

Іноді заходили до нього сусіди, що жили навпроти, а найчастіше їхня молодша донька Мерієм, та останнім часом і вона десь ділася. Самотність, відлюдництво часто бувають нестерпними, але куди дінешся. Доводиться терпіти. І в такі моменти особливо гостро відчувається відсутність дружини.

«Сьогодні рівно три роки, сім місяців і чотирнадцять днів, як не стало тебе, — звернувся до Еміне. — Незабаром прийду до тебе. Вже лишилось недовго. Ти не уявляєш, як нестерпно боляче бачити твій одяг у шафі. Іноді здається, що ти поїхала до сина і маєш повернутися разом із ним».

Різкий дзвінок змусив його здригнутись. Він підняв голову і тужливо глянув на двері. Хто там? Невже син? А хіба чужа людина стала б так довго добиватись до нього? Він звернув увагу на сонце, воно вже опустилося за дах будинку. Коли він починав повзти до дверей, сонце світило у вікно. «Виходить, я повз кілька годин, — подумав він. — Хто ж все-таки за дверима? Але хто б ти не був, хай благословить Аллах твоє терпіння, — скорчився від болю, зробив ще один ривок і вперся головою у двері. — Таки доповз». Йому здавалося, що він чує дихання того, хто стоїть за дверима. І раптом той, хто терпляче дзвонив і сопів за дверима, пішов. Він чітко почув, як зашаркали підшви залізобетонними сходами, а потім і зовсім затихли. З відчаю гукнув що сили услід людині, та лише прохрипів. Людина забрала з собою його останню надію. І тоді він уткнувся обличчям у руки і гірко-гірко заплакав. Він ридав, судомно схлипуючи і здригаючись усім тілом, як осиротілий, убитий раптовим горем хлопчик.

— Сину мій, — повторював він крізь сльози. — Як же так?!

Він почував себе на скелі серед безмежного моря, повз яку проплив рятувальний корабель і його не помітив. Він знав, що приречений і приготувався зустріти смерть. Навіть перестав думати про воду. Повністю віддався на волю обставин. Мабуть, так судилося йому померти. Він перестав боротись і сподіватися, тому що боротьба лише тоді має смисл, коли є надія. Він просто лежав і розмовляв сам із собою.

— Есфете, хлопчику мій, — сказав він, — знай, якщо тебе хтось і любить до останнього подиху, так це твої батьки, тому що в цьому великому багатолюдному світі ми всі дуже самотні.

Він пам'ятав кожен рух свого сина, його рідну посмішку, його запах. Пам'ятав його перші кроки. Спочатку він купував сину повзунки й іграшки, потім зошити й шкільну форму. Син підростав і став носити одного з ним розміру одяг і взуття, а потім переріс його.

«Мені хочеться тобі щось сказати, — продовжував він. — Вислухай свого старого батька. На порозі свого небуття я чітко зрозумів, що весь смисл мого життя зводиться до твого народження, хлопчику мій.

Коли я привіз тебе з пологового будинку, то був вражений кволістю людської дитини. Ти був такий маленький, такий безпорадний, що я ледь стримався, щоб не розплакатись від жалю до тебе. Я боявся взяти тебе на руки. Мені здавалось, що як тільки я тебе візьму, то зроблю тобі боляче або випущу з рук. Невже людина, яка народжується такою нещасною, кволю, таїть у собі такі можливості? Скільки ж у ній добра і зла, любові й ненависті, підлості і благородства, терпіння й енергії.

І в той же час, дивлячись на тебе, новонародженого, я відчув досі незнайому гордість і впевненість у завтрашньому дні. Я відчував, що доки ти є, я не помру. Буду жити й тоді, коли зникну, перетворюсь у прах, тому що моє продовження — в тобі. Можливо, через це я найбільше боявся тебе втратити. Я молив Аллаха, щоб ти пережив мене. Людині вмерти легко. Протягом життя їй загрожує небезпека бути знищеною. Тисячі смертей чигають на неї від дня народження. Як я хотів, хлопчику, вберегти тебе. Як мені хотілося завжди бути поруч з тобою і вберегти тебе від всього поганого. І тому, хлопчику мій, до останнього подиху буде боліти моє серце за тобою...».

Він знову побачив перед собою море. Несподівано на безлюдному березі, наче з морських хвиль, з'явилася дівчина. Він пильно вдивлявся в неї. Вона бігла до нього, залита сонцем, і хвилі зализували сліди її босих ніг. Це була Еміне, така, яку він зустрів біля джерела своєї юності. Вона кликала його. Він усім своїм еством, кожною своєю клітиною відчував її присутність. Він боявся поворухнутись, боявся злякати дорогий образ і продовжував розмовляти з сином: «Бачиш, я дуже близько підійшов до фінішу. Час мого життя витікає. Мені не боляче вмирати, мій хлопчику. Я не боюсь смерті. Коли стоїш на останній межі, коли вже немає майбутнього і навіть теперішнього, а тільки існує минуле, повір, людині не боляче вмирати. Добре чи погано, але я віджив своє. Пора і честь знати. Як кажуть, треба гідно закінчити. І я готовий до цього. У мене лишилося тільки два бажання — побачити тебе і напитись води. А ще бути по-людськи похованим...».

Йому пригадалось, як через багато років по війні, коли дозволили відвідувати рідні краї як туристу, але все ще забороняли там жити, він знову приїхав додому. Батьківську хату знесли, а на їхньому обійсті стояв стандартний казенний будинок і жили чужі люди. Село було вже не те, яке він пам'ятає з дитинства. Відчувалося втручання бездушної державної машини. Він приїхав із семилітнім сином. Зійшовши з автобуса, вони перетнули шкільний двір і зупинилися біля старої гіллястої шовковиці, всіяної великими чорними смачними ягодами.

— Ось тут стояв наш будинок, колись ми в ньому жили, — сумно сказав сину. — А ось цю шовковицю посадив твій дід. Я пам'ятаю, як він її садив. Був тоді такий, як ти, ще зовсім маленький.

Він підняв сина і посадив собі на плечі, а той потягнувся до шовковиць. У цей час біля хвіртки з'явилася господиня, певно, вона спостерігала за ними з вікна.

— Нащо рвете шовковиці? — закричала вона. — Ідіть, куди йшли... Немає чого ласитися на чуже добро.

Він хотів посваритися з нею, сказати, що це дерево посадив його батько і що вони мають моральне право поласувати його ягодами. Але стримався від скандалу. Присутність сина остужувала збурене почуття несправедливості. Вибачившись, вони, пригнічені, пішли далі.

— Тату, а чому та тьотя на нас сварилася? Це ж наша шовковиця? Що він міг відповісти?

— Виростеш — сам дізнаєшся. Ходімо нап'ємося джерельної води.

Вони спустилися ледь помітною стежкою в улоговину, зарослу ожиною. І довго шукали джерело. На його подив, джерело, що поїло колись усе село, висохло. Від нього лишився ледь помітний слід.

Вони пішли шукати кладовище, але не знайшли і його. Там, де були поховані предки, розбили колгоспний сад. Він зірвав одне яблуко, але не зміг його їсти. Йому здавалося, що яблуко налите не соком, а людською кров'ю і сльозами. Він кинув його під дерево, взяв сина за руку, і вони поспішили на дорогу.

Попутною машиною добралися до пристані, де пересіли на катер і через кілька годин вже були в Ялті.

Ялта їх зустріла теплом, затишком, музикою, безпечністю та запахом магнолій і олеандрів.

Місцем відпочинку вони вибрали Місхор, цей благословенний куточок землі. Щоранку вони спускалися до моря, неквапливо брели кипарисовою алеєю і виходили на пляж. Перед тим як роздягнутись і зайняти місце під сонцем на чистій ріні, вони зупинялися біля довоєнного бронзового скульптурного ансамблю «Алі-баба і Арзи-киз» і уважно розглядали роботу доброго скульптора. А син разом з іншими хлопчиками залазив на плечі старого розбійника Алі-баби. Бідна Арзи-киз, поглинута своїми дівочими мріями, і не підозрювала, що її вистежують, як дичину. Вона чекає, коли наповниться її глек водою, не здогадуючись, що на неї чекає небезпека...

Якось навколо цієї скульптури зібралася група екскурсантів. Дівчина-гід розповідала групі красиву й сумну легенду про викрадену і продану в рабство красуню Арзи. Невільниця не витримала туги на чужині і через рік разом із сином кинулася в море, а море перетворило її на русалку. І от з того часу щоночі у рік її викрадення вона припливає до свого берега, дивиться на джерело, плаче і знову пливе в море. А джерело в цю ніч оживає, хлюпоче і починає текти з новою силою.

Один чоловік із групи несподівано запитав:

— А де ж місцеве населення?

І дівчина-гід тут же відповіла:

— Вони пустили німців у Крим, за це їх і вислали.

Вона, звісно, мала на увазі кримських татар, на що він із гіркотою зауважив:

— Люба дівчино, а хто ж, по вашому, пустив німців в Україну, Білорусь і аж до Москви?

Дівчина зашарілася і не знала, що відповісти.

Годинами він сидів на березі моря, слухав шум хвиль і тужливий крик чайок, а в думках мандрував у далеке дитинство. Бачив батька, матір, сестер.

«О Аллах, — думав із болем і тугою, — за що?.. За що така кара?».

А син радісно бігав на березі, збирав відшліфовані водою камінчики і кидав їх у збурунене море.

«Я не Мцирі, любий хлопчику, та моя любов до землі своїх предків не знищенна, — подумки звернувся до сина. — Я страшенно люблю її степ і гори, її небо, схід і захід сонця, пил її доріг. І буду любити до останнього подиху. І хотів би, щоб моє змучене тіло було поховане в рідній землі».

Чи знав я щастя? Важко сказати. Та й хто може похвалитися своїм щастям? У житті стільки всього намішано: і радості, і печалі. Живеш — то вже щасливий. Жити варто хоча б для того, щоб розплющити вранці очі, побачити, як сходить сонце, як до тебе підбігає твоя дитина, цілує в неголену щоку і говорить:

— Доброго ранку, тату!

Ти спочатку не розумієш, з чим тебе вітає дитина, а потім пригадуєш, що сьогодні у тебе день народження.

І знову він почув кроки. Рішучі кроки. Ось вони швидко підходять до дверей, кілька разів лунає дзвінок. Такий жаданий дзвінок у двері. Згасла надія знову запалює його. Це додає сил. Він підняв голову і рішуче подивився на двері. Залишалось найважче — встати і відчинити двері.

— Сину мій, — кволо вигукнув він. — Я зараз, зараз...

Пересилиючи дикий біль у поясниці, він зібрав рештки сили, останнім зусиллям волі дрижачими руками судомно вчепився за косяк дверей, дотягнувся до засуву замка і зрушив його з місця. Двері посунулись і, непритомніючи, він побачив, як в очі вдарило яскраве світло...

ЧИТАЄМО, РОЗМІРКОВУЄМО, ОБГОВОРЮЄМО...

1. Поділіться враженнями від прочитаної повісті.
2. Прокоментуйте епіграф твору — слова Е. Гемінґвея. З якого твору цей вислів? Що об'єднує твори цих двох письменників? Аргументуйте свою відповідь.
3. Що ми дізнаємося про головного героя повісті з перших її сторінок? Які емоції та почуття викликає у вас цей герой і чому?

4. Поясніть, як ви розумієте такі рядки з твору: *«Іноді дорослим людям корисно зустрітись із своїм минулим. Людина не повинна забувати свого дитинства»*.
5. Проаналізуйте, які образи виникають у головного героя, коли він згадує своє кохання до Еміне. Складіть власний асоціативний ланцюжок: *«Кохання — це ...»*.
6. Прочитайте, яким побачив своє рідне село Бекир після повернення з війни. Поділіться думками й емоціями, які викликає у вас цей фрагмент твору.
7. Перекажіть, як і чому з «воїна-переможця» головний герой перетворився на «спецпереселенця».
8. Знайдіть у тексті, які жакливі деталі трагедії виселення рідного села переповідає головному герою Абляким-ага.
9. Простежте за текстом, як у творі розкривається тема зради. Висловіть своє ставлення до образу приятеля Бекира.
10. Розкажіть, які поневіряння довелося пережити Бекиру в Середній Азії та під час каторги.
11. Схарактеризуйте роль коханої жінки Еміне в житті головного героя.
12. Проаналізуйте за текстом, які враження наповнюють головного героя під час перебування у Криму із сином. Яке болюче питання не дає спокою Бекиру? Свою відповідь підтвердьте цитатами з твору.
13. Прокоментуйте фінал повісті.
14. Поясніть, як ви розумієте назву твору. Простежте, коли й за яких обставин з'являється ця фраза у творі.
15. У класі проведіть дискусію на тему *«Чому українському читачу треба (не треба) прочитати повість Т. Халілова "До останнього подиху"?»*.

Рустем Емінов. Місячна соната (2003)

Підсумовуємо вивчене

1. Сформулюйте тему та головну ідею повісті «До останнього подиху».
2. За допомогою конкретних прикладів розкрийте національні ознаки прочитаного твору.
3. Прокоментуйте висловлювання, представлені в рубриці «**Зі скарбниці літературно-критичної думки**».
4. Подивіться фільм українського режисера Ахтема Сеїтаблаєва «Хайтарма» (2013). Що об'єднує цей фільм із прочитаним твором? Свою відповідь обґрунтуйте.
5. Які ще твори мистецтва на тему депортації кримських татар вам відомі? Розкажіть про них.
6. Прокоментуйте висловлювання українського перекладача й видавця В. Даниленка: «*Ознайомившись із сучасною прозою кримських татар, народу, який завжди поруч із нами, українській читач одержить нагоду зазирнути глибше в душу свого народу, адже націю формують не лише ландшафт, релігія, традиційні заняття і кухня, а й найближчі сусіди. І якщо посередниками між Західною Європою й Україною завжди була Польща, то посередниками між Україною і Сходом завжди було Кримське ханство з його багатими традиціями, в яких нашарувалися давні культурні запозичення середземноморських та східних культур*».
7. На основі інфографіки¹ та матеріалів підручника підготуйте розгорнуту розповідь про трагедію депортації кримськотатарського народу.

Постер фільму «Хайтарма»

¹ Інфографіка складена за даними Кримськотатарського національного руху.